

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**O‘ZBEK TILINING XORIJDA O‘QITILISHI: TA’LIM NAZARIYASI VA
AMALIYOTI**

XALQARO ILMIY-AMALIY ONLAYN ANJUMAN MATERIALLARI

2024-yil 16-aprel

Toshkent – 2024

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 4-iyuldagi PQ-200 qarori ijrosini ta’minlash to‘g‘risi”dagi 2024-yil 18-yanvarda tasdiqlangan 16-sonli buyrug‘iga 1-ilovasidagi 2024-yilda xalqaro miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy texnik tadbirlar rejasi asosida Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2024-yilning 16-aprelida “O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti” Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjumani o‘tkazildi.

Mazkur ilmiy maqolalar to‘plamida Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari jamlandi, maqolalarda o‘zbek tilining xorijiy til sifatida o‘qitishda qo‘llanayotgan va foydalanish mumkin bo‘lgan zamonaviy metodik yondashuvlar, axborot va pedagogik texnologiyalar yoritib berilgan. To‘plamdan dunyo bo‘yicha o‘zbek tilidan dars beradigan taniqli olimlar, metodistlar, o‘qituvchilar bilan bir qatorda ToshDO‘TAU iqtidorli talabalarining maqolalari ham o‘rin olgan.

To‘plam til va adabiyot ta’limi bilan shug‘ullanuvchi professor-o‘qituvchilar, shu sohaning tadqiqotchilari, magistrant va talabalarga mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

G.Asilova – *pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.*

G.Norimova – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent.*

Tahrir hay’ati:

S.Muhamedova, N. Musulmanova, X.Kadirova, O.Abduhakimova, Y. Shirinova,
O. Turakulova, D. Elova, G. Iskandarova, Y. Do‘smurodova.

Mazkur to‘plam matni Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2024-yil 25-apreldagi 9-sonli majlisida muhokama qilinib, nashrga tavsiya qilingan.

Izoh: Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflar o‘zlari mas’uldirlar.

KIRISH SO‘ZI

Ma'lumki, oxirgi yillarda o'zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi, obro'si, qo'llanish doirasini kengaytirish, xalqaro maqomini oshirish borasida bir nechta muhim, bir-birini to'ldiruvchi, mantiqiy davom etuvchi muhim tarixiy, siyosiy, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 2020-yil 10-apreldagi "O'zbek tili bayrami kunini belgilash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni shular sirasidandir. 2024-yil 12-yanvarda 19-sonli "Xorijiy davlatlarda O'zbekiston tarixi va madaniyati, o'zbek tili va adabiyotini o'rganishni keng targ'ib qilish orqali turistlar oqimini ko'paytirish hamda mamlakatimiz nufuzini yanada oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori qabul qilindi. Shak-shubhasiz, mazkur qarorning ahamiyati, Vatanimiz, millatimiz taqdirida tutgan o'rni yuqorida sanalgan hujjatlar kabi ahamiyatlidir.

Qarorning tegishli bandlarida begilangan vazifalar xorijiy davlatlardagi ta'lim va ilmiy tashkilotlarda talaba yoshlar, olimlar va tadqiqotchilarga O'zbekistonning boy tarixi va madaniyati, o'zbek tili va adabiyotini o'rgatish tizimini tashkil etish uchun zarur shart-sharoit yaratish orqali turistlar oqimini ko'paytirish, mamlakatimiz nufuzini yanada oshirish hamda yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar va yutuqlarni xorijiy davlatlarda keng targ'ib qilishga qaratilgan bo'lib, mazkur vazifalar ijrosi o'zbek tilining dunyo miqyosida ommalashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mazkur Qarorning amaliy ijrosi sifatida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti "O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili ta'limi" kafedrasi tomonidan "O'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti" mavzusidagi xalqaro anjuman o'tkazildi. Unda xorijdagi OTMlarda o'zbek tilidan dars mashg'ulotlarini olib boruvchi chet ellik hamkorlarimiz, xususan, AQSh, Rossiya, Xitoy, Koreya, Turkiya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Tojikiston kabi davlatlarda o'zbek tili ta'limi bilan shug'ullanayotgan hamda mamlakatimizda xorijliklarga o'zbek tilini o'rgatayotgan mutaxassislar, o'zga tilli guruhlarda o'zbek tili ta'limi sohasida OTMlarda faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilar, shu yo'nalishda tadqiqot olib borayotgan ilmiy xodim, doktorant, magistrant va tahsil olayotgan talaba yoshlar qatnashdi. Anjumanda o'zbek tilini xorijda o'qitish bo'yicha tajribalar, uning innovatsion metodlari, ko'p tillilik muhitida o'zbek tili va madaniyatini o'rgatish masalalari, o'zbek tilini bilish darajalarini baholash tizimini yaratish muammolari, o'zbek tilini O'zbekistonda ta'lim olayotgan, yashayotgan xorijliklarga o'qitish, o'rgatish masalalari, shuningdek, o'zga tilli guruhlarda o'zbek adabiyotini o'qitish muammolari muhokama qilindi. Bu masalalarning bugungi kun uchun o'ta dolzarb ekanligini ta'kidlash zarur.

Anjumanning amaliy natijasi sifatida o'zbek tilining xalqaro miqyosdagi obro'-e'tibori va nufuzini yanada oshirish, xorijiy davlatlarda O'zbekiston tarixi va

madaniyati, o'zbek tili va adabiyotini o'rganishni keng targ'ib qilish, xorijiy davlatlar OTMda o'zbek tilidan dars berayotgan professor-o'qituvchilar, faoliyat ko'rsatyotgan O'zbek tili va madaniyati markazlari xodimlari bilan ilmiy-amaliy aloqalarni yo'lga qo'yish, ular bilan tajriba almashish ishlari yanada jonlanadi, mukamallashadi.

Mazkur to'plamdan dunyo bo'yicha o'zbek tilidan dars beradigan taniqli olimlar, metodistlar, o'qituvchilar bilan bir qatorda ToshDO'TAU iqtidorli talabalarining maqolalari ham o'rin olgan.

YALPI YIG'ILISH MA'RUZALARI

XORIJLIKLARGA O'ZBEK TILINI O'QITISH: ERISHILGAN YUTUQLAR, MAVJUD MUAMMOLAR VA ISTIQBOLDAGI VAZIFALAR

Muxitdinova Xadicha Sobirovna

pedagogika fanlari doktori, professor

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Maqolada bugungi kunda xorijiy mamlakatlar oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan o'zbek tili bo'limlarining tobora ko'payib borayotgani, biroq ushbu bo'limlar va xorijiy mamlakatlardagi vatandoshlarni o'quv-metodik adabiyotlar bilan ta'minlanishida muammolar mavjudligi, xorijliklar uchun elektron darsliklar yaratish tajribasi va istiqbolda oldimizga qo'yilgan vazifalar xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *xorijliklarga o'zbek tilini o'qitish, uslubiy-metodik ishlanmalar, o'quv qo'llanmalar, tizimli dasturiy ta'minot, multimedia ishlanmalari, elektron darslik, elektron lug'atlar, so'zlashgichlar, onlayn platforma.*

O'zbekistonning jahon hamjamiyatida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy mavqeyi ortib borayotgani, dunyoning ko'plab yetakchi universitetlarida o'zbek tili bo'limlarining ochilishi, o'zbek tili va adabiyotini, o'zbek xalqining madaniyatini o'rganishni xohlovchilar soni kundan-kunga ko'payib borayotgani o'zbek tilining xalqaro miqyosdagi o'rni va nufuzining ham ortib borayotganini ko'rsatmoqda. Bugungi kunga kelib jahonning 60 dan ortiq mamlakatlaridagi yetakchi oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tili va madaniyati markazlari ochilgan, ularning qoshida maktab, lisey va kollejlari tashkil etilmoqda. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlardagi diplomatik vakolatxonalari qoshida "O'zbek tilining do'stlari" klublari ham faoliyat yuritmoqda.

Biroq xorijiy mamlakatlardagi ushbu ta'lim muassasalari, o'zbek tili va madaniyati markazlari, klublarini zarur o'zbek tili va adabiyotidan o'quv qo'llanmalar, bosma va elektron darsliklar, uslubiy-metodik ishlanmalar bilan ta'minlash holati talab darajasida emas. Xorijliklarga o'zbek tilini o'qitish bo'yicha 1990-yilda Toshkentda I.A.Kissen, Sh.U.Rahmatullayevlar tomonidan chop etilgan "Изучаем узбекский язык для взрослых (самоучитель)" [1], 1997-yilda A.Rafiyev, Tunjay O'zturk, D.Nuriddinova tomonidan tayyorlanib Toshkentda chop etilgan "Chet elliklar uchun o'zbek tili" [2], 2002-yilda Nigora Ikromova va Hanneke Ykema tomonidan o'zbek va ingliz tillarida tayyorlanib, Toshkentda chop etilgan "Marhamat" o'quv qo'llanmasi [3], Y.Azizxanova va R.Tolipova tomonidan "O'zbek tili chet elliklar uchun" o'quv qo'llanmalarini [4] ko'rsatib o'tish mumkin. Ushbu o'quv qo'llanmalar xorijliklarni o'zbek tili alifbosi va fonetikasi, grammatik strukturasi bilan tanishtirish, til o'rganuvchilar nutqini dastlabki muloqot uchun zarur bo'lgan lug'aviy zahira bilan boyitish maqsadini o'z oldiga qo'ygan bo'lib, ularda o'zbek tilining spesifik nutq tovushlari talaffuzi haqida ma'lumotlar berilgan, faol qo'llanadigan so'z birikmalari,

gap va jumlar tarjimai bilan keltirilgan, ularni nutqda qo'llash namunalari bilan tanishtirilgan.

Biroq mazkur qo'llanmalarning birortasi ham tizimli dasturiy ta'minot asosida yaratilmagan va xorijiy tillarda so'zlashuvchilarni o'zbek tilidagi nutqiy ko'nikmalarini tilning kompetensiyaviy darajalariga mos ravishda rivojlantirib borishga mo'ljallanmagan. Shu bois bugungi kunda xorijiy mamlakatlarda faoliyat yuritayotgan bo'limlar va markazlarda o'zbek tilini o'rgatishda ko'p hollarda eski o'quv qo'llanmalari, pedagoglar o'zlari tuzgan didaktik materiallardan foydalanilmoqda. Bu o'rinda shuni ham qayd etish kerakki, xorijiy mamlakatlarda o'zbek tilini o'qitayotgan pedagoglarning aksariyati o'zbek tili mutaxassisleri emas. Bularning barchasi oldimizga xorijiy tillarda so'zlashuvchilar uchun maxsus tizimli dasturiy ta'minot asosida tuzilgan va multimedia ishlanmalari kiritilgan o'quv-metodik adabiyotlari bilan ta'minlash majburiyatini yuklaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktyabrdagi «Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-6084-sonli Farmonlari va ular ijrosini ta'minlash maqsadida ishlab chiqilgan "2020 – 2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi"da bu masalaning dolzarbligi qayd etib o'tilgan.

Xususan, Konsepsiyaning 5-bandida davlat tilining xalqaro miqyosdagi o'rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish yuzasidan bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish, jumladan, o'zbek tilini xorijiy mamlakatlarda keng targ'ib qilish, uni o'rganish istagida bo'lgan chet ellik fuqarolarga ko'maklashishga mo'ljallangan o'zbek tilini o'rgatuvchi onlayn platforma tashkil qilish, uning axborot bazasini ta'minlash va muntazam boyitib borish; xorijda istiqomat qilayotgan vatandoshlarning madaniy va til o'zligini saqlab qolish, ularning o'zbek madaniy an'ana va qadriyatlari ruhida tarbiya topishlariga ko'maklashish, xorijda faoliyat ko'rsatayotgan o'zbek tili o'qituvchilari bilan muntazam aloqa o'rnatish va o'zaro tajriba almashishni yo'lga qo'yish; xorijda istiqomat qilayotgan vatandoshlar va o'zbek tilini o'rganish istagida bo'lgan chet el fuqarolari uchun o'zbek tili darsliklari, elektron dasturlar ishlab chiqish kabi vazifalar belgilab qo'yilgan [5].

Davlatimiz tomonidan oldimizga qo'yilgan ushbu vazifalarni bajarish yo'nalishida "Xorijiy tillarda so'zlashuvchilar uchun o'zbek tilini intensiv o'rgatuvchi multimedia mahsulotlarini yaratish" amaliy loyihasi doirasida 5 ta tilda: ingliz, nemis, rus, xitoy, koreys tillarida so'zlashuvchilar uchun elektron darslik, lug'at, so'zlashgich va o'zbek tilining milliy-madaniy so'zlari glossariysidan iborat elektron mahsulotlar majmuasi ishlab chiqildi [6, 7]. Ushbu dasturiy mahsulotlarning mavjud o'quv qo'llanmalardan farqi ularning multimedia ishlanmalaridan iboratligi bo'lib, ulardan dars berish jarayonida ham, shuningdek, o'zbek tilini mustaqil o'qib o'zlashtirish uchun ham foydalanish mumkin.

"Xorijliklar uchun o'zbek tili" elektron darsligi til o'rganishning A1-A2 darajasiga mo'ljallangan bo'lib, funksional grammatika asosida, ya'ni dialoglarga asoslangan mashqlar vositasida til o'rganuvchilarni o'zbek tilida kommunikatsiyaga

olib chiqish yo'nalishida tuzilgan. Elektron darslikda o'zbek tilining nutq tovushlari, ularning so'z tarkibida qo'llanishi ovozlashtirilgan, har bir darajaga mos dialoglar audio va videomateriallar orqali taqdim etilgan bo'lib, bu til o'rganuvchilarga o'zbek tilidagi nutq tovushlari, so'zlarning etalon talaffuzini eshitish va ularni mustaqil takrorlab o'rganish imkoniyatini beradi. Dialogik suhbatlarning audio va video variantlari kommunikatsiyaga o'zbekona ohang bilan qo'shilishga, o'zbeklarga xos muomala, yurish-turish madaniyatini o'rganishga yordam beradi. Elektron darslikda barcha materiallar osondan qiyinga qarab kiritib borilgan, lug'at minimumini berishda ham, grammatik minimumni belgilashda ham shunga alohida e'tibor qaratilgan. Ko'pchilik audio va video materiallar mavzularga mos tarzda maxsus tuzilgan, o'zbek xalqi turmushining tabiiy jarayonini aks ettiruvchi autentik materiallar esa A2 darajaning so'nggi mavzulariga kiritilgan.

Elektron darslik ingliz, nemis, rus, xitoy, koreys tillarida so'zlashuvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, darslikning kirish qismida O'zbekiston, o'zbek xalqi va tili haqidagi ma'lumotlar til o'rganuvchilarinig ona tilida taqdim etilgan. Shuningdek, boshlang'ich A1 darajasida topshiriqlar, qisqa grammatik kommentariylar shaklida kiritilgan o'zbek tilining orfoepik, orfografik va grammatik tuzilishi haqidagi eng zarur qoida, ta'rif, tushuntirishlar, o'lkashunoslikka oid kommentariylar shaklida berilgan o'zbek xalqining turmush tarzi va milliy madaniy qadriyatlariga oid ma'lumotlar ham til o'rganuvchilarning ona tilida berilgan. Bu xorijliklarga ushbu ma'lumotlarni tezroq tushunib olishlari va tushunib qo'llashlariga yordam beradi. A2 darajadan boshlab esa barcha ma'lumotlar, topshiriqlarni faqat o'zbek tilida berish, mamlakatshunoslikka oid ma'lumotlarni matn ichida berib ketish ko'zda tutilgan.

Shuningdek, darslikda o'zbek tilini til o'rganuvchilar o'zbek xalqining turmush tarzi, muomala madaniyatini ham o'zlashtirib borishlari uchun har bir mavzuga mos nutq etiketi namunalari, o'lkashunoslikka oid sharhlar berib borilgan. Ularda, masalan, o'zbeklarda sizlab gapirish, oilada ota-ona, aka-ukalar o'rtasida murojaat shakllari, qavm-qarindoshchilik munosabatlari, urf-odatlarimiz haqidagi ma'lumotlar yoritilgan. Darslikning A1 darajasida o'lkashunoslikka oid sharhlar til o'rganuvchining ona tilida, A2 darajadan boshlab esa o'zbek tilida matnlar tarkibida berib borilgan.

Elektron darslikda berilgan materiallarning asosiy qismi audio materiallar va video materiallardan iborat. Darslikning A1 darajasi uchun dialoglar maxsus videolavhalar sifatida suratga tushirib tayyorlandi, A2 darajada autentik video materiallar ham kiritilgan. Shundan kelib chiqib, audio va videomateriallar 3 qismga bo'lib tayyorlangan va mavzularga moslab kiritib borilgan. Audio va videomateriallarning 1-qismi o'zbek tilida to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan o'zbek tilining nutq tovushlari, ularning to'g'ri talaffuzi, joy nomlari va milliy realiyalar qamrab olingan faol so'zlarning to'g'ri talaffuzi etalon shaklda yozdirilgan audio tasmlardan iborat. 2-qismi o'zbek xalqining kundalik turmush tarzida ko'p qo'llanadigan muomala etiketiga oid dialogik matnlarning audio va videotasmlari, 3-qismda o'zbek xalqining turmush tarzi, madaniyati, san'ati, urf-odatlari, qadriyatlari, O'zbekiston tabiati, mashhur shaharlari, tarixiy obidalari, qishloq xo'jaligi, sanoati haqidagi autentik videolavhalar berilgan. Berilgan ta'limiy-didaktik

materiallarni eshitish, ko‘rish va o‘qish orqali o‘zlashtirish til o‘rganuvchilarga o‘zbek tilini intensiv o‘rganish imkoniyatini yaratadi.

“Xorijiy tillarda so‘zlashuvchilar uchun o‘zbek tilini intensiv o‘rgatuvchi multimedia mahsulotlarini yaratish” amaliy loyihasi doirasida 5 ta tilda: ingliz, nemis, rus, xitoy, koreys tillarida so‘zlashuvchilar uchun yaratilgan elektron darslik, lug‘at, so‘zlashgich va o‘zbek tilining milliy-madaniy so‘zlari glossariysidan iborat elektron mahsulotlar majmuasi Amerika Qo‘shma Shtatlari, Rossiya, Xitoy davlatlaridagi yetakchi oliy ta‘lim muassasalarida taqdimot qilindi va aprotatsiyadan o‘tkazildi. Elektron darslikning eng zamonaviy yo‘nalishda – multimedia ishlanmalari asosida va aynan funksional grammatika yo‘nalishida yaratilgani, audio va video materiallarning mavzularga mos tarzda taqdim etilgani xorijiy mamlakatlarda faoliyat yuritayotgan mutaxassislar tomonidan yuqori darajada e‘tirof etilib, mazkur majmua o‘zbek tili bo‘limlari va markazlar, hatto maktablar uchun juda zarur didaktik ta‘minot ekanligi qayd etildi. Ayni vaqtda xorijiy mamlakatlarda o‘zbek tilining o‘qitilishi tajribalari, shart-saroitlarini o‘rganish ularda mavjud muammolarni aniqlash imkonini ham berdi.

Jahonning 60 dan ortiq mamlakatlarida o‘zbek tili va madaniyati markazlari ochilgan, ko‘plab oliy ta‘lim muassasalarida o‘zbek tili bo‘limlari faoliyat yuritishni boshlagan bugungi davrda:

boshqa tillar uchun ham shunday shu tipdagi multimedia mahsulotlarini yaratish; multimedia mahsulotlarini o‘zbek tili ko‘nikmalarining B1, B2 darajalari bo‘yicha davom ettirish;

xorijliklar uchun kontentlari o‘zbek tili va adabiyoti, madaniyat va san‘at asarlari, autentik audio va videomateriallar bilan muntazam to‘ldirib boriladigan elektron platforma yaratish;

chet mamlakatlardagi vatandoshlarimizning farzandlari uchun o‘zbekona urf-odatlar aks ettirilgan “O‘zbek tili” darsliklari, so‘zlashgichlar va rasmlilug‘atlar yaratish istiqboldagi muhim vazifalar ekanligi ma‘lum bo‘ldi.

Istiqboldagi ushbu vazifalarni amalga oshirish bugungi kunda nihoyatda dolzarb bo‘lib, bu o‘zbek tilini o‘rganish istagida bo‘lgan xorijliklar safining kengayishiga, kelajakda jahonning turli mamlakatlari bilan hamkorlik aloqalarimizni yanada yaxshilashga, ayni vaqtda chet mamlakatlarda istiqomat qilayotgan vatandoshlarimizning farzandlarini ham o‘z ona tillari va madaniyatlarini asrab qolishlariga mustahkam poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2020.

2. Azizxanova Y., Tolipova R. O‘zbek tili (практический курс для иностранцев). – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.

3. Киссен И.А., Рахматуллаев Ш.У. Изучаем узбекский язык для взрослых (самоучитель). – Ташкент, 1990.

4. Madjidova R.U., Muxitdinova X.S. va b. Xorijliklar uchun o‘zbek tilidan multimedia mahsulotlari majmuasi: elektron darslik so‘zlashgich, lug‘at, milliy-madaniy so‘zlar glossariysi (o‘zbek-ingliz, o‘zbek-rus, o‘zbek-nemis, o‘zbek-koreys,

o'zbek-xitoy tillarida elektron majmua) – O'zR Adliya Vazirligi Intellektual mulk agentligining mualliflik guvohnomalari: № DGU 005874, № DGU 005875. – Toshkent, 2022.

5. Madjidova R.U., Muxitdinova X.S. va b. Xorijliklar uchun o'zbek tilidan multimedia mahsulotlari majmuasi: elektron darslik so'zlashgich, lug'at, milliy-madaniy so'zlar glossariysi (o'zbek-ingliz, o'zbek-rus, o'zbek-nemis, o'zbek-koreys, o'zbek-xitoy tillarida elektron majmua) - O'zR Adliya Vazirligi Intellektual mulk agentligining mualliflik guvohnomalari: № DGU 006032, № DGU 006030, № DGU № 006031.– Toshkent, 2023.

6. Rafiyev A., O'zturk T., Nuriddinova D. (eds.) Uzbek language for foreigners. Tashkent: O'zbek-Türk liceylari, 1997. – 176 p.

7. Sharipova N., Ykema H. Marhamat. Uzbek Coursebook for Beginners. -Toshkent, 2002. – 297 p.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏKİ BƏZİ SÖZLƏRİN PARALELLİYİ

Sahilə İbrahimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Rezyume. Azərbaycan dilinin bəzi sözlərini götürüb qohum özbək türkcəsi ilə müqayisə etdikdə aydın, gözəl bütöv bir dil mənzərəsilə üzləşirsən və qohum dillərin müqayisəli yolla öyrənilməsi işi bizi kökdilin dərinədən tədqiq edilməsi məsələsinə daha artıq yaxınlaşdırır. Azərbaycan dili bəzi sözlərinin özbək dili ilə müqayisəli aspektdə tədqiq edilməsi, innovasiyaların aşkar edilməsi qloballaşan dünyada mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etməklə olan problemlərdəndir. Türkologiya mütəxəssisi üçün qohum dillərin qarşılıqlı uyğunlaşma, integrasiya məsələlərinin öyrənilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. İki dil arasında qohumluq münasibətlərini müəyyən edərkən mütləq qarşılıqlı integrasiya məsələsi nəzərə alınmalıdır. Bu məsələni əsas tutaraq məqalədə Azərbaycan dilinin bəzi sözlərində müşahidə olunan ağıl, badax, girli, həlim, çalğı, çatal, çərək kimi leksik vahidləri özbək dilindəki qarşılıqları ilə müqayisə edilir, fonetik, morfoloji, etimoloji fərqlər və oxşarlıqlar ortaya qoyulur.

Açar sözlər: *söz, türk dilləri, müqayisə, ədəbi, qohum dillə.*

Summary. When you take several dialects and dialects of the Azerbaijani language and compare them with the native Uzbek Turkish, you are faced with a clear, beautiful whole language, and the comparative study of related languages brings you closer to deep learning of the root language. The literary language forms a unity in development with the dialect, and new qualities appear in the study of this unity. The study of dialect words of the Azerbaijani language in a comparative aspect with the lexemes of the Uzbek language, the discovery of innovations is one of the problems

that attract the attention of specialists in the globalizing word. For a specialist in When determining the degree of relationship between two languages, it is necessary to take into account the issue of mutual integration. Addressing this issue, the article compares the lexical unit dialects and accents of the Azerbaijani language, such as adamcıl, aqıl, alana, bad, badax, bağır, barı, başlıq, bəbə, bədəl, cılxa, cız, çalğımaç, çamır, çərək, çin with their Uzbek counterparts, phonetic, morphological, etymological differences and similarities are revealed.

Key words: *turkic, languages, definition, literature.*

Özbək dilini Azərbaycan dilinin bəzi ümumişlək və ya dialekt sözləri ilə müqayisə etdikdə gözəl bir görünüş ilə üzləşirsən. Bu zaman qohum dillərin müqayisə etməklə araşdırılması həmin dillərin tədqiq edilməsini daha da asanlaşdırır. Dialekt və şivələr ədəbi dilin özəyidir. Buna görə də Özbək dilinin leksik vahidləri ilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin qarşılaşdırılması lazımi elmi materillərin əldə olunması ilə nəticələnir.

Azərbaycan və Özbək dilləri dialekt və şivə sözləri zəngin və rəngarəngdir. Hər iki dildə işlənən sözlərin müxtəlif yaranma tarixi və işlənmə formaları vardır. müasir türkologiyanın qarşısında duran vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan dili və Özbək dilində olan leksik vahidlərin müqayisəli aspektdə öyrənilməsi, mənimsəməkdir. Həm Azərbaycan, həm də Özbək dilində bir çox leksemlər var ki, onların bəzilərini Özbək dilində, bəzilərini isə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlmək olur. Hər iki dildə olan sözlərin ədəbi və dialekt baxımlı sözlərin türkoloji tərəfdən araşdırılması daha maraqlıdır və həmçinin hər ikisinin leksik vahidlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək onların oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Müasir Azərbaycan və Özbək dillərinin leksikasında bir çox ortaq cəhətlər var ki, onları müxtəlif cür müqayisə edərək təhlilə cəlb etmişik.

Ağıl. Hər iki türkcənin ədəbi dilində bu söz işlənir, lakin Özbək dilində aql şəklində olur. Azərbaycan ədəbi dilində bu söz Balakən, Cəbrayıl, Şirvan, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələrində “yayda mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer”, “qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer” mənalarında işlənir (1,4). Aql özbək dilində og il fonetik variantında fonetik variantında işlənir və molxana mənasını bildirir (2,23).

Badax. Özbək dilində bu söz üç mənada işlənir: “1.zinapoya (transportla); 2.sürtmək, ilmoq, holqa; 3.may. Chalib yigitish, tuzoq, hiyla” (2, 31). Azərbaycan dilin Xaçmaz, Quba, Qusar dialekt və şivələrində “camış balası”, Zaqatala şivəsində “mis qab” mənalarında işlənir (1, 25-26).

Girli. Azərbaycan dilində Bakı, Quba, Sabirabad dialekt və şivələrində bu söz gippi fonetik variantında və “qüvvətli, güclü” mənasında işlənir (3, 283-284). Özbək dilində bu söz sifət kimi “kuchli, quvvatli” mənasını bildirir (2, 90).

Həlim. Özbək dilində bu söz “halim, mulayim, yumşaq” mənalarını bildirir (2,97). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz iki fərqli mənada işlənir. Şirvan şivəsində isim yerində “südün üzü” mənasında işlənən həlim sözü, Naxçıvan dialektində həmil şəklində, Quba, Şamaxı, İsmayilli dialekt və şivələrində sifət

yerində, həm də məcaziləşərək “xoşxasiyyət, sakit, mehriban” mənalarını bildirir (3, 423).

Çalğı. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Culfa, Meğri şivələrində çalqı, Şamaxı dialektində çalqı, Özbək dilində “süpürgə” şəklində çıxış edir (2,51).

Çatal. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu sözün 4-ə qədər omonim qarşılığı var. Bərdə, Gəncə, İmişli, Kürdəmir, Zəngilan şivələrində “bir birinə bitişik”, “qoşa”, “ikibaşlı”, Şirvan, Kürdəmir şivələrində “büzdüm”, Mingəçevir şivəsində “şiddətli” mənasında işlənir (1, 93). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mövcud olan çatal, çatallaş, çatallamaq sözlərini özbək dilinə tərcümə edəndə müxtəli mənalar ortaya çıxır: ikkiga ayrılğan; inki boshli; ikkiga ajratmaq (2, 52). Bu forma və mənaları müqayisə etdikdə hər iki dildə oxşarlığın şahidi olur.

Çərək: Azərbaycan dilinin Culfa, Zəngilan şivələrində bu söz çərək kimivə “4 kiloqramlıq çəki daşı” mənasında işlənir (1, 100). Özbək dilində bu söz “chorak” şəklində və Azərbaycan dilindəki mənada çıxış edir (2,55).

Həm Azərbaycan, həm də Özbək dilindən paralel olan leksik vahidlərin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırıb nəticələr əldə etməkdən ibarətdir. Bir dilin dialekt və şivələrini başqa bir dilin leksik vahidləri ilə müqayisəli təhlilə cəlb etmək, müəyyən fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq türkologiyada əsas məsələlərin əldə olunmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cilt. - Ankara, 1999. - 324 səh.
2. Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət. - Bakı: Savad, 2019. - 506 səh.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. - Bakı, 2018. - 196 səh.

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ИЗУЧЕНИЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В КАЗАНСКОМ ФЕДЕРАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

М.М.Давлатова

*канд.пед.наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет,
Российская Федерация*

Э.К.Хабибуллина

*кан.филол.наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный
университет, Российская Федерация*

В последние годы сотрудничество между Республикой Узбекистан и Российской Федерацией в разных сферах поднялось на новый уровень. Россия и Узбекистан имеют прочные контакты в различных областях, включая

экономическую и военно-техническую области¹, однако сотрудничеству в гуманитарной сфере внимание стало уделяться лишь в последние годы. Правительства обеих стран пришли к пониманию того, что сотрудничество в сфере образования является крайне важным фактором, который может заложить основы для успешного и долгосрочного взаимодействия России и Узбекистана, и отвечает интересам граждан обоих государств².

Одним из ярких примеров активного развития двусторонних связей в сфере высшего образования может служить создание в Узбекистане филиалов ведущих российских университетов. Так, 1 марта 2019 года вступило в силу межправительственное соглашение об организации и налаживании деятельности филиалов высших учебных заведений Российской Федерации в Узбекистане³, что в итоге послужило открытию 1 сентября 2022 года филиала Казанского федерального университета в городе Джизаке, деятельность которого направлена на подготовку кадров в сфере машиностроения, геологии, программного инжиниринга, экономики, журналистики, информационных систем и технологий, лингвистики, медицинской биохимии, а также на разработку и реализацию проектов фундаментальных, научно-практических и инновационных исследований.

В развитии образовательного сотрудничества между Россией и Узбекистаном заинтересованы обе стороны. Подтверждением *партнерских отношений между странами в области образовательной, научной и общественно-культурной деятельности является создание при некоторых российских вузах центров узбекского языка и культуры*⁴, а также изучение узбекского языка во многих из них. Согласно данным Министерства науки и высшего образования РФ, в России профессиональную подготовку по узбекскому языку осуществляют Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова (МГУ) и Московский государственный институт международных отношений МИД России (МГИМО). Специалистов по политологии, лингвистике и зарубежному регионоведению со знанием узбекского языка готовят в Московском государственном лингвистическом университете (МГЛУ)⁵.

---

¹ Жураев С., Воробьев А. Россия и Узбекистан: контуры развития сотрудничества (14.07.2021): <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiya-i-uzbekistan-kontury-razvitiya-sotrudnichestva/>

² Шнейдер В.М. Основные аспекты сотрудничества России и Узбекистана в сфере образования на современном этапе // Постсоветские исследования. Т.2. – 2019. – № 7. – С. 1472-1476.

³ Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о создании и функционировании филиалов образовательных организаций высшего образования Российской Федерации в Республике Узбекистан от 19 октября 2018 года (вступило в силу 1 марта 2019 года): <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201903040047>

⁴ 1) НОВОСТИ СНГ: Центр узбекского языка и культуры открылся в Московском государственном лингвистическом университете (21.10.2022) : <https://e-cis.info/news/564/99847/>;

2) В КФУ открыт центр развития узбекского языка в Татарстане <https://kazan.mk.ru/social/2022/12/14/v-kfu-otkryt-centr-razvitiya-uzbekskogo-yazyka-v-tatarstane.html>; В КФУ открыли научно-образовательный центр имени Мирзо Улугбека (14.12.2022): <https://media.kpfu.ru/news/otkrytie-centra-0>;

⁵ В Минобрнауки России рассказали, где можно изучать узбекский язык в РФ (22.10.2022): <https://uz.sputniknews.ru/20221021/v-minobrazovaniya-rossii-rasskazali-gde-mojno-izuchat-uzbekskiy-yazyk-v-rf-29363342.html>

С 2023-2024 учебного года в Институте международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета (К(П)ФУ) также приступили к подготовке специалистов со знанием узбекского языка. Следует отметить, что Республика Узбекистан является главным стратегическим партнером в Центральной Азии как для Казанского университета, так и в целом для Республики Татарстан⁶, и изучение узбекского языка, осваиваемого наряду с другими восточными языками (турецким, арабским, фарси, китайским, японским, корейским, хинди, индонезийским, вьетнамским), явилось ответом на запрос правительства Республики Татарстан и на запрос общества⁷ в связи с повышенным интересом к новейшей истории и современному развитию стран в Центральной Азии.

Изучение узбекского языка в ИМО К(П)ФУ осуществляется на втором курсе в формате практических занятий по дисциплине «Практический курс второго иностранного языка (узбекский)». На данном этапе основным средством обучения является учебник «Узбекский язык для стран СНГ»⁸, изданный совместно МГЛУ и УзГУМЯ. Данная книга состоит из двух частей, она подготовлена для начального этапа обучения и является двуязычной. Учебник разделён на модули, модули – на уроки. Задания и учебные материалы учебника нацелены на развитие лексической, грамматической и межкультурной коммуникативной компетенции и создают условия для реальной коммуникации в рамках диалога культур. Основным источником лингвострановедческой информации являются тексты разного уровня трудности и жанровой принадлежности, которые отражают историю, культуру и современную жизнь Узбекистана, в учебнике также широко представлены лингвострановедческие этюды о традициях, обычаях узбекского народа, о городах, исторических личностях Узбекистана. Учебник предполагает работу как под руководством преподавателя, так и самостоятельное изучение узбекского языка.

Еще одно издание по узбекскому языку, к которому рекомендуем обращаться студентов при выполнении внеаудиторных заданий, является самоучитель узбекского языка⁹. Опираясь на него, студенты имеют возможность изучить правила чтения и произношения, освоить базовую грамматику и общеупотребительную лексику, необходимую для бытового общения, закрепляют полученные знания в упражнениях и могут проверить себя по

---

⁶ 1) Вузы Татарстана и Узбекистана договорились о сотрудничестве (12.03.2019): <https://uzb.addnt.ru/vuzy-tatarstana-i-uzbekistana-dogovo/>

2) Рамиль Хайрутдинов о сотрудничестве Казанского федерального университета с вузами Узбекистана (23.09.2023):

https://plov.press/news/osoboe_mnenie/ramil_khayrutdinov_o_sotrudnichestve_kazanskogo_federalnogo_universiteta_s_vuzami_uzbekistana_agreement/agreement/agreement/agreement

⁷ «Политический курс страны взят на Восток»: как готовят спецов по Центральной Азии и Турции : Декан ИМО КФУ о новой программе подготовки аналитиков для госорганов и международного бизнеса (14.06.2023): <https://www.business-gazeta.ru/article/596652>

⁸ Узбекский язык для стран СНГ: учебник / Г.Х. Бакиева, Б.Х. Караева, Е.Н. Коршунова, И.А. Краева, Д.М.Тешабаева, Г.М. Фролова. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2012. – 330 с.

⁹ Каримов Р. Узбекский язык без репетитора. Самоучитель узбекского языка / Р. Каримов. – Москва: Издательство АСТ, 2023. – 320 с. – (Иностранный без репетитора).

ответам. В конце издания приводятся русско-узбекский и узбекско-русский словари, что облегчает работу с пособием.

Язык как средство формирования, хранения и передачи мыслей в процессе коммуникации представляет собой сложную систему, имеющую иерархическую, или уровневую, организацию, основными компонентами которой являются фонетический строй, лексический строй (лексикон) и грамматический строй.

Сделаем краткий обзор результатов усвоения второкурсниками лингвистических норм узбекского языка и сложностей, с которыми они столкнулись при его изучении в течение первого года.

Знакомство с языком, которым предстоит овладеть, начинается с активизации в речи лексического минимума, необходимого для коммуникации, и усвоения фонетического уровня. Формирование произносительных навыков представляет собой важный и необходимый этап в овладении языком.

Общее соотношение фонем в узбекском и русском языках следующее: в узбекском языке: всего фонем – 31 (гласных – 6; согласных – 25); в русском языке: всего фонем – 41 (гласных – 6; согласных – 35)¹⁰.

При одинаковом количестве гласных фонем их качественный состав несколько иной, а именно: |a|, |o|, |y|, |и|, |э|, |ы| (рус.) - |a|, |o|, |u|, |i|, |e|, |o'_| (узб.). Следует подчеркнуть, что различие систем вокализма в сравниваемых языках не ограничивается наличием/отсутствием фонем |o'_|, |ы|, поскольку даже условно совпадающие фонемы |a|, |o|, |y|, |и|, |э| реализуются неодинаково (похожи буквы, а не звуки). Эти контрасты обусловлены различным действием закона редукции гласных, неодинаковой в обоих языках структурой слога и различиями в функциях и просодической природе ударения.

Количественное расхождение в подсистеме согласных обусловлено тем фактом, что в русском языке для большинства согласных звуков есть твердые и мягкие корреляты, т. е. оппозиция твердости и мягкости выполняет смысловозначительную функцию, твердые и мягкие согласные являются разными фонемами, а не вариантами одной фонемы. В узбекском же языке согласные перед гласными (э) и (и) могут лишь незначительно смягчаться (это комбинаторные смягчения). Подобному смягчению перед гласными (э) и (и), в особенности в близком соседстве с согласными **k, g, y**, могут подвергаться узбекские согласные **p, b, m, f, v, c, sh, z, l, r**. Очень слабо смягчаются в этой позиции согласные **t, d, n**.

В узбекском языке нет фонем [ж] и [ц]. Эти согласные представляют для студентов некоторые трудности. Узбекский **j** (ж') – это мягкая звонкая аффриката (слитный согласный дж'), соответствующая узбекской глухой аффрикате (ch). Правда в узбекском языке в нескольких словах встречается мягкий звук **j** – *ajdar* (дракон), *gijda* (круглая пышная лепёшка), но его не все умеют произносить. А русский согласный [ж], наоборот, произносится твёрдо.

---

¹⁰ 1) Киссен И.А. Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетикой узбекского языка. – Ташкент: Учпедгиз, 1952. – 88 с.; 2) Мухиддинова Х. Современный узбекский литературный язык. – Ташкент: Ўқитувчи, 2006. – С. 21–22.

Узбекский согласный (х) сильно отличается от русского [х]. Русский заднеязычный согласный [х] обязательно смягчается, в то время как узбекская фонема (х) ни при каких обстоятельствах смягчаться не может.

Узбекских глубокозаднеязычных согласных (g'), (q) и гортанной (h) в русском языке нет. Их артикуляции настолько специфичны, что русскоговорящие студенты с трудом осваивают произношение этих согласных. Такая же трудность возникает при произношении узбекского **нг**: этот заднеязычный носовой сонорный согласный звук на конце таких, например, слов, как *rang* (цвет), *tong* (рассвет), *bodring* (огурец), в то время как носители русского языка произносят [ранк], [тонк], [бодринк].

Что касается грамматических особенностей узбекского языка отметим следующее: узбекский язык, как и другие тюркские языки, относится к языкам агглютинативного строя. Это значит, что корень/основа слова остается при словоизменении устойчивым и все грамматические показатели (аффиксы) присоединяются к нему справа, составляя в совокупности единую словоформу. Например, русское выражение «Вы из Узбекистана?», состоящее из трёх слов, в узбекском языке будет состоять из одного «O'zbekistondanmisiz?».

Если в других тюркских языках аффиксы фонетически подстраиваются, прежде всего, под вокализм корня/основы в соответствии с правилами сингармонизма, то в узбекском языке в силу разрушения сингармонизма аффиксы присоединяются, как было отмечено, в стандартной единообразной форме, изредка подчиняясь сохраняющимся в языке закономерностям сингармонизма согласных звуков¹¹.

В морфологии имени в узбекском языке отсутствует категория рода, а в глаголе – категория вида, аналогичная категории русского языка, внутри которой противопоставлены глаголы совершенного и несовершенного вида.

В узбекском языке, как и в других тюркских языках, последовательно действует синтаксическое правило «определяемое предшествует определяемому».

В нормированной речи действует также другое важное синтаксическое правило: сказуемое в повествовательных предложениях обычно стоит в конце предложения, занимая последнее место после всех типов дополнений и обстоятельств.

Поскольку в узбекском языке, как и во всех тюркских языках отсутствует категория рода, естественно, в нем отсутствует и согласование как тип синтаксической связи.

Изучение составных глаголов и их активизацию в речи требует соблюдение правил категорий основных и вспомогательных глаголов.

Формирования у студентов навыков произношения, овладения нормативной грамматикой, лексикой и фразеологией, общими знаниями современного узбекского языка, культуры, экономики и политики Узбекистана осуществляется не только при работе с учебниками и выполнении упражнений и

---

¹¹ Мухитдинова Х.С., Насилов Д.М. Учебник узбекского языка / Х.С. Мухитдинова, Д.М. Насилов; Ин-т стран Азии и Африки МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: Вост. лит., 2012. - 391 с. – С. 13.

заданий, но и при чтении образцов классической художественной литературы и устного народного творчества, при просмотре фильмов на узбекском языке, при подготовке на узбекском языке информационной сводки событий недели.

При продолжении изучения узбекского языка на последующих курсах бакалавриата с опорой на профессионально-ориентированный подход эффективным, на наш взгляд, станет опора в том числе, на учебник «O‘zbek tili»¹², рекомендованный в качестве вузовского учебника для групп с русским языком обучения. Цели данного учебника заключаются, во-первых, в научении будущих специалистов эффективно общаться на узбекском языке в различных областях профессиональной деятельности, правильно употреблять в активной речи общеупотребительные слова и термины при построении монологического и диалогического текстов; во-вторых, в работе над усвоением особенностей стилей и функционально-смысловых типов речи; в-третьих, в подготовке и оформлении служебных документов, к которым прибегают в текущей деятельности организации и в процессе управления ею.

Профессиональная подготовка студентов к коммуникации на узбекском языке предполагает не только знакомство с историей, культурой, обычаями, традициями и сегодняшним днём Узбекистана, но и организацию стажировок студентов К(П)ФУ в узбекистанских вузах-партнёрах, разработку совместных образовательных программ и совершенствование учебно-методической базы, организацию и проведение научных и культурных мероприятий по актуальным темам взаимосвязей России и Узбекистана, а также встреч с представителями узбекской культуры.

Таким образом, развитию отношений между Узбекистаном и Россией, их стратегическому будущему во многом будут способствовать специалисты, которые владеют и русским и узбекским языком, а также разбираются во всех тонкостях истории и культуры обеих стран.

LATIN QRAFİKALI AZƏRBAYCAN ƏLİFBASINDA TARİXİ İSLAHATLAR

Mirvari İsmayılova

Filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Türkoloji Mərkəz,

Bakı, Azərbaycan

Summary. We do not need to prove how big role alphabet has in the preservation and study of the nation, its language, literature, culture, history. Science had confirmed the existence of a more ancient alphabet in the territory of Azerbaijan. Ancient Azerbaijani alphabet was spread, developed, studied in Azerbaijan, Near and Middle East, Europe from the millenia B.C to the 8th-9th centuries of the 1st millenium A.D, especially until the Arab occupation. The ancient Turkish alphabet was replaced by the

---

¹² Asilova G.A. O‘zbek tili. Darslik. – T.: Yosh kuch, 2018. – 436 b.

Latin alphabet, and the Albanian alphabet in the territory of Azerbaijan was replaced by the Arabic alphabet. The lack of special signs which reflecting the vowels of the Turkish languages in the Arabic alphabet and writing of several sounds with one sign, have created some difficulties in using that alphabet as the alphabet of the Turkish languages. The attempts of the first initiator M.F Akhundov of the replacement of Arab alphabet had played a major role in this case. In Azerbaijan, alphabet reform can be divided into 2 stages or 3 periods: a) 1920-1929 years; b) 1930-1939 years; c) 1940-1990 years. The turning point in alphabet reforms in Azerbaijan had happened after Azerbaijan regained the independence. In the article, the characteristic features of the Azerbaijani alphabets with Latin script in various periods, their positive and negative sides according to the requirements of the ideal alphabet, had reviewed in a comparative manner.

Key words: *ancient Azerbaijani alphabet, Arabic alphabet, modern alphabet with Latin script, criteria of an ideal alphabet.*

Резюме. Нет необходимости доказывать, насколько важен алфавит в изучении и сохранении нации, ее языка, литературы, культуры и истории. Научно подтверждено существование алфавита с более древней историей на территории Азербайджана. Древний азербайджанский алфавит был распространен, развит и изучен в Азербайджане, на Ближнем и Среднем Востоке в Европе с 8-9 веков 1-го тысячелетия нашей эры, особенно до арабской оккупации. Древний турецкий алфавит был заменен латинским алфавитом, а албанский алфавит на территории Азербайджана заменен арабским алфавитом. Отсутствие в арабском алфавите специальных знаков, отражающих гласные турецких языков, а также написание нескольких звуков одним знаком создали трудности в использовании этого алфавита в качестве алфавита турецких языков. Большую роль в этой области сыграли попытки азербайджанского мыслителя М.Ф.Ахундова, который был первым инициатором изменения арабского алфавита. Реформу алфавита в Азербайджане можно разделить на два этапа или три периода: а) 1920-1929 годы; б) 1930-1939 годы; в) 1940 – 1990 годы. Поворотный момент в реформировании алфавита в Азербайджане произошел после восстановления независимости страны. В статье в сравнительном порядке рассмотрены характерные особенности азербайджанских алфавитов с латинской графикой в разные периоды, их положительные и отрицательные стороны согласно требованиям идеального алфавита.

Ключевые слова: *древний азербайджанский алфавит, арабский алфавит, современный алфавит с латиницей, критерии идеального алфавита.*

Əlifbanın xalqın, onun dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, tarixinin öyrənilməsində, qorunmasında nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Azərbaycan ərazisində daha qədim tarixə malik əlifbanın mövcudluğu elmdə təsdiq olunmuş faktdır. Bu fakt A.M.Şerbakın və A.N.Kononovun əsərlərində də səslənmişdir (8, 81; 9, 7). Türklərin ilkin beşiyi Ön Asiya – Azərbaycanda da qədim yazı nümunələrinə qədim türk yaşayış məskənləri

Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə, Laçında, Zəngəzur mahalının Meğri rayonundakı Qarqar dağında, Borçalının Loru mahalında, Türkiyə sərhədində yerləşən Kalinino rayonunun Cücəkənd yaşayış məntəqəsində, Gəncə, Şamaxı, Mingəçevir, Hacıqabul, Pirallahı adası, Nüvədi və Təbriz – Əhər yaxınlığında, İçərişəhər qabları üzərində rast gəlmək mümkündür. Qədim Azərbaycan əlifbası e.ə minilliklərdən eramızın I minilliyinin 8-9-cu əsrlərinə qədər, xüsusən ərəb işğalına qədər Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə, nəhayət, Avropada yayılmış, işlənmiş, öyrənilmişdir. Lakin ərəblər türk dünyasını fəth etdikdən sonra Azərbaycan..... əlifbası tamamilə məhv edilmişdir. Beləliklə, qədim türk əlifbasını latın, Azərbaycan ərazisindəki alban əlifbasını ərəb əlifbası sıxışdırıb istifadədən çıxarmışdır. Hazırda dünyada latın, slavyan və ərəb əsaslı əlifbalar geniş yayılmışdır.

Qeyd edək ki, qədim əlifbalar yazının istiqamətinə görə də bir-birindən fərqlənmişdir. Yazının hansı istiqamətdə yazılmasından asılı olaraq yazılar əsas iki yerə bölünür: şaquli və üfuqi yazılar.

Şaquli yazıların iki növü vardır:

a) sağdan sola şaquli yazılar; bu yazıda heroqliflər yuxarıdan aşağıya doğru alt-alta, sətirlər isə sağdan sola sıralanır. Bu yazı formasından çinlilər, yaponlar və koreyalılar istifadə etmişlər. Hazırda Çində üfuqi yazı formasından istifadə olunur;

b) soldan sağa şaquli yazılar; bu yazıda hərflər yuxarıdan aşağıya yazılır. Sətirlər isə soldan sağa sıralanır. Monqol və mancurlar bu yazı formasından istifadə etmişlər.

Üfuqi yazı formaları daha geniş yayılmışdır. Üfuqi yazıların üç forması vardır: a) sağdan sola; b) sağdan sola, soldan sağa; c) soldan sağa.

İkinci növ yazı üsulu bustrofedon yazı adlanır. Onun qüsurlu cəhəti ondadır ki, istiqamət dəyişdikdə hərflərin yazılışı güzgüvari şəkildə dəyişir. Məsələn, E, K və s.

Azərbaycan yazılı abidələrinə, Azərbaycan dili tarixinə dair araşdırma və tədqiqatlar göstərir ki, bu günə gəlib çatmış qədim yazılı abidələrimiz ərəb əlifbası əsaslıdır. Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası uzun əsrlər boyu Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə xidmət etmişdir.

Ərəb əlifbasında türk dillərinin saitlərini əks etdirən xüsusi işarələrin olmaması, bir neçə səsin bir işarə ilə yazılması həmin əlifbanın türk dillərinin əlifbası kimi işlədilməsində zaman-zaman müəyyən çətinliklər meydana çıxarmışdır. Azərbaycan dili üçün də bu çətinliklər mövcud olmuşdur. Ərəb əlifbasının istifadəsindən irəli gələn nöqsanlar əsasən aşağıdakıları özündə birləşdirir:

1) Azərbaycan dilində olan bir sıra fonemlərə uyğun gələn səslərin ərəb dilində yalnız tələffüzə görə fərqlənməsi nəzərə alınaraq onların əlifbada bir neçə işarə ilə ifadə olunması (məsələn, v, s, y, z, t, h);

2) ərəb əlifbasında işlədilən hərflərin sözdə işlənmə yerindən asılı olaraq bir qisminin dörd, digər qisminin 2 işlənmə şəklinin olması;

3) ərəb əlifbasındakı 28 hərfdən 16 hərf müstəqil işarəyə malik idi. Qalan 12 hərf diakritik işarələrlə bir-birindən fərqləndirilirdi;

4) ərəb əlifbasında Azərbaycan dilinin saitlərini ifadə etmək üçün müxtəlif diakritik işarələrdən istifadə olunurdu; ərəb əlifbasında cəmi dörd sait üçün işarə vardır, bu dörd işarə də işlənmə yerinə görə müxtəlif səsləri ifadə edə bilirdi;

5) yazı prosesində istifadə edilən əlavə işarələrin orfoqrafik və orfoepik səhvlərin buraxılmasına səbəb olması;

6) imla qaydalarını yaratmaqda, habelə tədris işində çətinliklər.

Bütün bu nöqsanlı cəhətlər ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdı. İlk dəfə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi təşəbbüsünü görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov irəli sürmüşdür. Sonralar əlifbanın dəyişdirilməsi meyli daha da güclənmiş, əlifbanın dəyişdirilməsinin tərəfdarları artmışdır.

Heca və ya fonoqrafik yazı üçün nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq yazı işarələri şəkillərdən həndəsi fiqurlar əsasında düzəldilən işarələrə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Piktoqrafik yazılarda şəkil onda təsvir olunan obyektə oxşarlıq əsasında qurulurdusa, sonrakı mərhələdə işarələmə əsas olmuşdur. Təbii ki, yazıda istifadə olunan hərflərin müəyyən bir sistemə salınması da yazı işarələrinin yarandığı ilk dövrlərdə düşünmə və araşdırma obyektinə olmuşdur. İlk yazı işarələrində sistemlilik hərflərin bir-birinə oxşarlığı, düzəldilmə ardıcılığı ilə götürülmüşdür. Sistem hərflərin həm müəyyən ardıcılıqla düzülməsini, həm də hərfin, qrafemin ifadə etdiyi səslərin, fonemlərin qanunauyğun əsasda bir-birini izləməsini əhatə etməli idi. Hərflərin düzülüşündə işarələrin yaradılmasındakı oxşarlıq əsas götürülürdüsə, səslərin bir-birini izləməsində onların yaxın məxrəclərdə tələffüzü, bir-birinə qarşı qoyulması amili nəzərə alınmışdı. Hərflərin müəyyən ardıcılıqla düzülməsi, müəyyən dil üçün hərflərin ümumi sayının dəqiqləşdirilməsi əlifbanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Müəyyən dilin fonoqrafik yazı sistemində istifadə olunan hərflərinin qəbul olunmuş düzülüşlü toplusu əlifba adlanır.

Əlifbadakı işarələrin düzülüş ardıcılığının hansı qanunauyğunluq əsasında aparılmasını aydınlaşdırmaq və izah etmək mümkün deyildir. Bununla yanaşı, düzülüşə təsir göstərən bəzi əlifbasının düzülüş ardıcılığı baza funksiyasını yerinə yetirir. Spesifik hərflərin latın əlifbasına artırılması yazı oxşarlığı, səs oxşarlığı əsasında aparılmışdır. Məsələn, C, Ç; S, Ş; E, Ə və s.

Qədim türk əlifbasını latın, Azərbaycan ərazisindəki alban əlifbasını ərəb əlifbası sıxışdırıb istifadədən çıxarmışdır. Hazırda dünyada latın, slavyan və ərəb əsaslı əlifbalar geniş yayılmışdır.

Qeyd edək ki, qədim əlifbalar yazının istiqamətinə görə də bir-birindən fərqlənmişdir. Yazının hansı istiqamətdə yazılmasından asılı olaraq yazılar əsas iki yerə bölünür: şaquli və üfuqi yazılar.

Şaquli yazıların iki növü vardır:

a) sağdan sola şaquli yazılar; bu yazıda heroqliflər yuxarıdan aşağıya doğru alt-alta, sətirlər isə sağdan sola sıralanır. Bu yazı formasından çinlilər, yaponlar və koreyalılar istifadə etmişlər. Hazırda Çində üfuqi yazı formasından istifadə olunur;

b) soldan sağa şaquli yazılar; bu yazıda hərflər yuxarıdan aşağıya yazılır. Sətirlər isə soldan sağa sıralanır. Monqol və mancurlar bu yazı formasından istifadə etmişlər.

Üfuqi yazı formaları daha geniş yayılmışdır. Üfuqi yazıların üç forması vardır:

a) sağdan sola; b) sağdan sola, soldan sağa; c) soldan sağa.

İkinci növ yazı üsulu bustrofedon yazı adlanır. Onun qüsurlu cəhəti ondadır ki, istiqamət dəyişdikdə hərflərin yazılışı güzgüvari şəkildə dəyişir. Məsələn, E, K və s.

Azərbaycan yazılı abidələrinə, Azərbaycan dili tarixinə dair araşdırma və tədqiqatlar göstərir ki, bu günə gəlib çatmış qədim yazılı abidələrimiz ərəb əlifbası əsaslıdır. Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası uzun əsrlər boyu Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə xidmət etmişdir.

Ərəb əlifbasında türk dillərinin saitlərini əks etdirən xüsusi işarələrin olmaması, bir neçə səsin bir işarə ilə yazılması həmin əlifbanın türk dillərinin əlifbası kimi işlədilməsində zaman-zaman müəyyən çətinliklər meydana çıxarmışdır. Azərbaycan dili üçün də bu çətinliklər mövcud olmuşdur. Ərəb əlifbasının istifadəsindən irəli gələn nöqsanlar əsasən aşağıdakıları özündə birləşdirir:

1) Azərbaycan dilində olan bir sıra fonemlərə uyğun gələn səslərin ərəb dilində yalnız tələffüzə görə fərqlənməsi nəzərə alınaraq onların əlifbada bir neçə işarə ilə ifadə olunması (məsələn, v, s, y, z, t, h);

2) ərəb əlifbasında işlədilən hərflərin sözdə işlənmə yerindən asılı olaraq bir qisminin dörd, digər qisminin 2 işlənmə şəklinin olması;

3) ərəb əlifbasındakı 28 hərfdən 16 hərf müstəqil işarəyə malik idi. Qalan 12 hərf diakritik işarələrlə bir-birindən fərqləndirilirdi;

4) ərəb əlifbasında Azərbaycan dilinin saitlərini ifadə etmək üçün müxtəlif diakritik işarələrdən istifadə olunurdu; ərəb əlifbasında cəmi dörd sait üçün işarə vardır, bu dörd işarə də işlənmə yerinə görə müxtəlif səsləri ifadə edə bilirdi;

5) yazı prosesində istifadə edilən əlavə işarələrin orfoqrafik və orfoepik səhvlərin buraxılmasına səbəb olması;

6) imla qaydalarını yaratmaqda, habelə tədris işində çətinliklər.

Bütün bu nöqsanlı cəhətlər ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdı. İlk dəfə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi təşəbbüsünü görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov irəli sürmüşdür. Sonralar əlifbanın dəyişdirilməsi meyli daha da güclənmiş, əlifbanın dəyişdirilməsinin tərəfdarları artmışdır.

1901-1920-ci illərdə Azərbaycan əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsi müzakirə və mübahisə obyektinə olsa da, əlifba dəyişməmiş qalmışdır.

25-avqust – 5-sentyabr 1907-ci il tarixdə Azərbaycanda latın əsaslı əlifba layihəsi müzakirə olunmuşdur. Eyni zamanda F.Ağazadənin bu dövrdə hazırlanmış «Əlifba» dərsliyi müzakirəyə qoyulmuşdur. O dövrdə irəli sürülmüş layihədə sağır nuna uyğun gələn hərfin, eləcə də gələcəkdə Z(c) hərfinin əlifbadan çıxarılması ideyası irəli atılırdı. Lakin bu müzakirələr müsbət nəticə verməmiş nə layihə, nə də əlifba qəbul edilməmişdir.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə əlifba islahatı məsələsi də dövlət səviyyəsində qoyulmuş və müsbət həll edilmişdi. Cümhuriyyətin maarif xadimləri çətin öyrənilən ərəb qrafikası ilə kütləvi savadlandırmanın çətin olduğunu görürdülər. Əlifba islahatı ilə əlaqədar həm ictimaiyyətdə, mətbuatda, həm də əski əlifbanın müdafiəçiləri ilə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası tərəfdarları arasında mübarizə və mübahisələr gedirdi. Əski əlifbanı müdafiə edənlər iddia edirdilər ki, əlifbanın dəyişdirilməsi bizi ədəbiyyatımızdan, mənəvi sərvətlərimizdən, həmçinin Şərq mədəniyyətindən ayrı salar. Lakin yeni əlifba tərəfdarları vaxtı əldən vermədilər. 1919-cu il 21 - mart tarixli Nazirlər Şurasının iclasında hökumətin üzvü Xudadad bəy

Məlik Aslanovla birlikdə Yollar nazirinə tapşırıldı ki, ərəb əlifbasının islahı üçün xüsusi komissiya yaratsınlar.

1919-cu il avqustun 19-da keçirilən yığıncaqda komissiya ona təqdim olunan layihələri müzakirə etdi. Qeyd etdi ki, komissiyaya üç müxtəlif layihə təqdim olunmuşdu. Bunların müəllifi Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Abdulla bəy Əfəndiyev, Abdulla Tağızadə ilə Əziz Seyidov idi. Əlifba komissiyasının gərgin işindən sonra Abdulla bəy Əfəndiyevin layihəsi parlament tərəfindən bəyənilir və Xalq Maarif Nazirliyinə tapşırılır ki, ətraflı tanışlıq üçün tabeliyində olan bütün təhsil müəssisələrinə göndərilsin.

Lakin iqtisadi çətinlik, maliyyə vəsaitinin olmaması və əsasən də vəziyyətin kəskin şəkildə dəyişməsi bu məsələnin tam həllinə imkan vermədi.

Z.Cəlilqızı sovet dövründə Azərbaycanda əlifba islahatı məsələsini üç dövrə bölür: a) 1920-1929-cu illər; b) 1930-1939-cu illər; c) 1940 - 1990-cı illər (19, 46).

1920-1929-cu illərdə Azərbaycanda ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, latın əlifbasına keçməklə bağlı müxtəlif işlər getmiş, layihələr yaradılmışdır. Bu dövrdə latın və rus qrafikası əsasında əlifbaların yaradılması təklifləri səslənmişdir. 1924-cü ildən başlayaraq latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qismən tətbiq edilmişdir.

1929-cu ildə qəbul edilən latın qrafikalı yeni əlifba Azərbaycan dilinin fonemlər sistemini tam əhatə etmişdir. Latın əlifbası latın dilinin fonetik tərkibinə uyğun tərtib olunduğundan bu əlifbadakı qrafemlərin sayı az idi. Azərbaycan əlifbası tərtib edilərkən Azərbaycan dilində mövcud 32 fonemin hamısına uyğun qrafem yaradılması tələbi meydana çıxırdı. 32 fonem üçün latın əlifbasından müstəqil qrafem götürmək mümkün deyildir. Azərbaycan dilinin xüsusi fonemləri üçün əlavə hərflər qəbul edilmişdi. Bu hərflərin bir qismi latın əlifbasına məxsus hərflər əsasında yaradılmış, digər qismi isə başqa dildən götürülmüşdü. 1929-cü ildə tətbiq olunan Azərbaycan əlifbasında 25 hərf (a, b, c, d, f, g, e, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, u, t, v, x, y, z) latın əlifbasından götürülmüşdü. Bunlardan 6-sı sait (a, e, i, o, u, y), 19-u samitdir (b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z). Halbuki Azərbaycan dilində 9 sait, 23 samit səs vardır.

1929-cu il əlifbasına Azərbaycan dilinin qalan yeddi fonemini yazıda ifadə etmək üçün qəbul edilmiş işarələr aşağıdakılar olmuşdur: (ç, n, z, ə, ö, 3, İ). Bu qrafik işarələrdən rus əlifbasından götürülmüş (z) hərfi Azərbaycan dilinin [Ş] fonemini ifadə edirdi. Digər fonemlərin ifadə olunması üçün latın əlifbasının məxrəcə görə yaxın fonemi ifadə edən hərfin dəyişdirilməsi yolu ilə yeni qrafem qəbul olunmuşdu. C –Ç, O–Ö, İ–I, Z–Z, E –Ə. Bu əlifbaya daxil edilmiş bir hərf latın qrafikasındakı e hərfinin 180 dərəcə çevrilməsi yolu ilə əldə olunmuşdur. Ö hərfi O hərfinə diakritik üfuqi düz xətt (-) işarəsinin artırılması yolu ilə yaradılmışdır.

«Göründüyü kimi, latın əlifbası əsasında əlifba tərtib olunarkən fonetik prinsipə əsaslanılmışdır. Ənənəvi-tarixi prinsipə görə isə layihəyə sağır nun (n₁) və apostrof (‘) işarəsi də əlavə edilmişdir. Bunlardan (n₁) hərfi xüsusilə 1935-ci ildən ədəbi dilimizdə işlənmədiyi üçün 1938-ci il layihəsinə daxil edilmir. Lakin başqa türk dilli xalqların yeni əlifba layihələrində (n₁) qalırdı. Deməli, latın əlifbası əsasında yeni Azərbaycan əlifbası düzəldilərkən ümumxalq dilində mövcud olan, dilin bütün dialektlərini əhatə

edən mənalı səslərə uyğun qrafik işarələr yaradılması əsas prinsip kimi alınır»(11, 49-50).

1933-cü ildə birləşdirilmiş və dəqiqləşdirilmiş yeni əlifba layihəsi tərtib edilmişdir. Yeni layihədə Azərbaycan dili fonemləri artikulyasiyaya görə latın əlifbası hərflərinə uyğunlaşdırılmışdır. C-Ç, g-q, u-y hərflərinin yerləri dəyişdirilmiş Ь fonemi üçün sabit yazılış şəkli müəyyənləşdirilmiş, (III) fonemi üçün latın əlifbasında olan S hərfinə işarə artırmaqla yeni şəkil Ş yaradılmışdır. Bu layihə rus qrafikası əsasında yaranan yeni əlifbaya keçilənə qədər istifadə olunmuşdur.

1939-cü ilin 15 –noyabrında latın əsaslı Azərbaycan əlifbasının kiril əsaslı əlifba ilə dəyişdirilməsi və yeni əlifbanın 1940-cı ilin yanvarından tətbiq olunması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. 1940-1990-cı illər ərzində tətbiq olunmuş kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasında da müxtəlif vaxtlarda bir sıra islahatlar aparılmışdır. Uzun müddət Azərbaycan dilçiləri rus əlifbasını Azərbaycan dili üçün ən uğurlu saymışlar. Lakin sonralar bəziləri bu barədə keçmişdə yanlış fikirdə olduğunu söyləmişdir.

1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda müstəqillik hərəkəti gücləndi. Bu dövrdə ölkədə əlifbanın yenidən dəyişdirilməsi və latın əsasına keçirilməsi barədə ideyalar ortaya atılmağa başladı. 1990-cı ilin 11- sentyabrında yeni Azərbaycan əlifbasının hazırlanması üçün komissiya yaradılması, layihənin hazırlanıb müzakirəyə təqdim olunmasının komissiyaya tapşırılması haqqında qərar qəbul olundu. 18 dekabr 1991-ci ilə kimi komissiya onun qarşısında qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirdi. Beləliklə, Azərbaycanda daha bir əlifba dəyişməsi baş verdi.

A.Axundov yeni əlifba layihəsinin qəbul edilməsi ərəfəsində yazırdı: «Yaxın altmış ildə əlifbamızı üç dəfə dəyişməklə mədəniyyət tarixi üçün «nümunə» olmuşuq. Elə edək ki, daha bu dəfə «nümunə» olmayaq» (12). Bu fikirlər yeni latın əsaslı əlifbanın qəbul edilməsi prosesində nöqsanlara yol verməmək üçün xəbərdarlıq kimi səslənirdi.

Doğrudan da, latın əsaslı yeni əlifbanın qəbul edilməsi prosesi geniş mübahisə və müzakirələrlə keçmişdir. Müzakirəyə təqdim olunmuş layihələrdə oxşar cəhətlər çox olsa da, onların bir-birindən fərqləri də az deyildi. Əsas mübahisələr Azərbaycan dilinə məxsus spesifik hərflərə uyğun işarələrin qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Yeni latın əsaslı əlifba layihələrinin müzakirəsi prosesində üzə çıxan mübahisəli məsələləri daha yaxşı qiymətləndirmək məqsədi ilə ilk növbədə ideal əlifba məsələsini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Dünyada müxtəlif fonetik əlifbaların yarandığı dövrdən onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmış, bu və ya digər əlifbanın qüsurlu və müsbət cəhətləri aydınlaşdırılmışdır. Bir sıra xalqlar əlifbalarında qüsurlu cəhətlərin çox olmasına baxmayaraq, ilk əlifbanı dəyişməyə cəhd göstərməmişlər. Əlifbaların dəyişdirilməsi prosesini izləyərkən, daha çox dillərin latın əsaslı qrafikaya keçməsi ilə üzləşirik. Əlifba nitqi dildəki səslər əsasında canlandırmaqdan və nitqi yazıya köçürmək funksiyasını

Bu iki funksiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəli olub, bəzən onların arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək belə çətindir. Müasir dövrdə iki yazı növünü fərqləndirmək zəruridir.

Birinci yazı növü texniki vasitələrin (yazı makinaları, kompüterlər, çap maşınları və s.) köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Texniki vasitələr nitqi əlifbadakı hərflərin qəbul olunmuş standart formaları –müxtəlif ölçülü şriftlər əsasında yazıya çevirir. İkinci yazı növü insan fikrini dilin xüsusi yaradılmış şərti işarələr sisteminin – dilin əlifbası və yazı normaları vasitəsilə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən əks etdirilməsidir. Bu əksətdirmə prosesinin nəticəsi əlyazmadır. «Əlyazma – yazı prosesinin yazı-hərəkət vərdişinə əsaslanan maddiləşmiş məhsuludur». Əlyazmalar müxtəlif şəxslər tərəfindən icra olunduğundan onlarda obyektiv amillərlə yanaşı, subyektiv amillərin təsiri hiss olunur. Buna görə də əlyazmalar müxtəlif cəhətlərdən bir-birindən fərqlənir, onların keyfiyyəti əlifbada qəbul edilmiş hərflərin yazılış formalarından, fərdin yazı vərdişindən və bir sıra başqa səbəblərdən asılı olur. Əlyazma insan əməyinin məhsuludur. Ona görə də yazı prosesinin, bu prosesdə istifadə olunan vasitələrin təkmilləşdirilməsi tələbləri meydana çıxır. Belə tələblərin böyük bir qismi əlifbanın kamil olması ilə yerinə yetirilə bilər. Əlifbanın təkmilləşdirilməsi, ideal əlifba ilə bağlı elmi axtarışların sayı az deyildir.

İdeal əlifbanın meyarları Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, əlifbanın ideal olması üçün bir sıra tələblərin ödənilməsinin vacib olduğunu qeyd etmişdir (Bax: 13,12). Boduen de Kurtenenin ideal əlifba meyarları qrafem-fonem qarşılaşdırılmasına əsaslanır və yazının texniki vasitələrlə realizasiyasına istinad etməklə yanaşı, yazı prosesinin məhsulunun canlandırılmasının (oxunmasının), dilin öyrənilməsinin sadələşməsini ön plana çəkir.

A.Qurbanov müasir əlifbanın fonetik, qrafik və poliqrafik, estetik və kalliqrafik və pedaqoji psixoloji tələblərə cavab verməli olduğunu qeyd edirdi (20, 714-715).

Lakin yazı prosesi həm də əllə icra edildiyi üçün əlifbanın kamilliyi bu cəhətdən də aydınlaşdırılmalıdır. Əlyazmanı qiymətləndirmənin iki əsas amilindən biri onun yerinə yetirilmə sürəti, digəri müxtəlif fonemləri ifadə edən qrafemləri bir-birindən fərqləndirmə dərəcəsidir. İkinci amil oxşar yazılışlı hərflərin əlyazmada qarışıq salınması, onların oxunuşunun çətinliyidir. Məsələn, kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasında (Ş) və (İ) fonemlərini ifadə edən qrafemlərin kiçik hərf variantları bir-birinə oxşardır. Yazıda bu hərflərin ardıcıl işlənməsi oxunuş üçün çətinlik törədir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə yazıda əlavə diakritik işarələrdən istifadə olunur. Lakin əlifbada istifadə olunan diakritik işarələr və hərflərin çoxelementliliyi əlyazmanın yerinə yetirilmə sürətinə təsir göstərən amil kimi qeyd etmək lazımdır.

Diakritik işarə (diacritical sign)- hərfin yanında həmin hərfin başqa cür oxunması məqsədilə istifadə olunan işarədir. Diakritik işarə hərfə birləşdirilə və ya ondan ayrı verilə bilər. Azərbaycan əlifbasında S qrafeminə başqa diakritik işarə əlavə edilsə də (Ş) hərfin uyğun gəlidiyi səs əvvəlki kimi qalmış, diakritik işarə hərfə birləşmişdir.

Diakritik işarənin hərfin yanında ona birləşmədən ayrıca işlənən formaları da çoxdur. Belə işarələrin hərfin üzərində qoyulması daha geniş yayılmışdır: **þ**, **Ö**, **È**, **j**, **ü**, **i**, **ê**, **İ**, **ÿ** və s. Əlifbalarda istifadə olunan əsas diakritik işarələr aşağıdakılardır: -, .., V.

Diakritik işarələrdən başqa, dildə durğu işarələri də istifadə olunur. Lakin diakritik işarələrdən fərqli olaraq, durğu işarələri yazıda tamamilə başqa funksiyaları yerinə yetirir.

Beləliklə, əlifbanın kamilliyi Boduen de Kurtenenin fonem qrafem qarşılaşdırılması əsasında müəyyənləşdirdiyi yeddi prinsipin ödənilməsi, diakritik işarələrin olmaması, çoxelementli hərflərin, həmçinin əlyazmada bir-biri ilə qarışıq salına biləcək dərəcədə oxşar hərflərin azlığı ilə qiymətləndirilir. Əlifbaların kamillik, yaxud ideallıq dərəcəsini konkret qiymətləndirmə meyarı yoxdur. Yuxarıdakı prinsiplər əsasında müxtəlif əlifbaların bir-biri ilə müqayisəsi zəminində hansı əlifbanın daha kamil olmasını qeyd etmək olar.

Məsələn, türk dilində sözlərin birinci hecasında və təkhecalı sözlərdə **e** hərfi **ə** kimi oxunur. Lakin türk əlifbasında **ə** saitini bildirən ayrıca hərf yoxdur. Rus dilində həm **a**, həm də **о** saitini bildirən hərf olduğu halda bir sıra sözlərdə **o** yazılsa da, **a** oxunur. Rus dilindəki **ѣ** və **ѥ** qrafemləri ayrıca fonemi bildirmir, özlərindən əvvəlki fonemin tələffüzünə təsir göstərir. İngilis dilində liqatur hərflər çoxdur, məsələn, **ture** liqaturu **ç**, **sion** və **tion** isə **ş** fonemini bildirir. Bütün bunlar həmin əlifbaların qüsurlu cəhətləridir.

Klassik latın əlifbasında 23 qrafem olmuşdur. Sonralar əlifbaya **V** və **C** qrafemləri əlavə edilmişdir. Latın əlifbasının 25 hərfindən yalnız beşində diakritik işarədən istifadə olunmuşdur: **i**, **j** hərflərində diakritik işarə funksiyasını hərfin üstündə qoyulan «.» yerinə yetirir. Bu iki qrafemin baş hərf variantlarında nöqtə yoxdur: **J**, **I**

Latın qrafikalı iki Azərbaycan əlifbası arasında qrafem fərqləri müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirmək olar. Əski latın qrafikalı əlifbada bir neçə qrafemin kiril əlifbasından götürülməsi qeyd edilmişdir. Bizim fikrimizcə, bu qrafemlərdən yalnız ikisini kiril əlifbasına aid etmək olar. Birinci belə qrafem (**Ш**) hərfini ifadə edən, rus əlifbasında (**Ш**) foneminə uyğun gələn **Ш** qrafemidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sonralar bu qrafem **S** hərfinə diakritik işarə artırılması yolu ilə düzəlmiş **Ш** ilə əvəz edilmişdir. Əvəzetmə zamanı fonetik **s-z** qarşılaşdırması nəzərdə tutulmuşdur.

Latın qrafikalı əski əlifbamızdakı **ı** hərfi kiril əlifbasından **і** qrafeminin bir hissəsi kimi və ya **ѣ** (myaqkiy znak) işarəsi olaraq götürülmüşdür. Bu qrafem Azərbaycan dilindəki «**İ**» fonemini ifadə etmək məqsədilə əlifbaya salınmışdı. Yeni latında **ѣ** qrafemindən istifadə edilmir. Bunun əvəzinə latın **І** qrafeminin həm baş, həm də kiçik hərf variantı üzərinə diakritik işarənin «.» –nöqtənin yerləşdirilməsi ilə onu «**i**» foneminin hərfi işarəsi kimi qəbul edirlər. Bunun müqabilində oxşar, lakin nöqtəsiz işlənən hərf «**ı**» foneminin yazı işarəsi olur.

Tədqiqatçıların bir qismi Azərbaycanın birinci latın əlifbasına daxil edilmiş (**Ü**) foneminin qarşılığı olan **u** hərfinin də kiril əlifbasından götürülməsi fikrini irəli sürür. Lakin bu hərf latın əlifbasında da vardır (**У у**).

Birinci latın qrafikalı əlifba (**Ѣ**) hərfi əvəzinə ikielementli **Ö** qrafemi əlifbaya daxil edilmişdir. Bu qrafem də ilk dəfə Azərbaycan əlifba islahatçıları tərəfindən təklif olunmuş və quruluşuna, yazılış sadəliyinə görə əslində **Ö** qrafemindən daha uğurlu variant sayıla bilərdi. Latın **O** qrafeminə tən ortadan düz xətt parçası əlavə etməklə düzəlmiş bu qrafemin əlyazma variantında orta xətt ayrıca element olsa da qələmi ayırmadan yazmaq imkanı verdiyindən orta xətti diakritik işarə kimi qəbul etməmək də mümkündür. (**Ö**) foneminin qrafik işarəsi kimi kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına daxil edilmiş **Ѣ** fonemi yeni latın əlifbasına daxil edilmir və **Ö** qrafemi ilə əvəzlənir. Əvvəlki latında (**с**) fonemi **Z**, (**Ü**) fonemi **/y/** qrafemi ilə ifadə olunur. Bu əlifbada **q**

və ğ fonemlərinin məxrəc yaxınlığını əsas götürərək (Ğ) fonemi q qrafeminin baş hərfinə yaxın simvolla g ilə işarə edilir. Bu işarənin daxil edilməsi zamanı Azərbaycan dilində Ğ səsinin sözün əvvəlində işlənməməsi nəzərə alınmışdır. Yeni latında qeyd olunmuş üç qrafemin üçü də əlifbadan çıxarılmışdır. Bunun müqabilində diakritik işarələrin artırılması ilə yeni qrafemlər yaradılmışdır. Köhnə latında işlənən Z hərfinin əvəzinə latın əlifbasının C c hərfi (C) foneminin əvəzedicisi kimi qəbul edilir. (Ü) səsinin ifadəsi üçün qəbul edilmiş y qrafemini bu dəfə Ü ü qrafemi əvəz edir. g- -ğ fonemlərinin məxrəc yaxınlığını əsas götürərək G g qrafeminə diakritik işarə artırmaqla Ğ ğ (ğ) fonemini ifadə edən qrafem yaradılmışdır.

Köhnə latında diakritik işarənin artırılması ilə daha bir qrafem də düzəldilmişdir. Bu qrafem (C) foneminin qrafik işarəsi olur və Ç kimi yazılır. Yeni latında bu iki işarə C və Ç saxlanılır. Lakin hərflərin ifadə etdikləri səslər dəyişdirilir: Ç-(C), C-(Ç). Beləliklə, iki latın əlifbasından əvvəlki diakritik işarələrin azlığı ilə seçilir. Yeni latında hərflərin fonetik uyğunluq prinsipi daha çox gözlənsə də onda diakritik işarələrin çoxluğu aydın görünür.

«Əvvəlki latından az fərqlənən yeni əlifbamızın tətbiq taleyi nə qədər təəccüblü olsa da, əvvəlkilərdən qat-qat çətin olmuşdur. İstər şəkilcə, istər tətbiq texnikasına görə daha mürəkkəb və çətin olan bu əlifbaların tətbiqi müddəti çox qısa, cəmi 1-2 il olduğu»nu vurğulayan A.Axundov yeni əlifbanın şəkil və tətbiq texnikasına görə mürəkkəbliyinin səbəblərini açmır (12).

İki latın əlifbasının müqayisəli təhlilindən sonra yeni Azərbaycan əlifbasının nə dərəcədə ideal olmasını araşdırmaq mümkündür.

Hazırda istifadə olunan əlifbalar fonografik prinsip əsasında tərtib olunmuşdur. Bu əlifbaların mükəmməlliyinin başlıca meyarı ona daxil edilmiş qrafemlərin dildəki bütün fonemləri əhatə etməsi ilə ölçülür. Meyarın əsasında hər qrafemə bir fonemin uyğun gəlməsi prinsipi durur.

Azərbaycan dilində 32 fonem vardır. Bu cəhət əlifbada da 32 qrafemin olmasını tələb edir. Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövrlərində bu dilin fonemlər sistemində sağır nun (işarəsi N₁, n₁; N₂, n₂) səsi də olmuşdur. Bu səs müasir Azərbaycan dilində (nq) birləşməsinə uyğun gəlir. İngilis dilində də belə bir səs vardır (5). Qədim yazılı abidəmiz - «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanlarının dilində sağır nun fonemi işləkdir. 1929-cü ildə qəbul olunmuş latın qrafikalı əlifbaya sağır nun fonemini ifadə edəcək qrafem daxil edilmişdi. Lakin müasir Azərbaycan dilində bu fonemin işlənməməsi həmin fonemə uyğun işarənin dildən çıxarılmasına imkan vermişdir. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində daha bir fonemin varlığı ilə bağlı tədqiqatçılar arasında mübahisələr gedir. Dilimizə rus dili vasitəsilə keçmiş kolxoz, klub, bak, diktör, fakt və bu qəbildən olan sözlərdə işlənən [k] səsi türk mənşəli Bakı, külək, çörək sözlərindəki K səsinə fərqlənir. A.Ələkbərov yazır: «**k** fonemi dillərxası, kar, kipləşən samit olub ədəbi tələffüzdə adətən yalnız arxa sıra saitlərindən əvvəl işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, **k** səsi Azərbaycan dilinə heç vaxt yad olmamışdır. Məsələn, toqqa, çaqqal kimi sözlərdəki qoşalaşmış samitlərdən ikincisi imploziv **k** kimi tələffüz olunur»(14, 88). A.Axundov da **k** səsinə Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində daxil edir. Bir sıra tədqiqatçılar isə bu fikirlə razılaşırlar. V.Y.Pines yazır: «Azərbaycan dilinin daşıyıcısının artikulyasiya ukladı / **k**/ səsinin tələffüzünə imkan verir. Buna

baxmayaraq bu səs hələ ki, Azərbaycan dilinin fonoloji sisteminin müstəqil vahidi deyildir» (16).

Kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına hərflər səsliyi daşımayan, səsin uzun tələffüzünü bildirən bir diakritik işarə (‘) – apostrof daxil edilmişdi. Azərbaycan dilinin lüğət fondundakı ərəb mənşəli bir sıra sözlərdə (Ə, E, Ö) foneminin düzgün tələffüz edilməsi məqsədi ilə əlifbaya daxil edilmiş bu işarə yazı prosesində müəyyən çətinliklərə səbəb olurdu. İşarənin işlədilməsi yazı sürətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir, sözlərdəki hərflərin bir-biri ilə birləşməsinə mane olurdu. Bu isə bir sözün iki hissəyə parçalanmasını, qələmin yazıdan üç dəfə ayrılmasını tələb edirdi. Tərkibində uzun Ə, E, Ö saitlərinin işləndiyi ərəb mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sayı azdır. Eyni zamanda belə sözlərin dildə işlənmə tezlikləri də yüksək deyildir (15, 252; 16, 67).

Apostrofun Azərbaycan əlifbasından çıxarılması hələ kiril əlifbasının işlədildiyi dövrdə dəfələrlə müzakirə obyektinə olmuşdur. Latın qrafikalı yeni əlifbanın layihəsinin müzakirəsi zamanı da apostrof ətrafında elmi mübahisələr getmişdir. Bu dövrdə F.Cəlilov «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində «Apostrof lazımdır mı?» məqaləsi ilə çıxış edir. Məqalə geniş müzakirəyə səbəb olur. A.Axundov müzakirəyə təqdim olunmuş məqalələrdəki fikirləri təhlilə cəlb edir və apostrofun dilimizdən çıxarılmasının daha düzgün olması qənaətinə gəlir. Beləliklə, apostrof yeni Azərbaycan əlifbasının işarələr sistemində salınmır.

Azərbaycan əlifbasına daxil olmayan işarənin işlədilməsi dilin orfoqrafiya normalarına uyğun deyildir. İşarənin orta məktəbdə tədris prosesində istifadəsi bu və ya digər dərəcədə özünü doğrultsa da, ümumən qüsurlu cəhətdir. Tədris prosesində tərkibində uzun Ə, E, Ö saitlərinin olduğu sözlərin istisna hallar kimi öyrədilməsi məqsədəuyğundur. Müxtəlif dillərdə belə istisna hallar dilin öyrədilməsi prosesində nəzərə alınır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, qeyd olunan iki səs ətrafında gedən mübahisələr nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində 32 fonemin olması faktı tam təsdiqlənir.

Dilin yeni əlifbasında da 32 fonemə uyğun gələn 32 qrafem vardır. Deməli, əlifbanın kamilliyinin birinci kriteriyası yeni əlifbamız üçün ödənilir.

Əlifbanın kamilliyinin əsasında duran ikinci prinsip bir qrafemin müxtəlif şəkildə oxunmasının, yəni onun qarşılığının iki müxtəlif səs olmasının aradan qaldırılmasıdır. Müxtəlif əlifbalar üçün bu meyar pozulur. Məsələn, ingilis dilində C hərfi sözdəki yerindən və özündən əvvəlki saiddən asılı olaraq (S) və (K) fonemlərinin qarşılığı kimi çıxış edə bilər.

Rus əlifbasındakı o saiti bir sıra sözlərdə (a) foneminin qarşılığı olur, digər hallarda bu hərflər (o) fonemini ifadə edir.

Yeni Azərbaycan əlifbasında göstərilən cəhət yalnız K qrafeminə aiddir. Bu qrafem rus dilindən alınmış sözlərdə (K) tələffüz olunur. Lakin bu hal qeyd olunmuş meyarın pozulması deyildir. Boduen de Kurtenenin irəli sürdüyü yeddinci prinsipə görə dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız dilin öz səslərinin yazıda ifadəsinə səy göstərməlidir.

Əlifbanın kamilliyinin üçüncü prinsip ikinci prinsipin xüsusi halıdır. Eyni səs

bütün hallarda eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır. Əgər bir qrafem yalnız bir səsə uyğun gəlsə, onda eyni səsə də bir qrafem uyğun gəlmiş olur.

Dördüncü kriteriya yazıda səsin tələffüzünü bildirməyən əlavə işarələrin olmamasıdır. Rus dilində ģ və j işarələri belə funksiyada çıxış edir. Kiril əlifbasına daxil edilmiş apostrof da adekvat rolu oynamışdır. Yeni Azərbaycan əlifbasında isə belə əlavə işarə yoxdur.

Beşinci, altıncı və yeddinci meyarlar da Azərbaycan əlifbası üçün ödənilir.

Aparılmış təhlildən aydın olur ki, Boduen de Kurtenenin əlifbanın ideallığını yoxlamaq üçün təklif etdiyi yeddi prinsipin yeddisi də latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında nəzərə alınmışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, fonem-qrafem uyğunluğu prizmasından yanaşıldıqda yeni əlifba idealdır.

Diakritik işarələr. Əlifba yazı ilə bağlı bir sıra digər tələblərə də cavab verməlidir. Bu tələblər əsasən diakritik işarələrlə bağlıdır.

Yeni latının qəbul edilmiş ilk variantında (Θ) fonemini ifadə edəcək hərf Ä olmuşdur. Bu qrafem latın A hərfinə iki diakritik işarənin əlavə olunması ilə düzəldilmişdir. Üzərində iki nöqtənin işlədilməsi nəzərdə tutulmuş üç hərf (Ä, Ö, Ü) əlifbaya daxil edilməsi, əlbəttə, izafi səciyyə daşıyırdı. Çünki bu qrafemlərin həm baş, həm də kiçik hərflərinin nöqtələrlə işlədilməsi lazım gəlirdi. Nöqtənin iki olması isə, əslində hərfə eyni şəkildə olan iki diakritik işarənin əlavə edilməsi demək idi. Bu isə ciddi mübahisələrə səbəb olurdu.

Həqiqətən, bu dövrdə də hansı hərfin necə qəbul edilməsi ilə bağlı 30-40-cı illərdəki mübahisələr davam edir. Ən çox mübahisə doğuran məsələ Θ (Ä) hərfinin şəkli forması və apostrof işarəsi olur. Ä işarəsinin qəbul edilməməsi səbəbi ümumi prinsipin pozulması ilə bağlı irəli atılan müddəalar olur. Əski latın qrafikalı əlifbanın bərpası baxımından Θ şəkli daha münasib idi. A.Qurbanov və F.Cəlilovun əlifba layihələrində isə bu hərfin Ä şəkli təklif olunmuşdu. İlk variantda qəbul olunan bu qüsurlu işarənin sonrakı müzakirələrdə tərəfdarları azalır, nəticədə yenidən Θ şəkli əlifbaya qaytarılır. Beləliklə, əlifbaya kiril əlifbasında işlədilmiş bir hərf qaytarılmış olur. «Doğrudan da, kiril əsaslı əlifbamızla latın əsaslı əlifbamız arasında yazı və səslənməyə görə 7 hərf üzrə (a,e,ə,h,x,k,o) tam uyğunluq var. Böyük M hərfi də hər iki əlifbada eyni cür yazılır, 6 hərfin isə yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlifdir» (17,11).

Azərbaycan dilinin latın və kiril əlifbalarının müqayisəsi latın qrafemlərinin dörd qrupunu fərqləndirməyə imkan verir:

1) həm qrafem konfigurasiyasına, həm də fonem qarşılığına görə üst-üstə düşən hərflər: Aa, D, Ee, Xx, Kk, M, Oo, Əə;

2) konfigurasiyaca üst-üstə düşən, səs mənasına görə fərqlənən hərflər: Bb, Cc, Yy, Pp, C, Uu, Hh, T, g, m, n, r;

3) konfigurasiyaca əsas elementləri üst-üstə düşən, səs mənasına görə fərqlənən hərflər Q, ğ, Çç, Öö, Üü, F;

4) yalnız latın əlifbasına xas qrafemlər.—t,f,l,L, İi,d b v, N

Latın əlifbasının sırf özünəməxsus diakritik işarəli hərfləri nəzərdən keçirək. Böyük Q (ku) hərfi O hərfinə diakritik işarə artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Diakritik işarə hərfin alt hissəsində istifadə olunur və onunla birləşir. Q hərfinin kiçik hərf variantında diakritik işarə yoxdur: q.

Latın əlifbasındakı diakritik işarəli digər iki hərf t və F hərləridir. Hər iki hərfdə diakritik işarə hərfi kəsən düz xətt parçasıdır. Bu işarə kiçik t və böyük F hərlərində də işlənir.

Nəhayət, diakritik işarə latında işlənən kiçik i və kiçik ç hərlərində işlənir. Bu hərlərin kiçik variantları nöqtə işarəsi ilə fərqləndirilir. Əslində, hər iki hərfin latında nöqtəsiz işlənən variantları yoxdur. Beləliklə, latın əlifbasında baş və ya kiçik hərf olmasından asılı olmayaraq cəmi beş hərfdə diakritik işarə vardır. Həmin diakritik işarələr bunlardır: /./, /-/ / V /.

Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında diakritik işarəli 16 hərf vardır: **Ç, ç, İ, i, j, t, F, Q, Ö, ö, Ü, ü, Ş, ş, Ğ, ğ**. Bu hərlərdən səkkizi baş hərf - **Ç, İ, F, Q, Ö, Ü, Ş, Ğ**, səkkizi də kiçik hərfdir: - **ç, i, j, t, ö, ü, ş, ğ**. Əlifbanın 64 işarəsinin 25 faizi diakritik işarəlidir. Bu da hər dörd hərfdən birinin diakritik işarəli olmasını göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, **Öö** və **Üü** hərlərinin üzərində qoyulan iki nöqtə yazı prosesində iki əməliyyatı özündə birləşdirir. Sait fonemlər işləklikliyə görə samitlərdən daha məhsuldardır. Təbii ki, əlifbanın doqquz sait fonemindən üçünün diakritik işarəli (özü də iki nöqtə tipli) olması əlifbanın qüsurlu cəhətidir. Beləliklə, aydın olur ki, fonem-qrafem uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən ideal olan Azərbaycan əlifbası, diakritik işarələrin çoxluğuna görə yazı üçün ideallıqdan uzaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. – Bakı: Gənclik, 2003.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Maarif, 1972.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı, 2014.
4. Дьяконов И.М. Предисловие // Тайны древних письмен. – М., 1976.
5. Дьяконов И.М. К возникновению письма в Двуречье. – М., 1970.
6. Süleymenov O. Az-YA. – Bakı, 1993.
7. Ворошил Т. Об одной древнетюркской письменности // СТ. – 1981. – № 5.
8. Щербак А.М. О рунической письменности в юго-восточной Европе // СТ. 1971. – № 4.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-XI вв. – Л., 1980.
10. Ворошил Т. О новонайденном списке албанского алфавита // СТ. 1971. – №2.
11. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Elm, 1978.
12. Axundov A. Bir daha əlifbamız haqqında // Xalq qəzeti. 20-dekabr 1991.
13. Бодуен де Куртене И.А. Несколько слов по поводу «Общеславянской азбуке». – СПб, 1871.
14. Алекперов А.Г. Фонематическая система азербайджанского языка. – Баку, 1971.
15. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. – Bakı, 1973.
16. Пинес В.Ч. О фонеме к в азербайджанском языке // СТ, 1973. – №4.
17. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. – Bakı, 2001, №3.

18. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках // *Azərbaycan filologiyası məsələləri*. 2-ci bur. – Bakı, 1984.
19. Cəlilqızı Z. *Azərbaycanda dil quruculuğu*. – Bakı, 1998.
20. Qurbanov A. *Ümumi dilçilik*. I cild. – Bakı: Nurlan, 2004.
21. Рахманов Дж.А. Статистика-дистрибутивный анализ азербайджанского текста: дисс... канд. филолог. наук. – Баку, 1988.
22. Принципы детализации знаков Азербайджанской письменности. -Баку, 1986.
23. Дрингер Д. Алфавит. – М., 1963.
24. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.

I SHO‘BA. O‘ZBEK TILINI HORIJDA O‘QITISHNING INNOVATION METODLARI

ОБ ОБУЧЕНИИ УЗБЕКСКОМУ ЯЗЫКУ В КАЧЕСТВЕ ИНОСТРАННОГО В КИТАЕ (НА ПРИМЕРЕ ПРОГРАММЫ НАПРАВЛЕНИЯ «РУССКИЙ ЯЗЫК + УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК» В ПЕКИНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ КНР)

Янг Бай

Докторант ТашГУУЯЛ имени Алишера Навои

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме преподавания узбекского языка в качестве иностранного в Китае. В статье подчеркивается актуальность подготовки специалистов по узбекскому языку и повышения уровня обучения в данной области для продвижения взаимодействия между Узбекистаном и Китаем. В качестве примера автор рассматривает опыта программы направления «Русский язык + Узбекский язык» в Пекинском университете иностранных языков Китая по таким аспектам, как прием студентов, учебный план, разработка учебников и подготовка преподавательских кадров. Особое внимание уделено как отечественным путям решения проблем, связанных с обучением узбекскому языку, так и возможности дальнейшего межвузовского сотрудничества между странами.

Ключевые слова: преподавание узбекского языка, узбекский язык, учебная программа, «Русский язык + узбекский язык», преподавательские кадры, учебное пособие, Один пояс и один путь, образовательное сотрудничество.

Annotation. This article focuses on the method of teaching Uzbek as a foreign language in China. The emphasis is placed on the method of teaching Uzbek as a foreign language in China. The emphasis is placed on the necessity of preparing Uzbek language specialists and improving the educational quality in this field in order to promote Uzbekistan-China cooperation. Employing the “Russian Language + Uzbek Language” program at Beijing Foreign Studies University as a case study, the author scrutinizes various facets, including student admission, teaching curriculum, textbook development and professional staff training. The article draws attention to both domestic ways of addressing problems in this field and the further inter-university cooperation between China and Uzbekistan.

Keywords: Uzbek language teaching, Uzbek language, teaching program, “Russian Language + Uzbek Language”, professional staff, teaching method, Belt and Road Initiative, educational cooperation.

Узбекистан как соседняя с Китаем страна занимает важное место в Экономическом поясе Шелкового пути. С момента выдвижения инициативы “Один пояс, один путь”, сотрудничество между Китаем и Узбекистаном стало обширным. С 22 по 25 января 2024 года президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев

по приглашению председателя Китая Си Цзиньпина совершил государственный визит в Китай, маркируя развития узбекско-китайского всепогодного всестороннего стратегического партнерства в новую эпоху [O'zbekiston, 2024]. В данном контексте с целью продвижения взаимодействия между Китаем и Узбекистаном требуется значительное количество специалистов, обладающих языковыми знаниями и профессиональными навыками [Чжан Тяньвэй 2017: 50].

В настоящее время такие китайские престижные вузы, как Пекинский университет иностранных языков, предлагают специальности по узбекскому языку, а также продвигают академические исследования по преподаванию данного языка.

В то же время нельзя не упомянуть, что существуют ряд проблем, связанных с обучением узбекскому языку, в ходе подготовки талантов по узбекскому языку в вузах Китая. Таким образом, важно обратить особое внимание как на системный анализ текущего состояния обучения узбекскому языку и литературе в Китае, так и на поиск пути решения существующих проблем.

1. Актуальность и важность развития обучения узбекскому языку и литературе в Китае

Руководители обеих стран придают большое значение подготовке кадров по иностранным языкам, что тесно связано с повышением классификации обучения. В 2015 году Министерством образования КНР было опубликовано “Инструкция по подготовке кадров по иностранным языкам” [2015], в которой подчеркивается, что высшие учебные заведения Китая должны предпринимать меры по подготовке талантов, обладающих иностранным языком и глобальным видением. В связи с этим ряд китайских университетов иностранных языков в последние годы рассматривают как приоритетную задачу построение специальности по иностранным языкам, включая узбекский язык.

22-23 января 2024 года в Пекине состоялся первый узбекско-китайский образовательный Форум, организованный Министерством высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан и Министерством образования Китайской Народной Республики. В рамках данного форума, направленного на совместное создание образовательного сообщества Узбекистана и Китая, предусмотрены такие вопросы, как создание платформы между высшими образовательными учреждениями обеих стран, формирование новой модели узбекско-китайского образовательного сотрудничества, а также реализация совместных проектов по подготовке кадров, владеющих узбекским и китайским языками.

В связи с этим, важной частью построения учебных программ для студентов по иностранным языкам в китайских вузах является узбекский язык. В то же время нельзя не упомянуть, что существуют ряд проблем, связанных с подготовкой талантов по узбекскому языку в вузах Китая. Таким образом, важно уделять особое внимание как на системный анализ текущего состояния обучения узбекскому языку и литературе в Китае, так и на поиск пути решения существующих проблем.

2. История и текущее состояние программы по направлению «Русский язык + узбекский язык» в Пекинском университете иностранных языков

Пекинский университет иностранных языков (ПУИЯ), являясь одним из ведущих университетов Китая, представляет собой первое высшее учебное заведение по иностранным языкам в Китае. В настоящее время университет преподаёт 101 иностранный язык и по праву считается крупнейшей специализированной базой в Китае по обучению малораспространенным языкам европейской и азиатско-африканской языковых групп.

Идя в ногу с потребностями стратегического развития Китая, институт русского языка ПУИЯ на протяжении многих лет подготавливает большое количество высококвалифицированных специалистов по малораспространенным языкам, включая узбекский язык [Су Инъин 2017: 4]. Институт русского языка была реализована программа «Русский язык + узбекский язык» с целью построения системы обучения и академической структуры. В 2017 и 2020 годах было набрано шесть и восемь бакалавров по специальности «Русский язык + узбекский язык» соответственно.

2.1 Прием студентов и срок обучения

Программа по направлению «Русский язык + узбекский язык» - это четырехлетняя программа, в рамках которой студенты обучаются первый, второй и четвертый годы в Китае, в то время как в третьем учебном году отправляются на обмен в Узбекистан. Этот формат обучения является научно обоснованным и соответствует академическим стандартам в области языкового образования. Учитывая сложность и трудности обучения двум языкам, институт определила, что студенты, поступающие на направление «Русский язык + узбекский язык», должны иметь шестилетний опыт изучения русского языка в средней школе, что позволяет им отдать больше сил и времени изучению узбекского языка во время обучения в бакалавриате. Начиная со второго курса согласно учебной программе данной специальности, студенты проходят базовые курсы узбекского языка, а также осваивают обзор ситуации в стране (курс читается на китайском языке). На третьем курсе студенты отправляются на обучение в партнерский университет в Узбекистане. На четвертом курсе они успешно защищают дипломную работу и завершают обучение.

В качестве примера можем привести первую группу студентов по специальности «Русский язык + узбекский язык», поступивших в 2017 году. Общее количество поступивших составило 6 студентов, все из них уже учили русский язык в течение 6 лет в средней школе. Во время обучения в бакалавриате они изучали узбекский язык с нуля, параллельно повышая уровень знаний русского. На втором курсе иностранный преподаватель из Узбекского государственного университета мировых языков провел практические занятия по узбекскому языку, включая грамматику и аудирование, после чего на третьем курсе отправились в Узбекский государственный университет мировых языков на обмен на год. В 2021 году все 6 студентов успешно закончили обучение и получили дипломы. Позже одна из них, окончив магистратуру, поступила в Ташкентский государственный

университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои для получения PhD по узбекскому языку в 2023 году.

В 2020 году набрали вторую группу студентов по специальности «Русский язык + узбекский язык». В текущем году они завершают обучение, несколько из них продолжают обучение в магистратуре Пекинского университета иностранных языков.

2.2 Учебный план для студентов по специальности «Русский язык + узбекский язык»

Институт русского языка разработал специальный учебный план для студентов по специальности «Русский язык + узбекский язык». В отличие от традиционных программ по специальности русского языка, данная программа совмещает обучение русскому и узбекскому языкам в аспектах учебного времени и типов предлагаемых курсов.

Статус предмета	Академические кредиты		Академические часы	
	Русский язык	Узбекский язык	Русский язык	Узбекский язык
Обязательные	75	33	1360	584
Факультативные	36	16	730	314
Общие	111	49	2090	898

Учебный план для студентов по специальности «Русский язык + узбекский язык»

Согласно плану обучения, данное направление требует от студентов высоких навыков аудирования, говорения, чтения, письма, лексики как в русском, так и в узбекском языке. Они должны овладеть базовыми знаниями в области литературы, понимать основное страноведение Узбекистана и России, а также начать развивать навыки научного исследования.

Исходя из вышеописанных образовательных целей, процентное соотношение между русским и узбекским языками в рамках предметов (включая обязательные и факультативные) составляет 70% и 30% соответственно.

Следует отметить, что во время обучения в Узбекистане акцент делается на повышения навыков узбекского языка в языковой и культурной среде. В качестве примера можем привести первую группу студентов по специальности «Русский язык + узбекский язык». Во время обучения в Узбекистане они проходили такие курсы, как теория языкознания, введение в литературоведение, фольклористика, история Узбекистана, узбекский язык, история мировой литературы и узбекская литература в контексте мировой. Что касается второй группы студентов, преподавали им узбекский язык, история мировой литературы и введение в литературоведение.

2.3 Использование и разработка учебников по узбекскому языку

В настоящее время разработка учебников по узбекскому языку находится на стадии предварительных исследований. В связи с тем, что в Китае подготовка отечественных преподавательских кадров находится на начальном этапе, то в

основном преподавание ведется узбекскими преподавателями, использующих русский язык в качестве языка обучения.

В то же время, институт начали работу по разработке учебников по узбекскому языку с момента открытия данной специальности. В 2020 году был выпущен учебник «узбекский для начинающих» [Пулатова, 2020], совместно изданный ПУИЯ и УзГУМЯ, что заложило основу для развития специальности по узбекскому языку.

2.4 Подготовка преподавательских кадров по узбекскому языку в собственном университете

Известно, что “преподавательский состав как является первоочередным элементом построения предмета, так и движущей силой для обеспечения высокого уровня обучения [Дин Чао, 2018: 10]. В этом контексте ПУИЯ придает большое значение подготовке собственных преподавательских кадров и академическому развитию преподавателей.

Институт русского языка отбирал не только талантливого магистранта с высоким уровнем владения русским языком, но и собственного студента по специальности «Русский язык + узбекский язык» среди первой группы студентов в целях направления их на обучение в Узбекистан, чтобы они смогли успешно выполнять преподавательские и научно-исследовательские задачи.

Так, Институт русского языка отправил первого студента в Ташкентский государственный университет востоковедения на обучение в магистратуру в 2020 году. Кроме того, одна из первой группы студентов, окончив магистратуру, поступила в Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои на обучение в PhD по узбекскому языку в 2023 году.

2.5 Организация внеурочной деятельности студентов

Наряду с занятиями, Институт русского языка организует внеурочную деятельность студентов, регулярно приглашает ведущих отечественных и зарубежных экспертов и дипломатов для проведения лекций, чтобы предоставить им больше возможностей и создать платформу для расширения своего кругозора.

Кроме того, в ноябре 2021 года Институт русского языка провел конкурс узбекской каллиграфии. В качестве материала для написания использовались стихи «Shokolad» узбекского поэта Абдуллы Арипова. Благодаря этому мероприятию студенты лучше поняли красоту узбекского алфавита.

2.6 Межвузовское сотрудничество между ПУИЯ и узбекскими высшими учебными заведениями

ПУИЯ установлены партнёрские отношения со следующими вузами Узбекистана: Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкентский государственный университет востоковедения, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

На учёбу в этих учебных заведениях направляются студенты. Так, в соответствии с Меморандумом о сотрудничестве, подписанным между ПУИЯ и УзГУМЯ в 2017 году, первая и вторая группы студентов, обучающиеся по

программе «Русский язык + узбекский язык» отправились на учебу в Узбекистан в 2019 и 2022 годах соответственно. Более того, отправили студента в Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои на обучение в PhD по узбекскому языку в 2023 году.

В мае 2023 года делегация во главе с ректором Ташкентского государственного восточного университета Гулчехра Рихсиева посетила ПУИЯ, и стороны достигли договоренности о сотрудничестве по преподаванию узбекского языка. В сентябре того же года делегация Узбекского государственного университета мировых языков приняла участие в Форуме языка и цивилизации, организованном в Пекинском университете иностранных языков. В рамках мероприятия состоялся диалог с руководством ПУИЯ.

3. Проблемы и пути их решения при реализации программы по направлению «Русский язык + узбекский язык»

В ходе процесса реализации программы по направлению «Русский язык + узбекский язык» выявлены ряд проблем, в основном связаны с качеством преподавания узбекского и включают в себя следующие:

Во-первых, относительно неясное понимание своей специальности и недостаточная мотивация к ее изучению у незначительных студентов. Наблюдается что небольшое количество студентов отдают больше силы изучению русского языка, недостаточно уделяя внимание узбекскому языку. Следует отметить, что это явление существует не только в ПУИЯ, но и в других китайских вузах, предлагающих специализации по узбекскому языку [Хай Шуин 2017: 24]. По результатам проведенного анализа, основной причиной такого подхода является то, что основным направлением будущей карьеры для этих студентов являются должности, связанные с русским языком.

Во-вторых, необходимость доработки и улучшения учебных программ для студентов. Согласно отзывам, полученным от студентов после обучения в Узбекистане, обнаружено, что их уровень владения узбекским языком оставался относительно низким, и впоследствии они чаще всего прибегали к использованию русского языка для общения и учебы, что, несомненно, негативно сказывается на повышении уровня владения узбекским языком.

В-третьих, необходимость ускоренной разработки учебников по узбекскому языку и подготовки собственных преподавательских кадров. Согласно результатам опросов двух групп студентов данной специальности, видно, что результаты занятий, проведенных иностранными преподавателями, оказались не очень удовлетворительными. Так, по сравнению с преподаванием на родном языке, использование русского языка как языка обучения приводит к тому, что студенты не в полной мере понимают и не усваивают грамматические правила узбекского языка. Кроме того, иностранные преподаватели по-прежнему предпочитают использовать учебники для узбекских студентов или собственные литературные материалы, что привело к фрагментарности обучения.

В свете вышеуказанными проблем предлагаем конкретные решения по следующим направлениям:

1. Дальнейшая доработка и улучшение учебной программы для студентов по специальности “Русский язык + Узбекский язык”. Планируется, что занятия узбекского языка начинается с первого курса, чтобы предоставили студентам два года для изучения узбекского языка. Кроме того, предлагается рассмотреть возможность включения занятия узбекского языка в учебный план четвертого курса с целью поддержания уровня владения узбекским языком. В то же время, предложено также увеличить количество академических часов, выделяемых на узбекский язык. Разумеется, это требует повышенного уровня преподавательских кадров.

2. Разработка локализованных учебных пособий по узбекскому языку и подготовка собственных преподавательских кадров. В настоящее время предпринята мера как по ускорению разработки учебных пособий по узбекскому языку, так и по подготовке преподавательского состава. Следует отметить, что имеющие учебные пособия осуществляется совместно отечественными и узбекскими преподавателями. Однако, вследствие культурных различий существуют заметные разницы в методологических подходах. В этом контексте новые учебники, предусматривающие преподавание узбекского языка как иностранного, должны создаваться согласно международным стандартам преподавания языка [Кадилова 2022: 59]:

1) речевые компетенции: а) активные - говорение, письмо; б) пассивные - чтение, аудирование.

2) лексические компетенции: а) грамматика; б) лексика. Распределены на 4 основные уровня: A1, A2, B1, B2.

В то же время большое значение также придается подготовке собственных преподавательских кадров.

3. Улучшение программы предлагаемых предметов и обогащение формы содержания лекций. В дальнейшем прилагаются усилия к открытию следующим предметам:

1) Обязательные предметы: Практика узбекского языка, Узбекский язык на продвинутом этапе, Узбекский язык в СМИ, Узбекский язык в деловом общении, Узбекская литературная классика

2) Факультативные предметы: История Узбекистана, Регионоведение Узбекистана, Экономика и торговля Узбекистана, Узбекская дипломатия и т. д.

Кроме того, преподаватели должны провести сравнительное исследование по таким темам, как экономика, общество, история, география, культура, литература, традиционные обычаи Узбекистана и Китая. Например, проведение занятий по истории, где студенты смогут сопоставить эпохи и особенности истории Узбекистана и Китая в один и тот же период, а также анализ литературных произведений на одну и ту же тему в обеих странах.

4. Продвижение сотрудничества с ведущими учебными заведениями Узбекистана. Следует подчеркнуть необходимость академической мобильности студентов и преподавателей. Таким образом, активно ведем переговоры по поводу планов академического обмена студентами и преподавательским составом по узбекского языка. Так, ПУИЯ намерен открыть совместные магистерские

программы, что станет большим стимулом в повышении уровня преподавания и академического исследования.

5. Обогащение внеурочной деятельности и организация академических лекций, предоставляя студентам возможность поглубже понять культуру и язык Узбекистана. Планируется приглашение ученых и дипломатов для проведения лекций, а также организация деятельности культурного обмена с узбекскими студентами, чтобы повесили их интереса к изучению узбекского языка.

Оглядываясь на историю и заглядывая в будущее, можем сделать вывод, что существующее количество и качество талантов по узбекскому языку остается недостаточным, что явно не отвечает потребностям развития узбекско-китайских отношений. Тенденция к использованию узбекского языка в процессе культурного и образовательного обмена между Узбекистаном и Китаем становится необратимой. В связи с этим, в Китае нуждается в эффективных мерах по подготовке специалистов и повышению уровня обучения узбекскому языку.

В будущем важно углубить сотрудничество в области обмена опытом между преподавательскими кадрами, разработать учебные пособия по узбекскому языку, а также проводить академические исследования, что способствует развитию гуманитарного обмена для совместного строительства образовательного сообщества.

Список литературы

1. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi. 2024. *“O‘zbekiston va Xitoy yetakchilari ko‘p qirrali va har tomonlama strategik sheriklikni yanada kengaytirish masalalarini ko‘rib chiqdilar.”* <https://mfa.uz/35272/>

2. Чжан Т.В. 2017. *Китайское негенерическое языковое образование в перспективе национального владения языком: проблемы и меры.* -Пекин: Мир иностранных языков. - С. 44-52.

3. Министерство образования КНР. 2015. *Инструкция по подготовке кадров по иностранным языкам.*

4. Хай Ш.И. 2017. *Реформа и инновации режима выращивания талантов на русском+среднеазиатском языках в контексте “Одного пояса, одного пути”.* - Пекин: Исследования национального образования. - С. 23-27.

5. Су И.И. 2017. *Исследование модели подготовки талантов по малораспространенным языкам в рамках “Пояса и пути”.* -Пекин: Образование в области иностранных языков в Китае. - С. 3-7.

6. Пулатова Д.К., Шанкулова. Д. 2020. *Узбекский для начинающих.* - Пекин: Издательство “Преподавание иностранных языков и научные исследования”.

7. Уринова, Ф. У., Эркинова, Ш. Е. 2013. *Значение инновационной индивидуальной работы в повышении эффективности самостоятельной учебной деятельности студентов.* -Москва: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. - С. 293-295.

8. Kadirova X.B. 2022. *O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda pedagogikaning muhim jihatlari.* - Toshkent: Yashnobod nashr, 2022. - B. 54-68.

XORIJLIKLAR UCHUN O‘ZBEK TILI FRAZELOGIK BIRLIKLARINI TUSHUNISHDA VA O‘RGANISHDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR VA ULARNI TADQIQ QILISH METODLARI

Abdirazakova Zilola Kulmurotovna,

Samarqand davlat chet tillar instituti 1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Frazeologik birliklar – har bir tilning milliy boyligidir. Ularda xalqning tajribasi, ruhi, tarixi, diniy va milliyliigi va urf odatlari yashaydi va ifoda etadi. Ko‘plab frazeologik birliklar o‘zlarining arxaik holatini saqlab qolgan bo‘lishi ham mumkin. Bu frazeologik birliklarda so‘z o‘zining mustaqil ma’nosini, ifodasini yo‘qotgan, lekin frazeologik birliklarda yashaydi.

Kalit so‘z: *frazeologiya, frazeologik birlik, ma’no, til, o‘zbek tili, ko‘chma ma’no, metod, madaniyat, tarix, urf-odat.*

Annotation. Phraseological units are the national wealth of every language. People's experience, spirit, history, religion, nationality and customs live and express in them. It is also possible that many phraseological units have preserved their archaic state. In these phraseological units, the word has lost its independent meaning and expression, but lives in phraseological units.

Key word: *phraseology, phraseological unit, meaning, language, Uzbek language, figurative meaning, method, culture, history, tradition.*

Har bir millat tilida frazeologizmdan foydalaniladi, nutqda tayyor holda bo‘ladi, nutq jarayonida yoki matn tuzish vaqtida yasalmaydi. Bu turg‘un birikmalar frazeologizmlar deyiladi. Frazeologizmlarni o‘rganadigan soha esa Frazeologiya deyiladi. Bu soha so‘zlarning turg‘un bog‘lanishini yoki qisman bog‘lanishini, ularning semantikasini, morfologik-sintaktik xususiyatlarini o‘rganadi.

Frazeologiya til konseptologiyasining mujassamlashgan timsolidir. Ma’lum bir xalqning ko‘p asrlik tajribasini saqlaydi. O‘zgarib turadi va barqaror bo‘lib shu bilan butun xalq uchun tegishli ma’nolarni anglatadigan konseptlarning optimal sonini yaratadi.

Shu sababli, frazeologiya tilshunoslikning eng qiziqarli va faoliyat olib boriladigan sohalardan biridir. Kundalik hayotimizda biz juda ko‘p ishlatamiz, lekin bunga e’tibor ham bermaymiz. Deylik, frazeologik birliklar so‘zlar kabi bir xil predmet va holatni angladi, lekin frazeologik birliklar so‘zlarga nisbatan bo‘yoqdorroq va kuchliroq. Frazeologik birlik bizga so‘zdek ta’sir etadi, lekin biror bir millatning lingvokulturologik jihatdan o‘rganmasdan turib tarjima qilinsa yoki anglansa, bu holat juda qo‘pol xatolikka olib kelishi mumkin. Shu sababli, biror tilni o‘rganganda ularga xos bo‘lgan madaniyat va urf-odatlar haqida ham ma’lumotga ega bo‘lish kerak.

O‘zbek frazeologik birliklarining boshqa til vakillari tomonidan tushunilishi haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, *ketmoni uchmoq* frazeologik birligini olsak, omadi keldi, ishlari ko‘ngildagidek bo‘layotgan holatni bildiradi. Bu frazeologik birlik so‘zma so‘z tarjimada o‘z ma’nosini yo‘qotib, xato tarjimaga olib keladi. Bu bilan nima

demoqchimiz, frazeologik birliklar millatning mentalitetini, ruhini, dunyo qarashini, urf-odatlarini ko'rsatadi. Bir tildan ikkinchi bir tilga tarjimasi qiyin, shu sababli shu frazeologik birlikning o'rnini bosuvchi so'z yoki gap keltiriladi. So'zma so'z tarjima qilinib va o'sha ma'noni anglatilishi deyarli mumkin emas holatlardan biri.

Frazeologik birliklardan foydalanish uchun o'sha til madaniyatidan ham xabardor bo'lishimiz kerak, chunki bir madaniyatda ijobiy ma'no anglatgan frazeologik birlik ikkinchi bir tilda esa salbiy ma'noni anglatishi mumkin.

Frazeologik birliklar bizga xuddi so'zlardek ta'sir qiladi, o'sha tilda so'zlashadiganlar ya'ni o'sha madaniyat sohiblari tushunadi. Insonning so'z boyligiga yashayotgan muhiti ham katta ta'sir etadi. Chunki bitta madaniy til odamlari ham yashash muhiti va dunyoqarashi har xil insonlardan iborat.

Bizga ma'lumki, frazeologik birliklar qadimdan mavjud. Ular tuzilish va semantik xilma-xillikda shakllangan tilning o'zi kabi asrlar davomida mavjud.

Stilistika bo'yicha shvetsiyalik olim Sharl Ballining fikrlarini rivojlantirgan holda rus tilshunosligida turg'un birikmalarning nazariy asoslarini V.V.Vinogradov shakllantirdi. U birinchi marta rus tilshunosligida so'zlarning semantik birlashishi va tasnifida ishlab chiqdi, shu bilan ularni yanada chuqurroq o'rganishga yo'l ochdi. [2, 9].

Frazeologik ma'no obrazli va jozibali bo'ladi. Shu xususiyati bilan leksik ma'noli so'zlardan biroz ajralib turadi: *xufiya - yeng ichida, beqiyos - yer bilan osmoncha, xursand - og'zi qulog'ida*. Ayrim frazeologizmlar bildirilgan ma'nolarni bir so'z bilan ifodalab bo'lmaydi. Masalan; *Qildan qiyiq topib janjal chiqaradi. Qosh qo'yaman deb ko'z chiqarib qo'ydi. Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi*. Frazeologik ma'no ibora tarkibidagi so'zlardan birining ko'chma ma'no berishi (*shirin so'z, achchiq gap, ishning ko'zi, gapning tuzi*) komponentlarning ma'nolariga aloqasi bo'lmay ko'chma ma'no anglatishi mumkin. Masalan; *boshi osmonga yetdi, tepa sochi tik bo'ldi, yulduzni benarvon uradi, yuragiga qil sig'maydi*[4, 17].

Demak, frazeologik birlik ifoda jihati bilan mazmun jihatining o'ziga xos qarama-qarshiligi va birligi asosida yuzaga keladi, shunga ko'ra frazeologik birliklar alohida yondashuvni, o'rganishini talab etadi.

Professor Sh.Rahmatullayev iboralarni ma'no turlari jihatidan:

- a) nomlovchi iboralar
- b) ifodalovchi iboralarga ajratib tasnif qiladi.

Shunday qilib, badiiy matnda iboralarning ma'lum qismi denotativ asosga ega bo'lib, u yoki bu predmet, voqea-hodisani, xatti-harakatni nomlaydi, so'z atama funksiyasi sifatida bajaradi.

Frazeologizmlar tarkibida qatnashgan so'zlar orasidagi sintaktik bog'lanish o'z kuchini saqlaydi, faqat ichki bo'ladi.

Frazeologizmlarni o'rganishda ularni o'zbek va boshqa tillar frazeologizmlari bilan qiyosiy o'rganish ham maqsadga muvofiq ko'rinadi. Frazeologik iboralar nutqning ta'sirchanligini, emotsional – ekspressivligini ta'minlovchi asosiy vosita sifatida nutqimiz ko'rki hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan italyan tili frazeologizmlarining xususiyatlarini o'rganib, ularni o'zbek tilida ifodalash usullarini

tahlil qilish maqsadga muvofiq. Har ikkala tildagi frazeologizmlarni qiyosiy o'rganishda ularning mazmun jihatdan bir - biriga mos kelishi yoki qisman mos kelishi, o'xshashligiga hamda bir tilda mavjud bo'lgan frazeologizmlarning ikkinchi tilda na ekvivalentiga, na variantiga egaligiga e'tiborni qaratish lozim.

N.Turopova frazeologizmlarni quyidagicha guruhlariga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi:

1. Har ikki tilda mavjud bo'lgan ekvivalent frazeologizmlar. Ular mazmun, shakl, ekspressiv-stilistik xususiyatlarni saqlagan bo'lishi lozim.

2. Har ikki tilda o'zaro o'xshash bo'lgan frazeologizmlar. Ular mazmun jihatdan o'xshash stilistik xususiyatlarni o'zida saqlagan, lekin obrazli asosi turlicha bo'lgan frazeologik variantlardir.

Frazeologizmlarni ilmiy tadqiq qilishda tilshunoslikda keng tarqalgan distributiv metoddan foydalanish mumkin. Frazeologizmlarning nutqda ishlatilish xususiyatlarining distributiv metod yordamida o'rganish orqali ularning struktural – semantik belgilari chuqurroq aniqlanadi. Undan tashqari, frazeologizmlarni o'rganishda ularning semantik – struktural belgilarini tilning mazmun rejasini bilan uning ifoda rejasini munosabati borasida qaramoq zarur. Frazeologizmlarning struktural va ma'nolarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish (oppozitsiya) aniqliklarga olib keladi.

Frazeologizmlarning grammatik tomonlarini ham hisobga olish zarur. Chunki frazeologizmlarning komponentlari o'rtasida sintaktik aloqalar, ularga qo'shiluvchi affiksalar muhim rol o'ynaydi. Frazeologizmlarning xususiyati shundaki, uning ma'nosini so'zma – so'z, aynan tushunish mumkin emas, balki uning "tagida yotgan" ma'nosini aniqlash zarur.

Substansiya metodi yordamida, ularning turg'un va almashtiruvchi komponentlari o'rtasidagi bog'lanishlar transformatsiya metodi yordamida chuqurroq ochiladi.

Frazeologik birliklarning struktural – sintaktik metodda har bir so'z ham mustaqil ma'noga ega bo'lavermaydi.

Frazeologik birliklarda ham variantlanish mavjuddir. Variantlanish tufayli bir ibora boshqa bir iboraga aylanmaydi, bir iboraga xos boshqa obraz birligi, lug'aviy ma'no birligi saqlanadi. Variantlanish iboraga xos yaxlitlikning o'zi doirasida, shu yaxlitlik yo'l qo'ygan darajada voqe bo'ladi. Aks holda ibora yo'q bo'ladi, yoki boshqa ibora barpo qilinadi. [1,184].

Milliy – madaniy frazeologizmlar uch xil omil bilan yuzaga chiqadi.

- a) ijtimoiy-tarixiy omillar asosida yuzaga chiquvchi frazeologizmlar;
- b) xalq ijodi asosida yuzaga chiquvchi frazeologizmlar;
- c) xalqning kundalik turmush tarzi, hayoti, rasm-rusumlari va urf-odatlar bilan bog'liq omillar asosida yuzaga chiquvchi frazeologizmlar.

Ijtimoiy-tarixiy omillar asosida yuzaga chiqadigan frazeologizmlar uzoq o'tmish, tarixiy voqealar, bo'lib o'tgan ayrim hodisalar asosida yuzaga keladi. Ular tarixiy hodisalarni bevosita qamrab olib, ma'lum bir tarixiy voqea bilan bog'liq bo'ladi. Hozirgi zamonda frazeologizmlarni lingvokulturalogiyada o'rganish dolzarb va munozarali masalalardan hisoblanadi. Frazeologizmlarning milliy – madaniy

xususiyatlarini aniqlash, farq qiluvchi, o'xshash jihatlarini aniq va obyektiv yoritish maqsadida birinchi navbatda ularning kelib chiqishi tarixi, manbalarini ya'ni etimologiyasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Frazeologik iboralarning shakllanishi va paydo bo'lishiga ta'sir etuvchi bir nechta omillar mavjudligini aytishimiz mumkin:

Tarixiy va madaniy muhit: Frazeologik iboralarning shakllanishi va paydo bo'lishi, insonlar o'rtasidagi tarixiy va madaniy muhitdan ko'ra ta'sir olishadi. Bir mamlakat yoki hududning o'ziga xos frazeologik iboralari bo'lishi mumkin, shuningdek, bir milliy jamiyatning xususiyatlari ham bu iboralarning shakllanishiga ta'sir etadi.

Frazeologik birliklar hayotiy voqealar, ijtimoiy – tarixiy hodisalar bilan bog'liq holda paydo bo'ladi va davr o'tishi bilan eskirib iste'moldan chiqadi. Eskirgan frazeologizmlar esa tasvirlanayotgan davr ruhini berish, personajlar nutqini individuallashtirish uchun ishlatiladi.

Frazeologik birliklar, odatda, tahlil qilingan so'zlarning yagona ma'nosi emas, balki ularning birgalikdagi ma'nosi bilan ham bog'liqdir. Jamiyatimizda frazeologik birliklar juda ko'p ishlatiladi va ularning ma'nosi ham ko'p xil bo'lishi mumkin. Shu sababli, nutqni tushuntirishda va tarjima qilishda frazeologik birliklarga e'tibor berish juda muhimdir.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, frazeologik birliklar tarkibi bir nechta so'zdan iborat bo'lishiga qaramay, ular yagona umumiy ko'chma ma'no bilan birlashadi va ta'sirchanlik va obrazlilikni ifodalaydi. Frazeologik birliklarda emotsional – ekspressivlikdan tashqari, xalqning qadriyati, tarixi, urf-odati, madaniyati, yashash tarzi hamda milliyligi mavjud bo'ladi va tilni o'rganayotganda esa til va madaniyat ham o'rganilib borilishi kerakligi o'z isbotini topmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mamatov A. O'zbek tili frazeologiyasi.- Toshkent, 2019.
2. Алифиренко Н.Ф., Семененко Н.Н. Фразеология и паремнология. – М.: Издательство “Флинта”, 2009.
3. В. Ильясов. Фразеология как способ репрезентации языковой картины мира. - Саратов, 2019.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978, 17 - b.

O'ZBEK TILIDAGI LISONIY BIRLIKLARNI XORIJDAGI O'QITISHNING INNOVATSION METODLARI

*Ziyadullayeva Madina Mahmarejab qizi,
Samarqand davlat chet tillari instituti
1-bosqich tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek tilini xorijda oqitishda lisoniy birliklarni o'qitishning ahamiyati, lisoniy birliklarni o'qitishdagi muammolar va ularni o'qitishda foydalansa bo'ladigan zamonaviy metodlarni o'z ichiga qamrab oladi.

Kalit so'zlar: *lisoniy birlik, innovatsion metodlar, Venn diagrammasi, Padlet.*

Annotation. This article covers the importance of teaching linguistic units in teaching Uzbek language abroad, problems in teaching linguistic units and modern methods that can be used in their teaching.

Key words: *linguistic units, innovation methods, Venn diagramm, Padlet.*

O'qitish mas'ulyati katta bo'lgan vazifa. O'qituvchi darsini samarali tashkil etishi, darslarni o'quvchi uchun foydali bo'lishi uchun o'zida bir qancha ko'nikmalarni jamlamog'i, zamon bilan hamnafas bo'lmog'i, o'quvchilarning talablari bilan qiziqmog'i kerak. O'zbek tilini samarali o'qitishga bo'lgan e'tibor yaqin yillarda ancha o'zgardi. Avval boshqa til vakillariga o'qitiladigan o'zbek tili va ona tili darsliklari deyarli bir xil darajada edi. Bu esa ona tilisi boshqa bo'lgan o'quvchilar uchun ancha qiyinchilik tug'dirar, o'zlashtirish ko'rsatkichiga salbiy ta'sir ko'rsatar edi. Bugungi kunda esa darsliklar ushbu omillarni hisobga olgan holda o'qitishning xalqaro standartlari asosida yaratilmoqda. Lekin hali ham bu sohada muammolar mavjud. Xususan, o'zbek tilini samarali o'qitish uchun kerak bo'lgan o'quv materiallari va darsliklar kam, o'zbek tilini zamonaviy metodlar yordamida xalqaro standartlarga mos tarzda o'qitadigan o'qituvchilar yetarli emas. O'zbek tilini xorijda ham o'rganishga qiziqishlarning ortishi yuqoridagi muammolarga yechim topishga undaydi.

Ayniqsa, lisoniy birliklarni o'zga til vakillariga o'qitish biroz mushkul vazifa. Chunki, o'zbek tilida lisoniy birliklar va til birliklari alohida atalamalar hisoblanib bir-biridan farq qiladi. Boshqa tillarda esa lisoniy birlik va til birliklari alohida ajratilmagan ikkala atama o'rniga ham bitta til birliklari degan atama ishlatiladi. Bularni o'zga til vakillariga tushuntirish o'qituvchida yuksak mahorat va bilim talab qiladi. Ikkinchi tildagi bilim ham o'qituvchi uchun juda zarur. O'quvchilarning birinchi tilini yaxshi bilmasdan turib ularga o'zbek tilini samarali o'qitish imkonsiz. Biz quyida lisoniy birliklarni o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganayotgan o'quvchilarga o'rgatishda zamonaviy innovatsion metodlarni taklif qildik.

Mayndmap metodi. Ushbu metod o'quvchilarni mavzuga qiziqtirish, yangi mavzuni xotirada saqlash, ma'lumotlarni tizimlash, tartiblash, murakkab ko'ringan ma'lumotlarni soddalashtirish, tanqidiy fikrlashni o'stirish, muammoni hal qilishni o'rganish, vizualizatsiya uchun samarali hisobalandi.

Mavzu: Til birliklari va lisoniy birliklar, ularning farqlari.

Mashg'ulotdan maqsad: til birliklari va lisoniy birliklar haqida umumiy ma'lumotga ega bo'lish.

O'quvchilar darajasi: C1

Sarflanadigan vaqt: 25 minut

Bu mavzu o'zbek tilini ikkinchi til sifatida mukammal o'rganmoqchi, o'zbek tilidan dars bermoqchi bo'lgan talabalar uchun.

Jarayon:

1. O'qituvchi mavzu yuzasidan tayyorlangan materialni avvaldan darsgacha o'quvchilarga taqdim qiladi;

2. Darsni boshlab biroz mavzu yuzasidan o'quvchilardan fikr so'raydi;

3. Mayndmap haqida tushuncha beradi va mayndmapni yaratish uchun bir nechta saytlar bilan tanishtiradi (<https://www.canva.com/graphs/mind-maps/>, <https://www.lucidchart.com/pages/how-to-make-a-mind-map>, https://click.crozdesk.com/software/mindgenius/click?cat_id=776&page=listicle&privacy=false&redirect=true&pos=4&language=EN&site=dpm, <https://bing.com/search?q=free+mind+map+making+tools>)

4. O'quvchilarni ikkita guruhga ajratadi. Bu uchun team shake saytidan (<https://apps.apple.com/us/developer/rhine-o-enterprises-llc/id375611282>) foydalansa bo'ladi;

5. Bir guruhga til birliklar, ikkinchi guruhga esa lisoniy birliklar haqida 10 minutda mayndmap yaratish vazifasi beriladi;

6. Yaratib bo'lingandan keyin guruh birgalikda mayndmaplarini guruhga taqdimot qiladilar;

7. Har taqdimotdan keyin savol-javob bo'ladi;

8. O'qituvchi o'z fikrlarini aytadi, loyihaga baho beradi.

Mayndmap metodining afzalliklari:

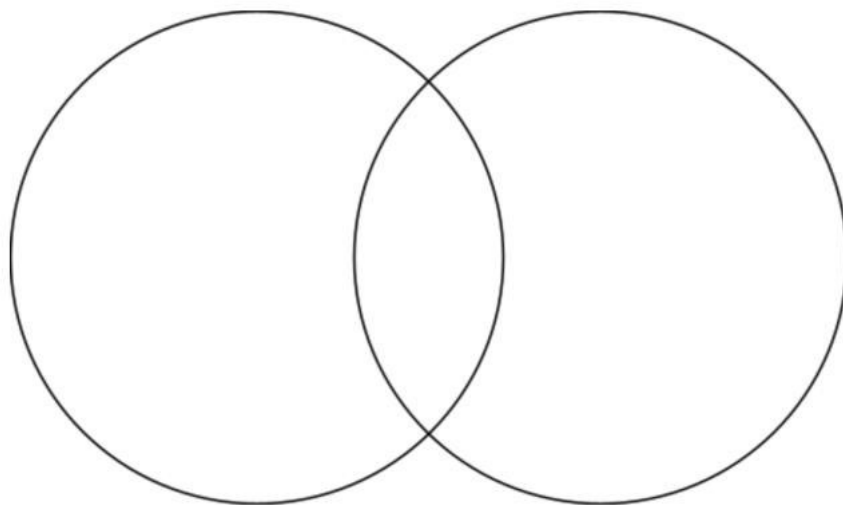
- O'quvchilar ma'lumotni tahlil qilishni o'rganishadi;
- Tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi;
- Guruh bo'lib ishlash, fikrni yetkazib berish rivojlanadi;
- Og'zaki nutq shakllanadi;
- Yangi texnologiyalar bilan ishlashni o'rganadi;
- Ijodkorlikni rivojlantiradi.

Qiyinchiliklari:

- ✓ Sinfxona proyektor, wifi, kompyuter bilan ta'minlangan bo'lishi kerak;
- ✓ O'qituvchidan yangi texnologiyalar bilan ishlash bilimi talab etiladi;
- ✓ O'quvchilarning hammasida internet bo'lishi lozim;

Ushbu metod orqali o'quvchilar lisoniy birliklar va til birliklari haqida umumiy ma'lumotga ega bo'ladilar, ular haqida o'quvchilarda taassurot hosil bo'ladi. Keyingi metodimiz til birliklari va lisoniy birliklarni faqrlarini o'rganish uchun bo'lib, bu metod orqali o'quvchilar til birliklari va lisoniy birliklarning farqlarini o'rganishadi.

Venn diagrammasi: Bu vazifani xuddi shu ikkiga bo'lingan guruhlar bilan

bajarsa bo'ladi.

Bu ikkita aylana Venn diagrammasi bo'lib, ikkita bir-biriga o'xshash mavzu, birliklarni taqqoslash uchun juda qulay hisoblanadi. Ikkita chetdagi aylanalarga ikkita birlikning bir-biridan farqli jihatlari, kesishgan o'rtadagi aylanaga esa taqqoslanayotgan birliklarning o'xshash jihatlari yoziladi.

Mashg'ulotdan maqsad: til birliklari va lisoniy birliklarning farqlarini o'rganish.

Jarayon:

1. O'qituvchi Venn diagrammasi bilan o'quvchilarni tanishtiradi;
2. Ularga lisoniy birliklar va til birliklarini asosiy farqlarini chetdagi aylanalarga, o'xshashliklarini o'rta aylanaga yozish aytiladi;
3. O'quvchilar guruh bo'lib 10 minut davomida Venn diagrammasini to'ldirishadi;
4. Ikkala guruh qilgan ishlarini 5 minut davomida taqdimot qiladi;
5. Savaol-javob bo'ladi;
6. O'qituvchi ishlarni baholaydi.

Afzalliklari:

- Hech qanday o'qituvchidan oldindan tayyorgarlik talab qilmaydi;
- Internet, zamonaviy jihozlar kerak emas;
- Tashkil qilish oson.

Deyarli qiyinchilik tug'dirmaydi.

Til birliklari va lisoniy birliklarni bir-biridan farqlash boshqa til vakillari uchun mushkul vazifa hisoblanadi. Til va lisoniy birliklar boshqa tillarda farqlab o'rganilmaydi. Ikkala birliklar ham bir-biridan farqli bo'lsa-da bitta til birliklari atamasi ostida o'rganiladi.

Onlayn suhbat: Bu mashg'ulot onlayn tarzda padlet (<https://www.padlet.com>) nomli saytdan foydalangan holatda olib boriladi. Padletda o'qituvchi mavzuni yozadi, o'quvchilar esa mavzuning tagiga mavzuga doir o'z fikrlarini yozishadi. Bu jarayon o'quvchilar uchun juda qiziq bo'lib, oson tarzda yangi ma'lumotlarni qabul qilishadi.

Bu mashg'ulotni tashkil qilish uchun barcha o'quvchida internet, smartfon yoki kompyuter, mashg'ulot xonasida internet, proyektor bo'lishi kerak.

Mashg'ulot maqsadi: lisoniy birliklar va ularga xos xususiyatlar.

Jarayon:

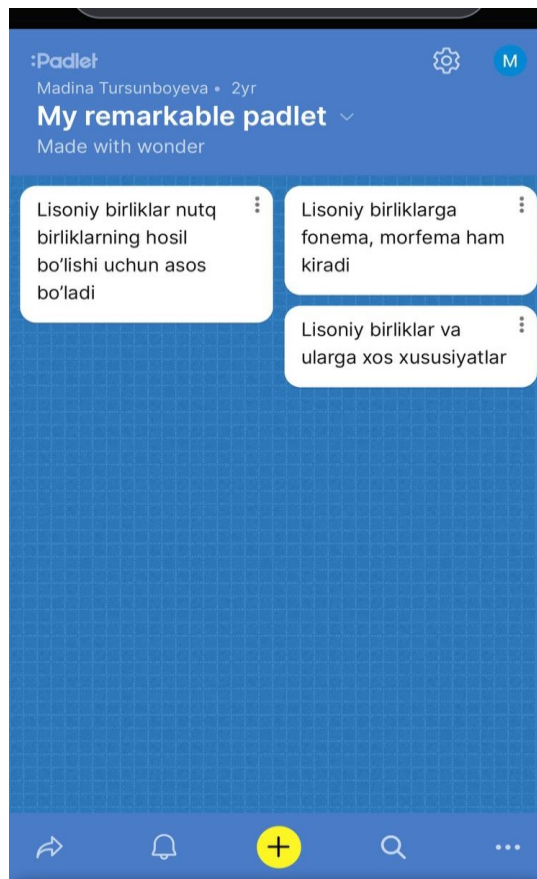
1. O'quvchi mavzuni yozib, padlet saytining havolasini o'quvchilarga ulashadi;
2. O'quvchilardan saytda lisoniy birliklar, ularning turlari, ularga xos xususiyatlar yuzasidan fikrlarini izohlar qismida yozish aytiladi;
3. O'quvchilarning har biri izoh yozyotganligi va o'qiyotganligi kuzatiladi;
4. O'qituvchi jarayonni boshqarib, izohlarni o'qib turadi;
5. Yozishlar tugagandan keyin og'zaki suhbat bo'ladi;
6. O'qituvchi fikrlarni tahlil qilib beradi.

Afzalliklari:

- O'quvchilar uchun qiziq mashg'ulot;
- Hammani qamrab oladi;
- Vaqtdan yutiladi;
- O'qituvchi bir necha daqiqada hammaning mavzu haqidagi fikrini bilib olishi mumkin.

Qiyinchiliklar:

- ✓ O'quvchilar va o'qituvchidan texnik savodxonlik talab qiladi;
- ✓ Saytdan ro'yxatdan o'tish biroz vaqt talab qiladi;
- ✓ O'qituvchi oldindan saytni ishlatib sinab ko'rish talab etiladi.

Padlet oynasi taxminan shunday ko'rinishda bo'ladi.

Yuqoridagi 3 ta metodda ham o'qituvchi faqat boshqaruvchi, yo'l ko'rsatuvchi rovida bo'ladi. O'quvchilar asosiy vazifani bajarishadi. Mavzuni ham o'zlari o'qib o'rganishadi, o'qituvchi faqat xatolarini to'g'rilab, izoh berib turadi. Bu usulda asosiy markazda o'quvchi turadi, asosiy vazifalarni ham o'quvchi bajaradi. O'qituvchi faqat vaqti-vaqti bilan xatolarni to'g'rilab, to'g'ri yo'nalish berib tursa yetarli. O'quvchi markazda turadigan metodlarni ta'limda qo'llashdan asosiy maqsad o'quvchilarni yangi bilimlarni o'rganishga ilhomlantirish, ularda tanqidiy fikrlash, mustaqillik, ijodkorlik ko'nikmalarini shakllantirish. (1) Shuningdek, yuqoridagi mashg'ulotlarning barchasida zamonaviy texnologiya va saytlarda foydalanildi. Bundan maqsad, samaradorlikni oshirish va o'quv jarayonini osonlashtirish. Bugungi yoshlar faqat tinglab o'tirishga sabr qilishmaydi. Ularga yangi, qiziq yo'llar orqali o'rgatish kerak. Shundagina, jarayon ular uchun qiziq bo'ladi. (2) Deyarli juda ko'p mamlakatlarda darslarni tashkillashtirishda o'qituvchi faolligini pasaytirishga, o'quvchilarni ko'proq darsda ishlashlariga sharoit yaratishga e'tibor qaratilmoqda va bu o'z samarasini bermoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, o'quvchilar faol darsda bo'lganda o'quvchilarning darsga qiziqishi ortadi, ma'lumot qabul qilishi, uni tahlil qilishi rivojlanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Anyushenkova, O. N., Chikileva, L. S., Avdeeva, E. A., Digtyar, O. Yu. & Esina, L. S. (2019). Effectiveness of using conferences and round tables in teaching foreign

languages at institutions of higher education. Revista ESPACIOUS, 40(26). <http://www.revistaespacios.com/a19v40n26/a19v40n26p25.pdf>

2. Ark, T. V. (2016). Supporting English Language Learners with Next-Gen Tools. <http://www.gettingsmart.com/publication/supporting-english-language-learners-next-gentools/>

3. Kadirova, Kh.B. 2022. Factors determining the quality of education in teaching Uzbek as a foreign language // International scientific journal of Biruni. #2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-tilini-khorijiy-til-sifatida-o-kyutuda-lim-sifatini-begilovchich-millar>

XORIJLIKLARGA O‘ZBEK TILINI MAQSADLI O‘QITISHDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR VA MUQOBIL YECHIMLAR

Pardayeva Mavluda Chori qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti 1-kurs magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilini xorijliklarga maqsadli o‘qitishda yuzaga keladigan bir qancha muammolar haqida fikr yuritilgan bo‘lib, o‘z navbatida har bir muammoga to‘xtalganda ma‘lum darajadagi yechimlar taklif qilingan. Bu kabi muammolar sifatida izohlangan o‘zbek tilidagi so‘zlar talaffuzi, tilidagi shevalarni xorijliklarga o‘rgatish, til mutaxassislari tomonidan yaratilgan audio va video materiallarning yetishmasligi, o‘zbek tilini mustaqil o‘rganuvchilar uchun to‘rt ko‘nikmaning har biriga alohida-alohida adabiyotlar yaratish zaruriyati kabi muammolar ba’zi misollar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *O‘zbek tili, maqsadli o‘qitish, lingvistik muammolar, shevalar, talaffuz, muammoli matnlar.*

Annotation. This article discusses a number of problems that arise in the purposeful teaching of the Uzbek language to foreigners, and in turn, solutions of a certain level are proposed for each problem. Pronunciation of words in the Uzbek language, teaching dialects of the Uzbek language to foreigners, lack of audio and video materials created by language experts, and the need for each of the four skills for independent learners of the Uzbek language are explained as such problems. problems such as the need to create separate literature are highlighted on the basis of some examples.

Key words: *Uzbek language, targeted teaching, linguistic problems, dialects, pronunciation, problematic texts.*

O‘zbek tili nihoyatda boy til, uning turkiy tillar oilasiga kirgan holda qay darajada boy ekanligi Alisher Navoiy hazratlari davridan o‘rganila boshlagan va hozirgi kunga qadar ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan samarali izlanishlar olib borilmoqda. Davrlar o‘tishi bilan o‘zbek tiliga arab va fors tili so‘zlari qo‘shilishi natijasida o‘zbek tili

asliyati boyitgan bo'lsa, bugungi kunga kelib bu jarayon rus va ingliz tillaridan so'z o'zlashtirilish evaziga davom etmoqda. Tillarning bunday faol integratsiyasi pallasida o'zbek tili sofligini saqlab qolish bilan bir qatorda uni xorijliklarga o'rgatish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda insonlar o'zbekchada muqobili bo'lsa ham so'zlashuvga yangi kirib kelgan chet tili so'zlaridan foydalanishi natijada o'zbek tilini o'rganayotgan xorijliklar til o'rganish jarayonida aslida qaysi so'z o'zbekcha ekanligini bilolmay qiynalishadi. Ayrim o'rganuvchilar o'zbek tilini biladiganlardan aslida bu kabi chet tilidan og'zaki nutqqa kirib qolgan so'zlar o'zbekcha emasligini so'rab bilsalar, ayrim o'zbek tilini o'rganuvchi xorijliklar ko'cha-ko'yda mahalliy xalq og'zidan eshitgan, o'zbekcha bo'lmagan "brat", "karochochi", "dux..." kabi so'zlar bilan o'zlarining o'zbekcha lug'atlarini boyitishga harakat qiladilar. Bu esa juda achinarli holat bo'lib, aslida o'zbekcha bo'lmagan so'zlar o'zbek tili tushunchasi ostida xorijliklar miyasidan joy oladi. Bundan tashqari og'zaki va yozma materiallar kamligi sababli o'zbek tilini o'rganuvchi xorijliklarning aksariyati har xil ijtimoiy tarmoqlardagi oddiy xalq tomonidan olingan har xil video lavhalar orqali o'zbek tilini o'rganishga yoki lug'at boyligini oshirishga harakat qilish holatlari ham ko'p uchraydi. Bu kabi video lavhalarni asosan til mutaxassislari emas balki har xil yoshdagi va bilim darajasi past, yoki so'zlashish madaniyati yuqori bo'lmagan yoshlar tayyorlashadi. Buning oqibatida o'zbek tilini o'rganuvchilar oldida bu til o'zining jozibasini yo'qotadi. Bunga yechim, o'zbek tili mutaxassislari tomonidan maxsus til o'rgatish uchun moslangan va kundalik hayot tarzi yoritib beriladigan qiziqarli qisqa, maqsadli videolar tayyorlashdir.

Xorijliklar duch keladigan boshqa bir to'siq bu shevalar masalasidir. Shu o'rinda "Umuman o'zbek tilini o'rganayotgan xorijliklarga shevalar o'rgatilishi kerakmi?", degan savol tug'iladi. Har bir 12 viloyatning o'z shevasi mavjud bo'lib, bu shevada gaplashuvchi bir viloyat vakillari boshqa viloyatga borganlarida muloqot jarayonida bir-birlarini tushunishda ayrim so'zlarni inobatga olmaganida unchalik muammoga duch kelishmaydi. Shuning uchun ham mahalliy aholi muloqot uchun maxsus shevalarni o'rganishga muhtoj emas. Shevalarni o'rganish faqat til mutaxassislari gagina xosdir. Shunday ekan o'zbek tilini o'rganayotgan xorijliklarga ham shevalarni maxsus o'rgatish, birinchidan, ular uchun juda murakkablikni keltirib chiqaradi, ikkinchidan, ularni chalg'itib ko'p vaqt yo'qotishlariga sababchi bo'ladi. Barcha til o'rganuvchilar uchun adabiy til me'yor hisoblanadi va ular adabiy til orqali hamma viloyat vakillari bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Shunday ekan xorijliklarga o'zbek tilini o'rgatishda adabiy tilga suyanish maqsadga muvofiq.

Mamlakatga yo'naltirilgan tilshunoslikning vazifalari o'rganilayotgan til mamlakati yoki mamlakatlariga xos bo'lgan hodisalarning chet tilidagi aksini aniqlash, tizimlashtirish va qarama-qarshi tilshunoslik nuqtai nazaridan talqin qilishdan iborat [1,311]. Tilshunoslikning ushbu vazifalarini bajarishda yuzaga keladigan muammolar talaygina bo'lib, ulardan yana biri bu talaffuz bilan bog'liq muammolar hisoblanadi. Chunki, qarama-qarshi tilshunoslik nuqtai nazaridan talqin qilingan barcha so'zlar ma'lum talaffuz me'yorlariga ega. O'zbek tilini o'qitishda aynan talaffuz me'yorlari bilan bog'liq, talaffuzni to'g'rilashga qaratilgan, darsliklar, audio va video materiallar juda kam. Shu sababli, o'zbek tilini o'rganayotgan xorijliklardan so'rovnoma

o'tkazilganda deyarli barchasida talaffuz bilan bog'liq muammolar mavjudligi aniqlangan.

To'g'ri, faqat o'zbek tili emas, istalgan tilni o'rganishda o'rganuvchida talaygina muammolar paydo bo'ladi, biroq gap shundaki, o'zbek tilini o'rganishga xohishi kuchli xorijliklar ko'p bo'lgani bilan o'zbek tilini o'rgatishga mo'ljallangan amaliy ishlar salmog'i juda kam. Birinchi navbatda o'zbek tilini bilish darajasi hali darajalarga ajratilmagan. O'rganuvchilar qancha so'z bilsa yoki qay darajada muloqot qila olsa o'zlari ko'zlagan darajaga yetishishini bilisha olmaydi. Dunyodagi ko'pgina tillarda til bilish darajasi aniq belgilab qo'yilgan. Misol uchun, ingliz tilida A1, A2, B1, B2, C1, C2 kabi darajalansa, Xitoy tilida HSK4, HSK5, HSK6 kabi darajalanadi va hokazo. Ikkinchidan, aynan xorijliklarga mo'ljallangan o'zbek tili darajasini belgilab beradigan topshiriq va testlar ishlab chiqilmagan. Hozirgi amaldagi o'zbek tili milliy sertifikat tizimi faqat ona tili o'qituvchilari va universitetga o'qishga topshirmoqchi bo'lgan abituriyentlarga mo'ljallangan. Chunki, savollarning murakkablik darajasi yuqori bo'lib, asosan grammatikaga yo'naltirilgan hamda adabiyotga doir savollar ham qo'shilgan. Xorijliklarga mo'ljallangan sof lingvistik kompetensiyani aniqlab beradigan test tizimi ishlab chiqish ehtiyoji mavjud. Bu kabi lug'at tuzish, o'zbek tilini darajalash va maxsus test tizimini ishlab chiqish anchagina vaqt va mablag' talab qiladi. Shu sababli, o'zbek tilini dunyo sahnasiga olib chiqish uchun hukumat ham tashabbus ko'rsatishi, ma'lum miqdordagi til grantlarini ajratishi va o'zbek tilini o'qitish bo'yicha loyihalarni qo'llab-quvvatlashi lozim.

O'zbek tilini chet tili sifatida o'rgatish juda qiyin vazifadir, ayniqsa, o'zbek tilini o'rgatish cheklangan maqsadlarga xizmat qiladigan muhitda amalga oshirilsa.

Mukattash (1983) ingliz tilini o'qitishda duch keladigan muammolarni ikkiga ajratdi: birinchi, talaffuz, morfologiya, sintaksis va imloga oid ko'pchilik noaniqliklar; ikkinchi, ko'pchilik o'quvchilar ingliz tilidan foydalanishda o'z fikrlarini bildirishda muammolarga duch kelishadi. Talaffuz, urg'u va intonatsiya bilan bog'liq o'ziga xos muammo talabalar uchun muammoga aylanadi. Natijada, ushbu lingvistik muammolar barcha til ko'nikmalarida uchraydi, bu esa talabalarni maqsadli tilni mashq qilishda sustlashtiradi [2,181]. Sanab o'tilgan ushbu holatlar o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitishda ham vujudga keladi va natijada xorijliklarning o'zbek tilini o'rganishga qiziqishlari susaya boshlashi mumkin. Bunday vaziyatda o'zbek tili o'qituvchilari o'zlarining pedagogik mahorati va tajribasidan foydalangan holda til o'rganuvchilarni maqsadlari oxirigacha borishga undashadi.

Yuqoridagi sanab o'tilgan muammolar o'z yechimini topguniga qadar o'zbek tilini o'qitishda barcha mas'uliyatni o'qituvchilar o'z zimmasiga olishga majbur. Ya'ni sanalgan muammolar yechimini topguniga qadar o'zbek tili o'qituvchilari o'z yechimini ishlab chiqarishlari va darslarida yechimni amaliy isbotlashlari lozim.

Bizning fikrimizcha, chet tilini o'rgatishda muammoni hal qilish quyidagilarni anglatadi:

- yangi grammatika va lug'atni taqdim etish jarayonida tayyor javoblar berishdan qochish, talabalarni grammatik qoidalarni shakllantirishga jalb qilish va keltirilgan misollardan lug'at ma'nolarini aniqlash;

- talabalarning muloqot jarayonida yuzaga keladigan til muammolarini mustaqil ravishda yengish qobiliyati;
- chet tilida muloqot qilish orqali noprofessional, kundalik hayotiy muammolarni muhokama qilish / hal qilish;
- muammoli matnlarni muhokama qilish;
- chet tilida muloqot qilish orqali kasbiy muammolarni muhokama qilish [3].

O'zbek tilini o'rganayotgan xorijliklarning o'zbek tilini o'rganishdagi muammolarini mustaqil yengish qobiliyatini rivojlantirish uchun ularning lingvistik muammolarni hal qilish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradigan maxsus qo'llanmalar ishlab chiqish ham kerak. Ulardagi til muammosini yechish, avvalo, o'qituvchi rahbarligida, har bir bosqichning tushuntirishlari bilan amalga oshirilishi kerak. Shu paytgacha yaratilgan adabiyotlarning aksariyat qismi har to'rtala ko'nikma: o'qib tushunish, yozish, tinglab tushunish, va gapirishni o'z ichiga jamlagan. Bunday adabiyotlar, albatta, til o'rganuvchilar uchun juda foydali. Biroq til o'rganuvchilarning barchasida ham ushbu 4 ko'nikmani bir xil darajada shakllantirish qiyin. Ba'zi o'rganuvchilar so'zlash ko'nikmasida ko'proq muammoga duch kelsa, ba'zilarida tinglab tushunish bilan bog'liq muammolar ko'proq bo'lishi mumkin. Shu, sababli, har bir ko'nikmaning rivojlanishi uchun har biriga alohida-alohida qo'llanmalar va adabiyotlar yaratish, o'zbek tilini mustaqil o'rganuvchilar imkoniyatlarini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, o'zbek tilini o'rganishda va o'rgatishda yuzaga keladigan, yuqoridagi sanab o'tilgan bu kabi muammolar va taklif qilingan yechimlar faqat og'izda qolib ketmasdan, amaliy isbotini topishi kerak. Shundagina o'zbek tilini dunyo bo'ylab yoyishda ijobiy siljishga erisha olamiz.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Zubaydova N. "The role of country studies in teaching English". International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. 21.04.2020. 311-b.
2. Расулова, Н. А. Challenges and Solutions in English Language Teaching to Students / Н. А. Расулова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 11 (301). — С. 179-181. — URL: <https://moluch.ru/archive/301/67380/> (дата обращения: 23.03.2024).
3. Gorgiladze G. (2005). Problem Approach to Teaching a Foreign Language in the Process of Professional Education (EFL). Unpublished doctoral dissertation. Ilia Chavchavadze Language and Culture University. -Tbilisi (In Georgian).

II SHO‘BA. MULTILINGUALIZM MUHITIDA O‘ZBEK TILI VA MADANIYATINI O‘RGATISH MASALALARI

ДИАЛОГ ЯЗЫКОВ И КУЛЬТУР КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Самситова Луиза Хамзиновна

*доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник
Института стратегических исследований ГБНУ «Академия наук
Республики Башкортостан», Уфа, Россия*

Аннотация: Статья посвящена проблеме диалога языков и культур как основы формирования полилингвальной языковой личности в условиях полиэтнической среды Республики Башкортостан. Автором отмечено, что сегодня актуальна проблема полилингвального образования как важная составная часть современного общего образования, способствующая усвоению обучающимися знаний других языков и культур. В заключении отмечено, что для достижения согласия и взаимопонимания между людьми, преодоления трудностей межэтнического общения, межкультурной коммуникации важно изучать языки и культуру народов в диалоге.

Ключевые слова: язык, культура, диалог, полилингвальная языковая личность, полиэтническая среда.

Abstract: The article is devoted to the problem of dialogue between languages and cultures as the basis for the formation of a multilingual linguistic personality in the multiethnic environment of the Republic of Bashkortostan. The author notes that today the problem of multilingual education is relevant as an important component of modern general education, contributing to the assimilation of students' knowledge of other languages and cultures. In conclusion, it is noted that in order to achieve harmony and mutual understanding between people, overcome the difficulties of interethnic communication, intercultural communication, it is important to study the languages and culture of peoples in dialogue.

Keywords: language, culture, dialogue, multilingual language personality, multi-ethnic environment.

Вся история человечества – это диалог. Диалог пронизывает всю нашу жизнь. Он является средством осуществления коммуникации. Диалог языков и культур – это основа для развития межнациональных отношений.

В полиэтнических регионах особое значение имеет углубление цивилизованного диалога языков и культур: русский язык сохраняет свое значение как языка межэтнического и межгосударственного общения, возрастает престиж употребления национальных языков, особенно приобретших статус государственного и выполняющих его функции во всех сферах. Получение

образования на родном и русском языках не только расширяет возможности диалога языков и культур, но и стабилизирует конституционно-правовое регулирование межэтнических отношений, укрепляет межнациональные связи между народами, активизирует процесс межкультурной коммуникации, которая не ограничивается только знаниями иностранных языков, а требует также знания материальной и духовной культуры других народов.

Знание языков становится важнейшим фактором духовной жизни современного мультикультурного мира. Сегодня актуальна проблема полилингвального образования, в центре которого находится личность, обладающая полилингвальной компетенцией. Полилингвальное образование способствует усвоению обучающимися знаний других языков, культур, ценностей, традиций, образа жизни, менталитета, психологии народов, воспитания молодежи в духе патриотизма и уважения иноязычных жизненных ценностей.

В Республике Башкортостан созданы все условия для развития гармоничной языковой политики, обеспечивающей полномасштабное функционирование государственного и родных языков как важнейшего фактора укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов. Полилингвальная среда в Башкортостане, совместная деятельность живущих рядом разных народов создают идеальные условия для формирования естественных полилингвов, духовно богатых и подготовленных к восприятию других языков и культур. Полиязычие способствует формированию открытого человека – открытого миру, людям, добру и готового к деятельности на благо других людей.

В полилингвальных школах особое внимание и значение уделяется вопросу интегрированного изучения родного, русского, иностранного языков и культур, повышается роль дисциплин, обеспечивающих языковую и лингвокультурологическую грамотность студентов. Об этом свидетельствует реализация лингвокультурологических концепций Л.Г. Саяховой («Лингвокультурологическая концепция обучения русскому языку и учебники нового поколения. Методическое руководство для учителей русского языка (5 – 11 классы)») [5] и Л.Х. Самситовой («Лингвокультурологическая концепция обучения башкирскому языку и родным языкам в образовательных учреждениях Республики Башкортостан») [3], которые раскрывают объективную связь человеком, языком и культурой как системой ценностей и дают возможность развития личности студента через присвоение общекультурных ценностей, понимание норм, традиций и творческого наследия иной лингвокультуры, отраженной в национальном языке.

Реализация приоритетного национального проекта «Образование» является важнейшим фактором повышения качества образования в Республике Башкортостан. Согласно Конституции, Законов Республики Башкортостан «Об образовании», «О языках народов Республики Башкортостан» система образования в образовательных организациях направлена на создание богатой этнокультурной среды, формирование у обучающихся духовно-нравственных

ценностей, воспитание на основе принципов толерантности, пробуждение интереса к диалогу языков и культур. И наша основная задача – настроить систему образования на конечный результат – формирование высокообразованной, всесторонне развитой полилингвальной личности [3: 6].

В условиях полиэтнического региона одной из важнейших проблем является проблема формирования полилингвальной личности, которая в системе национального образования осуществляется в процессе изучения родного и других языков в школе и в вузе. Важным для методики обучения неродному языку является учет системы изучаемого языка по отношению к русскому, сопоставительно-типологических сходств и различий, где нужно обратить внимание на необходимость формирования лингвокультурологической компетенции и диалога языков и культур. Это предполагает, что каждый отдельно взятый язык необходимо изучать не только как способ общения, но и как объект культурного наследия его создателей и носителей. Верно отмечает академик М.В. Зайнуллин: «Люди, владеющие многими языками, хорошо знают культуру, историю, быт, национальные традиции народов и с уважением и терпимостью относятся к другим этносам» [2: 134].

Формирование полилингвальной личности – одно из основных направлений развития поликультурного образовательного пространства. В формировании профессиональной компетенции будущего учителя важно знание родного, русского, иностранного языков. Полиязычие и полиязычное образование – это веление времени, поскольку весь мир полиэтичен, полилингвистичен.

В полилингвальном образовательном пространстве полиязыковая личность выступает активным носителем нескольких языков. Она представляет собой личность, во-первых, речевую (комплекс психофизиологических свойств, позволяющих индивиду осуществлять речевую деятельность одновременно на нескольких языках), во-вторых, коммуникативную (совокупность способностей к вербальному поведению и использованию нескольких языков как средства общения с представителями разных лингвосоциумов), в-третьих, личность словарную, или этносемантическую (симбиоз мировоззренческих установок, ценностных направленностей, поведенческого опыта, интегрировано отраженных в лексической системе нескольких языков) [1: 90].

Новые, антропологические подходы к исследованию языка как деятельности и феномена культуры, ее хранителя и средства передачи от поколения к поколению, как средства познания знаний о мире, основы формирования языковой личности, ее мышления, ментальности требуют нового, более широкого взгляда на роль как родного языка при изучении неродных языков. Сопоставительно-типологическое описание родного и изучаемых языков осуществляется при таком подходе на более широком фоне сопоставления языковых картин мира, концептосфер, лингвокультурологических, когнитивных и ассоциативных полей. Учет реалий культур, понятий, коннотаций, метафор, ключевых слов, концептов, констант, образной системы как способов выражения культуры народа вводит коррективы

в изучение всех уровней языка, и в особенности лексического, фразеологического и афористического. Именно здесь действует аксиоматическая формула лингвокультурологической концепции обучения языкам – «Диалог языков и культур – основа формирования полилингвальной языковой личности».

Взаимодействие языка и культуры особо ярко прослеживается в народных пословицах и поговорках, фразеологических единицах, художественных текстах, народном творчестве, где отражены специфические особенности материальной и духовной культуры народа, его национальный менталитет. На базе вышеназванных единиц формируется этнолингвокультурологическая компетенция обучающихся, воспитываются нравственно-патриотические чувства, толерантность по отношению к представителям другой нации. Воспитывая межэтническую толерантность, многие педагогические коллективы стремятся к тому, чтобы каждый обучающийся знал язык, литературу, фольклор, историю, традиции, психологию своего народа, образа жизни своих предков, мог передавать и перенимать все лучшее, что создано каждым народом. На филологических факультетах большое внимание уделяется изучению особенностей функционирования башкирского и русского языков как государственных языков Республики Башкортостан. С этой целью проводятся фольклорные, диалектологические экспедиции, в общеобразовательных организациях, педколледжах РБ студенты проходят педагогическую практику. Таким образом, осуществляется непосредственная связь: школа – колледж – вуз. Студенты пишут выпускные квалификационные работы не только по проблемам русского языка и литературы, но и башкирского языка и литературы, диалектологии, фольклора [5: 449].

В школах РБ ведется изучение 15 языков. Кроме того, проводится целенаправленная работа по приобщению детей в условиях семьи к языковым и культурным традициям своего народа. В целях этнокультурного просвещения и нравственного воспитания открываются воскресные школы. Педагогические кадры для работы в организациях образования готовят 2 вуза республики и их филиалы, таким образом, Республика обеспечивает школу квалифицированными кадрами для обучения государственным языкам Республики Башкортостан.

Для развития национального образования в государстве с поликультурным социумом нужно создать учебные планы, полилингвистические учебные программы и учебную литературу. Необходимо осуществить сопоставительный анализ зарубежного и отечественного опыта в полилингвальном образовании обучающихся при изучении языков межнационального общения. Для полноценного использования национальных языков как средства обучения и воспитания необходимо наличие полных комплектов учебной, методической и популярной литературы (и их электронные варианты) на родном языке по всем предметам и ступеням школы.

Перед нами, филологами, стоит важная задача – содействовать расцвету языков и культур, способствовать развитию их диалога, формировать готовность к межкультурной коммуникации не только у студентов-филологов, но и у

студентов неязыковых специальностей в процессе профессиональной подготовки, воспитывать чувство толерантности и готовить к общению с иноязычной культурой, в то же время не отрекаясь от родной культуры и языка. Только атмосфера дружбы и взаимопонимания между народами обеспечит прогресс и процветание народов мира.

Таким образом, в современном мире одним из определяющих задач национального образования является диалог языков и культур как основа формирования полилингвальной языковой личности, способной активно развиваться в полиэтнической среде. Для достижения согласия и взаимопонимания между людьми, преодоления трудностей межэтнического общения, межкультурной коммуникации важно изучать языки и культуру народов в диалоге. Разумное, грамотное и правильное внедрение полиязычия даст возможность нашим выпускникам быть коммуникативно-адаптированными в любой, особенно в полилингвальной, среде.

Литература

1. Бейсханова С.А., Магауина Г.М. Полиязычное образование как инструмент становления компетентного специалиста // Вестник ТГПУ. – 2013. – № 9 (137). – С. 90 – 92.
2. Зайнуллин М.В. Профессор Дж.Г. Киекбаев как языковая личность // Межкультурная коммуникация: к проблеме формирования толерантной языковой личности в системе вузовского и школьного лингвистического образования: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Часть I. – Уфа, 2001. – С. 134.
3. Самситова Л.Х. Лингвокультурологическая концепция обучения башкирскому языку и родным языкам в образовательных учреждениях Республики Башкортостан. – Уфа, 2010. – С. 6.
4. Самситова Л.Х. Диалог языков и культур в полиэтнической среде // Гуманитарная миссия обществознания на пороге нового индустриального общества: Уфимский гуманитарный научный форум. 30 июня – 1 июля 2020. – Уфа: ИСИ, 2020. – С. 446 – 452.
5. Саяхова Л.Г. Лингвокультурологическая концепция обучения русскому языку и учебники нового поколения: Методическое руководство для учителей русского языка (5 – 11 классы). – Уфа: Китап, 2006. – 224 с.

KO'P TILLILIK VA KO'P MADANIYATLILIK MUHITIDA O'ZBEK TILINI O'RGATISH MASALALARIGA DOIR

Saodat Muhamedova

ToshDO'TAU O'zbek tili ta'limi fakulteti dekani, f.f.d., professor

Yekaterina Shirinova

*ToshDO'TAU O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili ta'limi kafedrasi dotsenti,
f.f.b.f.d.(PhD)*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ko'p tillilik va ko'p madaniyatlilik muhitida o'zbek tilini o'rgatish masalalari, ushbu jarayonda yuzaga keladigan muammoli vaziyatlar, multilingual muhitda o'zbek tilini samarali o'qitishga xizmat qiladigan metod va yondashuvlar tahlil qilinadi, bu borada takliflar beriladi.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, ko'p tillilik, ko'p madaniyatlilik, intertil, metod, yondashuv, o'qitish, ta'lim.*

Annotation. In this state, the problems of teaching the Uzbek language in the conditions of multilingualism and multiculturalism, problem situations, driving processes, methods and approaches that serve the effective teaching of the Uzbek language in a multilingual environment are analyzed, as well as a proposal for this problem.

Key words: *Uzbek language, multilingualism, multiculturalism, interlanguage, method, approach, teaching, education.*

Kishilik jamiyatida turli til va madaniyat sohiblari o'zaro aralash tarzda: yonmayon, qo'ni-qo'shni bo'lib hayot kechiradilar. Shu bois ham bir hududda yashovchi turli etnoslarga mansub insonlarning tili va madaniyati o'zaro ta'sirlashadi, bir-biriga singadi, bir-biridan elementlarni o'zlashtiradi. Ma'lumki, madaniyat – insoniyat libosi, muayyan shaxs yoki jamiyatning yashash tarzi, axloq me'yorlari, dunyoqarashi, urfodatlar, an'analari, olamni anglash darchasi va o'zligini ifodalash yo'sini. Madaniyat – bu me'yorlar majmuasi, ya'ni nima ruxsat berilgani va nima taqiqlangani. Bu me'yorlar muayyan jamiyat tomonidan taqsimlanadi, ular insonlar tomonidan o'zlashtiriladi, inson esa uning bir qismiga aylanadi [4, 84]. Bitta muhitda yashovchi turli madaniyat vakillarining madaniy me'yorlari aralashuvi ta'lim jarayonida faol kuzatilishi mumkin.

Tillar davlat tili sifatida va xorijiy til sifatida o'qitiladi. Har ikkala vaziyatda ham mazkur tilni o'rganuvchilar jamoasi shu til va madaniyat sohiblaridan tarkib topishi yoki bunday jamoada ko'p tillilar va ko'p madaniyatlilar jamlangan bo'lishi mumkin.

Ko'p millat va elatli mamlakat sifatida O'zbekistonda ham o'zbek tili ham ona tili, ham davlat tili, ham xorijiy til sifatida o'qitiladi. Ayni vaqtda o'zbek tilini xorijiy til sifatida xorijliklarga o'qitish masalalari kun tartibidagi eng dolzarb masalalardan biriga aylangan [1, 2].

Albatta, o'zbek tili davlat tili maqomiga, ellik milliondan ortiq so'zlashuvchilarga ega bo'lgan va yo'qolib ketish xavfidan ancha yiroq toifadagi til bo'lishiga qaramasdan, uning muntazam rivojlanib borishini ta'minlash, o'zbek xalqi milliy madaniyatini aks ettiruvchi ko'zgu sifatidagi nufuzi va maqomini oshirish borasida samarali faoliyat olib borilmoqa. Mamlakatimizning turistik jozibasi, boy tarixi hamda iqtisodiy o'sish imkoniyatini bera oladigan boy tabiiy resurlari ko'plab xorijliklarning o'zbek tili va madaniyatini o'rganishga nisbatan qiziqishini oshirib bormoqda.

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilar guruhida turli til va madaniyat vakillari jamlangan holatda til o'rgatish jarayonini samarali tashkil etish yanada murakkablashadi. Chunki, odatda xorijiy tilni o'rganishda muayyan til o'rtada vositachi til (intertil) sifatida ishtirok etadi. Biroq guruh a'zolari mutlaqo turli til va madaniyat sohiblari bo'lganida vositachi tilni tanlash masalasi qo'ndalang qo'yiladi. Tasavvur qiling: 6 nafar a'zodan tashkil topgan til o'rganuvchilar guruhining 3 nafari xitoy, 2 nafari fransuz, 1 nafari rus millatiga mansub, qolaversa, ularning hech biri umumiy bir tilni (masalan, ingliz tilini) bilishmaydi. Tabiiyki, til o'rgatuvchi ustoz mazkur tillarning hammasini bilishi ehtimoldan ancha yiroq, bilgan taqdirida ham tinglovchilarning har biriga individual ravishda mavzuni o'z tilida 3 marta takror tushuntirishi og'irlik qiladi. Shunga qaramasdan bunday multilingv ustoz muammoli vaziyatdan nisbatan oson chiqib ketadi. Ammo aksariyat ustozlar til o'rganuvchilarning ona tilini yoki yaxshi biladigan biror tilini bilmasligi mumkin. Bunday vaziyatda umumiy bitta vositachi til (intertil) mavjud bo'lmaydi va bu holat til o'rganuvchilar uchun ham, til o'rgatuvchi ustoz uchun ham psixologik va pedagogik noqulayliklarni yuzaga keltiradi.

O'zga til vakillariga til o'rgatishga mo'ljallangan qo'llanmalarni yirik ikki toifaga ajratish mumkin:

1. Til o'rgatish jarayonini muayyan jahon tili vositasida amalga oshirishga mo'ljallangan qo'llanmalar.
2. Vositachi tilga tayanmasdan, o'rganilayotgan tilning o'zi orqali til o'rgatishga mo'ljallangan qo'llanmalar.

Birinchi toifadagi qo'llanmalar til o'rgatish jarayonini biroz osonlashtiradi, biroq mazkur qo'llanmalardan foydalanuvchilar auditoriyasini (ko'lamini) toraytiradi. Ya'ni qo'llanmada vositachi til sifatida berilgan tilni biladiganlargina undan foydalana oladi.

Ikkinchi toifadagi qo'llanmalardan foydalanish til o'qitish jarayonida biroz qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin, biroq bunday adabiyot yordamida har qanday til sohibi o'zi tanlagan tilni o'rganishi mumkin bo'ladi. Jahon til o'rgatish va o'qitish amaliyotida har ikkala toifadagi qo'llanmalardan keng miqyosda foydalaniladi.

X.Kadirovaning ta'kidlashicha, o'zbek tilini o'qitish ikki xil yondashuv yordamida amalga oshiriladi: o'zbek tilini til muhitiga kirish imkoni bo'lgan xorijiy til guruhlarida o'qitish va o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish [3, 57].

Bundan tashqari tilshunos-metodistlar tomonidan til ta'limini amalga oshirishning turli yo'llari ham taklif qilinadi:

1. Tilni grammatik qonuniyatlar asosida, formulalashtirib o'qitish.

2. Tilni grammatik qoidalarsiz, tabiiy muloqot, audio tinglash, video tomosha qilish va hokazolar asosida o'rganish.

Albatta, har ikkala usulning afzalliklari va ma'lum kemptik jihatlari bo'lishi mumkinligini qayd qilgan holda, shuni aytish joizki, til qonuniyatlarga tayanuvchi, muayyan qoliplarga ega sistema bo'lgani bois uni muhim grammatik qoidalarga asoslanib, tabiiy muloqot muhitida tinglab tushunish, o'qib tushunish, yozish, so'zlash kabi nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirgan holda o'qitish va o'rgatish lozim.

Bizga ma'lumki, ikkinchi bir tilni o'rganish jarayoni bola nutqi ontogenezigiga juda o'xshash bo'ladi va u tilni tabiiy muhitdan o'zlashtiradi. Chunki bola ongida solishtirib, qoidalashtirib o'rganish uchun muayyan til zahirasi mavjud emas. Natijada, bolada bundan boshqacha yo'l bilan til o'rganish imkoniyati yo'q. Bugungi kunda juda ko'p tilshunos-metodistlar mana shu dalilga tayanib, o'zga tilni ham aynan shu tarzda, ya'ni bola ona tilini o'zlashtirgani kabi o'rganish lozimligini qayd qilib o'tadilar va shu strategiyaga asoslanuvchi darslik va qo'llanmalarni yaratmoqdalar. Albatta, bunday yondashuv ham o'zining ijobiy samarasini berayotganini inkor etmagan holda, shuni ham qayd qilib o'tmoqchimizki, katta insonlar ongida tilni ilk bora o'zlashtirayotgan boladan farqli o'laroq, muayyan til (yoki tillar) zahirasi shakllangan bo'lib, solishtirib, qiyoslab o'rganish malakalari ham rivojlangandir. Bolalar o'zidagi bor imkoniyatga tayanib, ona tilini o'zlashtiradilar. Xo'sh, katta insonlar ham o'zidagi bor imkoniyatlardan (bolalarda hali mavjud bo'lmagan inkoniyatlaridan) nega foydalanmasliklari kerak? Bola tilni tabiiy o'zlashtiradi, katta inson esa har qanday metodika asosida bo'lsa ham, yangi bir tilni o'rganayotganini anglab turadi. Demak, katta insonlarda til o'rganish, o'zlashtirish jarayoni parallel kechadi va, bizningcha, bunda o'z ona tili hamda o'rganilayotgan tilni o'zaro qiyoslab o'rganish imkonini taqdim qiluvchi grammatikaga asoslangan (formulashtirilgan) metodikadan ham samarali foydalanish maqsadga muvofiq.

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish jarayonida yuqorida o'zga til vakillariga xorijiy tilni o'rgatish yuzasidan qo'llanuvchi usul va yondashuvlarni samarali integratsiyalash ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin. Qolaversa, eng muhimi, til o'rganayotganda insonda kuchli ehtiyoj bo'lganida uning miyasida sodir bo'ladigan faollikdan foydalanish lozim. Ya'ni, til o'rgatish darslarida turli til va madaniyat vakillariga o'zaro juftlikda bajariladigan vazifalarni berish orqali ularda bir jamoa bo'lib, bir-birini tushunib olish zaruratini yuzaga keltirish kerak. Avvaliga bu ancha qiyin bo'lishi mumkin, ammo bu qiyinchiliklarni yengib o'tishga noverbal kommunikatsiya elementlari, Internet tarmog'i onlayn tarjimonlari, lug'atlari, vizual vositalar yordamga keladi va ijobiy natija muloqotga kirishish zarurati hisobiga qo'lga kiritilishi mumkin. Albatta, bunday metod A2 darajada qisman, B1 va undan yuqori darajalarda esa takomillashgan holda foydalanilishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, til o'rganish jarayoni kuchli ehtiyojni, samarali o'rgatish usul va yondashuvlarini, tinimsiz say'i-harakatni taqozo etadigan murakkab jarayon bo'lib, bu holat muayyan tilni o'rganuvchilardan ham, o'rgatuvchilardan ham kuchli salohiyat va mas'uliyatni talab etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmoni// [PF-6084-сон 20.10.2020. Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida \(lex.uz\)](#)
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xorijiy davlatlarda O'zbekiston tarixi va madaniyati, o'zbek tili va adabiyotini o'rganishni keng targ'ib qilish orqali turistlar oqimini ko'paytirish hamda mamlakatimiz nufuzini yanada oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori// [PQ-19-сон 12.01.2024. Xorijiy davlatlarda O'zbekiston tarixi va madaniyati, o'zbek tili va adabiyotini o'rganishni keng targ'ib qilish orqali turistlar oqimini ko'paytirish hamda mamlakatimiz nufuzini yanada oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida \(lex.uz\)](#)
3. Кадирова, Х. (2024). ДВА РЕЖИМА ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ УЗБЕКСКОМУ ЯЗЫКУ В ИГРОВОЙ ТЕХНОЛОГИИ. *Uzbekistan Language and Culture*, 5(2). Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/82>
4. Shirinova, Y., Iskandarova, G. (2024). Inson – madaniyatlar chorrahasida. O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 2 (5): 83-89. DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/NQUG6205// <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/79>
5. Shirinova, Y. T. (2022). MADANIYATLARARO KOMMUNIKATSIYA XUSUSIDA. *INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED TO THE ROLE AND IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATION IN THE 21ST CENTURY*, 1(1), 17-24. Retrieved from <https://openidea.uz/index.php/conf/article/view/604>

MULTILINGUALIZM MUHITIDA SHAKL VA MA'NO MUNOSABATLARINI O'QITISHNING LINGVOKULTUROLOGIK JIHATLARI

Abduqodirova Nozima
ToshDO'TAU 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zga tilli guruh talabalariga o'zbek tilini o'qitishda yuzaga keladigan muammolar haqida fikr yuritilgan bo'lib, ularni talabalarga oson o'qitishga oid yechimlar taklif qilingan. Frazemalar har bir milliy madaniyatning in'ikosi bo'lgani bois, multilingualizm muhitida ushbu til birliklari o'rtasida kuzatiladigan shakl va ma'no munosabati hodisalarini o'qitish ayniqsa, qiyinchilik tug'diradi. Darsning samarasini oshirish, talabaga tushunarli bo'lishi uchun metodik ta'minotni to'liq shakllantirish lozimligi va bunda o'qituvchi turli kitoblardan, taqdimot va zamonaviy metodlardan foydalanishi maqsadga muvofiqligi turli tavsiyalar bilan yoritib berilgan.

Kalit soʻzlar: *Multilingualizm muhiti, shakl va maʼno munosabati, frazemalarni oʻqitish, frazeologizmlarda obrazlar.*

Annotation. This article considered about some problems that arise in teaching the Uzbek language to students of a foreign language group, and offers available solutions to make it easier for students to learn it. Since idioms are a reflection of each national culture, it would be difficult to teach the phenomena of the relationship's form and meaning observed between these language units in the environment of multilingualism. In order to increase the effectiveness of the lesson, to make it understandable to the students, it is necessary to fully form the methodical support, and the appropriateness of the teacher to use different books, presentations and modern methods for this has been highlighted with various recommendations.

Key words: *environment of multilingualism, relation of form and meaning, teaching of idioms, images in idioms.*

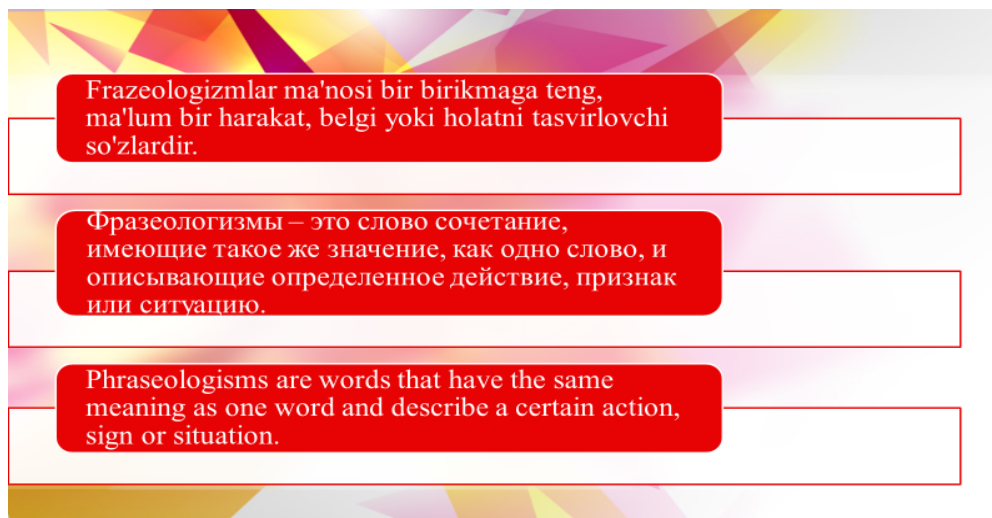
Bilamizki, mamlakatimizda 130 dan ziyod millat va elatlar oʻzaro ahil yashab kelmoqda. Shu bois, multilingualizm muhiti rivojlangan. Taʼlim toʻgʻrisidagi qonunning I bob 5-moddasiga binoan, “irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, eʼtiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qatʼi nazar, har kimga taʼlim olish uchun teng huquqlar kafolatlanadi” [1, 1]. Oʻzbekiston Respublikasida istiqomat qiluvchi har bir fuqaro 7 ta tilda taʼlim olishi mumkin. Bunda fuqaro oʻz ona tilida bilan birga davlat tili bilan hamohang tarzda tahsil oladi. “Oʻzbekiston Respublikasida davlat tilini oʻrganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda boʻlish taʼminlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi” [2, 1]. Barcha taʼlim bosqichlarida multilingualizm jarayoni kuzatiladi. Mazkur maqolada multilingualizm muhitida taʼlim olayotgan bakalavriat bosqichi talabalariga oʻzbek tilining shakl va maʼno munosabatlarini oʻqitishga doir masalalariga toʻxtalamiz. Oʻzga tilli guruh talabalari soʻz boyligini oshirish maqsadida, ularga milliy-madaniy qirralarni koʻrsatish va lingvokulturologik birliklarini oʻqitishning ahamiyati katta.

Koʻplab tillarda boʻlgani kabi oʻzbek tilida ham shakl va maʼno turlari mavjud. “Maʼlumki, tildagi soʻzlarning maʼlum qismi shakl yoki maʼnosiga koʻra oʻzaro aloqador butunliklarni tashkil etadi. Bunday butunliklardagi soʻzlar ana shu xususiyatlariga koʻra ikki guruhni tashkil qiladi: 1) omonimlar, omoshakllar, omofonlar, omograflar va paronimlar shakliga koʻra; 2) sinonimlar, antonimlar esa oʻzaro mazmun uzviyligi yoki zidligiga koʻra alohida guruhga mansub boʻladi” [3, 284]. Yuqoridagi maʼlumot oʻzbek tilida taʼlim oluvchilar uchun moʻljallangan boʻlib, oʻzga tilli talabaga bu biroz ogʻirlik qiladi. Shu bois, asosiy 4 turni: sinonim, antonim, omonim va paronimlarni oʻqitish lozim. Maktabda bular qisman oʻqitiladi, ularni takrorlamaslik uchun oliy taʼlimda frazeologizmlarning sinonim, antonim va omonimligini oʻqitish talabalar uchun qiziq. Keling, yangicha metodda tayyorlangan taqdimotni koʻrib chiqamiz. Darsda talabaning diqqatini jalb qilish maqsadida taqdimotni rangli fon, oʻz oʻrnida harflarning kattaligi va yozuv turlariga, zamonaviy animatsiyalarga ahamiyat berish lozim.

Frazemalarning turlarini qanday tushuntirish mumkin? Har bir tilda frazema mavjud bo‘lib, frazemalar tilning milliy-madaniy kelib chiqishi, ajdodlar ruhi va milliy nafasini his qildiradi. Shu jihatidan, ikki tilda taqqoslab taqdimot tayyorlaymiz.

1-rasmda ko‘rganimizdek, frazeologizmlarning ta‘lim tiliga qarab, tarjimasi bilan berish mumkin. Bu talabaga ona tilidagi frazeologizmlarni yodga olish va taqqoslashini yengillashishiga yordam beradi.

1-rasm

2-rasmda, o‘zbek, rus va ukrain tillarda faol frazeologizmlardan namunalar berilgan. Namunada tilning lingvokulturologik aspektini unutmaslik lozim, shu maqsadda frazeologizmlarning timsollariga ahamiyat berilgan.

2-rasm

Qo‘llanayotgan har bir ibora mag‘zida turli ma‘no yashirin. Yashiringan ma‘noni holat orqali bilishimiz mumkin, xolos. Bundan tashqari frazeologizmlar sinonim, antonim va omonim bo‘lishi mumkin. Keling birma-bir ko‘rib chiqamiz.

Frazeologizmlar ma‘no jihatdan bir so‘zga tengligini yuqorida aytib o‘tganimizdek, 3-rasmda ham shu jihatni ilgari surib jadvalni 3 qismga bo‘lib olamiz.

Soʻz, frazeologizm va uning sinonimi. Bu esa oʻz oʻrnida, nutq boyligini oshirish, takrorlardan qochish va oʻzga til madaniyatni oʻrganish uchun xizmat qiladi.

3-rasm

№	Soʻz	frazeologizm	Sinonim
1	Hursand	Ogʻzi qulogʻida	Boshi osmonda
2	Qaytarmaslik	Qoʻlni yuvib qoʻltiqqa urish	Hafsalasi pir boʻlish
3	Qoʻrqish	Kayfi uchib ketdi	Yuragi yorilayozdi
4	Yangilanish	Onadan tugʻilgandek	Yungi olingan qoʻydek
5	Qarilik	Kuni yetib kelgan	Bir oyogʻi goʻrda

4-rasmda berilgan “qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan” iborasi oʻzbek tilining milliy-madaniy jihatini ochib beradi. Chunki, oʻzbek madaniyatida “qoʻy” semasi yuvoshlik, baraka, halollik kabilarni ifodalaydi. Shu kabi maʼlumotlarni dars davomida tavsiflab berilsa, talabada oʻzbek millatning nisbatan yangi, yaxshi qirralarni ochishga qiziqish uygʻonadi.

4-rasm

	Soʻz	frazeologizm	Antonim
1	Sergap	labi labiga tegmaydi	ogʻziga choʻp solgan
2	Abjir	yerga ursa koʻkka sapchiydi	qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan
3	Tugʻilish	Dunyoga kelmoq	Hayotdan koʻz yummoq
4	Usta	Qoʻli gul	
5	Xushkoʻrish	Qadamlariga hasanot	Koʻzim uchib turovdi oʻzi

Frazeologizmlarning eng qiyinchilik tugʻdiradigan jihatini bu omonimlik boʻlib, talabaga yozilishi bir xil soʻzlarni kontekstga qarab qanday maʼnolarga ega ekanini tushuntirish lozim.

5-rasm

№	frazeologizm	Omonim
1	Boshga ko'tarmoq hurmat qilmoq	Boshga ko'tarmoq to'palon qilmoq
2	Ko'z yummoq vafot etmoq	Ko'z yummoq e'tiborsizlik qilmoq
3	Dam bermoq damini berib tashlab ketmoq	Dam bermoq hordiq
4	Ichagi uzilmoq kulgudan	Ichagi uzildi ochlikdan
5	Ko'z qismoq E'tibor tashlamoq	Ko'z qismoq Imo orqali rozilik

Umuman olganda, o'zbek tili boy, so'zlarning muqobil varianti juda ko'p. Til va madaniyat jihatidan olib qaraganda, har bir millatning shevasi, dialektlari bor. Iboralar tushunilishi qiyin bo'lgan qatlamga mansub til birliklaridir. Ular har bir milliy madaniyatning in'ikosi bo'lgani bois, multilingualizm muhitida ushbu til birliklari o'rtasida kuzatiladigan sinonimiya, antonimiya va omonimiya hodisalarini o'qitish ayniqsa, qiyinchilik tug'diradi. Darsning samarasini oshirish va talabaga tushunarli bo'lishi uchun metodik ta'minotni to'liq shakllantirish lozim. Bunda o'qituvchi turli kitoblardan, taqdimot va zamonaviy metodlardan foydalanishi maqsadga muvofiq. Yuqorida bunga misollar berib o'tildi va bu iboralarning, so'zlarning variantlari bo'yicha tadqiqot qilish kerakligi yuzasidan xulosa qilish imkonini beradi. O'zga tilli guruhlarda o'zbek tilining frazeologizmlarni o'qitishga doir adabiy manba yaratilsa, boshqa millatlar uchun ham, mutaxassislar uchun ham qulay bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risida Qonuni, 23.09.2020-yil O'RQ-637-son // <https://lex.uz/docs/-5013007>
2. O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risida Qonuni, 21.12.1995-yil 167-I-son // <https://lex.uz/docs/-121051>
3. To'xtamishova N.X. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari // Ijodkor o'qituvchi. 2022, №24. -B. 284-286.
4. Abduqodirova N.T., Kadirova X.B. O'zbek tili fe'l zamonlarini o'qitishda elektron baza yaratish // O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 2023, №2 (5). - B. 65-76.

MULTILINGUALIZIM MUHITIGA O'ZBEK TILI VA MADANIYATINI FOTOLUG'ATLAR YORDAMIDA OLIB KIRISH

Qurbonova Roza

ToshDO'TAU Noshirlik ishi yo'nalishi 2-bosqish talabasi

Annotatsiya. Maqolada ko'p tillilik foydalari, multilingualism muhitini to'g'ri shakllantirish, o'zbek tilini multilingualism tillari ro'yxatiga kirishi uchun o'zbek tili o'rganuvchilar uchun soddalashtirib, fotolug'atlar yordamida chet elliklar uchun lug'atlar yaratish, o'zbek tiliga o'zga tillardan kirib kelgan so'zlarning muqobillarini yig'ib, iste'molga kiritish masalasi haqida hamda til o'rganishda ota-ona va maktabning o'rni haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *Multilingualism, fotolug'at, doppi, milliy urf-odat, til o'rganuvchi, milliy taom, farishtalar taomi.*

Annotation. In the article, the benefits of multilingualism, the correct formation of the environment of multilingualism, simplifying the Uzbek language for Uzbek language learners to enter the list of multilingualism languages, creating dictionaries for foreigners using photo dictionaries, Uzbek written about the problem of collecting and using the alternatives of words that entered the language from other languages and about the role of parents and school in language learning.

Key words: *Multilingualism, photo dictionary, doppi (hat), national custom, language learner, national food, food of angels.*

Aksariyat insonlar ko'p tilda so'zlashganday ko'rinadi lekin, hech bir tilni chuqur bilmaydi. Achinarlisi esa o'z ona tilini yaxshi bilmay turib, boshqa tillarda gaplashish yoki o'zga tildagi so'zlarni nutqida foydalanish. Bizga erish ko'ringan bir jihat boshqa til so'zlarini qo'shib gapirish. Misiol uchun "uje kech", "vobshem menga yo'qmaydi", "koroche", "konkret gapir" kabi. Bunday so'zlarning zanjiri ulanib ketaveradi. Talaffuzini buzib gapirgani yetmagandek so'zlarning asl tarjimasini bilmagan holda ishlatishlariga guvoh bo'lamiz. Sutli qahva so'rasangiz, "sutlisi" yo'q "molochniy kofe" bor deb javob beruvchilar ham topiladi. Ko'p tilni bilish yaxshi lekin tilni buzish emas. Ko'p tilni bilish degani o'z ona tilini unutishga sabab bo'lishi kerak degani emas.

Dunyo aholisi orasida ko'p tilli so'zlashuvchilar soni bir tilda muloqot qiluvchilardan ko'p, deb aytiladi [1, 2]. Barcha evropaliklarning yarmidan ko'pi o'z ona tillaridan boshqa hech bo'lmaganda bitta tilda gaplashishini da'vo qiladi, lekin ko'pchilik bir tilda o'qiydi va yozadi. Ko'p tilli bo'lish savdo, globallashuv va madaniy ochiqlikda ishtirok etishni xohlovchilar uchun foydalidir. Albatta yaxshi bilish va uni kerakli joyida o'z o'rnida ishlatgan ma'qul.

Ko'p tilli so'zlashuvchilar bolalik davrida kamida bitta tilni biladi va bu birinchi til (ona tili deb ham ataladi) odatda rasmiy ta'limsiz, olimlarning fikriga qo'shilmagan mexanizmlar orqali olinadi [2, 1].

Til o'rganishda o'sha xalqning milliy urf odati madaniyati ham o'rganiladi va qisman, til o'rganuvchida o'sha millat madaniyati shakllanadi.

Multilingualism(ko'p tillilik) - bu alohida so'zlovchi yoki ma'ruzachilar guruhi tomonidan bir nechta tillardan foydalanish [3, 2].

Ko'p tillilik alohida shaxs yoki so'zlashuvchilar jamoasi tomonidan bir nechta tillardan foydalanish hisoblanadi. Umuman olganda, ko'p tillilik shaxs yoki so'zlovchilar jamoasining uch yoki undan ortiq tilda samarali muloqot qilish qobiliyatini anglatadi [4,1].

Ko'p tillilik har doim juda dolzarb mavzu bo'lib kelgan. Bu bizning miyamizga zarar keltiradimi yoki yordam beradimi? Bugungi kunda ilm-fani tasdiqlaydiki, ko'p tillilik ne'matdir. Ko'p til bilish iqtidormi yoki tinimsiz mehnat mahsulimi?

Til o'rganishda oilaning o'rni

Turli xil ona tillariga ega bo'lgan ota-onalar ko'pincha qiyin savolga duch kelishadi: ular o'z farzandlarini tarbiyalashda ikkala tilni ham jalb qilishlari kerakmi yoki to'g'rirog'i, ularga faqat bitta tilni o'rgatib, boshqa tildan voz kechishlari kerakmi? Tabiiyki, ota-onalar farzandlari uchun eng yaxshisini tanlashni xohlashadi. Ammo bu yerda muammo tug'iladi: bola uchun nima yaxshiroq? Bu savol uzoq vaqtdan beri qizg'in muhokama qilinmoqda. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, bolalar bir vaqtning o'zida ikkita tilni o'rganishni chalkashtirib yuborishadi. Ularning fikricha, ko'p tilli o'sgan bolalar bir tilni mukammal o'zlashtira olmaydi. Buning o'rniga ular bir nechta tillarda nomukammal gapirishadi. [5, 1].

Bizningcha bola ona bilan ko'proq vaqt o'tkazgani va allani, erkalashni, mehrni onasining tili orqali his qilgani uchun ham ona tilini birinchi o'rgangani yaxshi natija beradi, chunki bu bolaga qulay va tez o'zlashtiradi, otasining agar tili boshqa bo'lsa uni ham oz-ozdan o'rganishi va to'liq bilishi muhimdir. Bu otaga va uning qarindoshlariga hurmatdir. Ikki tilli ota-ona bo'lsa albatta ular bir tilda gaplashib o'sha tilda bolasini tarbiya qilgani maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Ba'zi oilalarda kuzatishimiz mumkin, ota ishdan kelganda otaning tilida u yoqda esa ona o'z tilida gapiradi. Bu esa bolaning miyasida zo'riqishni olib keladi. U bir vaqtning o'zida shakllanib o'sishi, ikki tilni tushunishi majburiy bo'lib qoladi, u kim bilan vaqtini ko'p o'tkazsa o'sha tilni ko'proq tushuna oladi.

Til o'rganishda jamiyatning, maktabning o'rni qanday?

Maktab jamoat makonining yuragi sifatida kamchiliklari kristallangan jamiyatning ko'zgusi, shuningdek, fuqarolikni o'rganadigan joydir. Milliy hamjamiyat qanday tashkil topganligini o'rgatish, yoshlarga ular unga mansubligini, uning tashkiliy qadriyatlari, tarixi, institutlari nimadan iboratligini eslatib turish maktab zimmasida (Gallison R., 2002). Maktab ta'limiga albatta til orqali erishiladi. Xabarlarining ma'nosi so'zlar orqali talqin qilinadi va foydalanilgan atamalar va formulalarni tanlashni tahlil qilishdan boshlab, boshqa til va madaniyat matnlarini tushunish yoshlarga fuqarolik prinsipi bo'yicha boshqalarning tasavvurini o'rganishga imkon beradi. O'zaro tushunish orqali millatlararo munosabatlarni qurish osonlashadi [6, 177]

Bizning oldimizda turgan masala bu o'zbek tilini multilingualizm tilliga qo'shish masalasi. Bunda o'zbek tilini o'rgatishni yanada osonlashtirish kerak. Oddiy

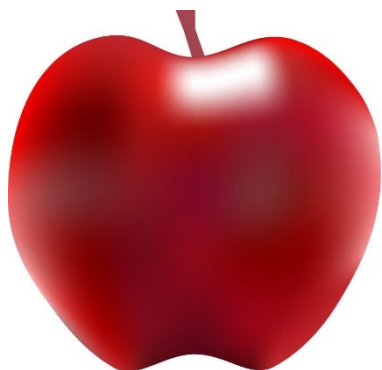
soʻzlarning lugʻati asosida emas balki multimedia texnikasidan foydalanib, tilni tez eslab qolish va uzoq muddat xotirada olib yurish uchun eng yaxshi oʻz natijasini beruvchi usullar bu rasmlardan foydalangan holda fotolugʻatlar yaratishdir. Oʻzbek tili oʻrganilishi oson va muomalada ishlatilishi jozibali, jim-jimador hissiyotlarni ifodalovchi boy til hisoblanadi. Shunga koʻra rasmlardagi koʻrinish ham shunday boʻlish kerak tabiiy va samimiy. Bolalarga lugʻat taxlanganda(zotan endi til oʻrganuvchilar uchun ham oddiy soʻzlarni, boshlangʻich sinf darsligi asosida oʻrgatamiz, shunga koʻra kattalar uchun ham bu fotolugʻatlar foydalidir) biz multfilm qahramonlaridan, smayliklardan foydalanamiz, chunki bizga hissiyotni toʻliq anglatuvchi vositalar kerak. Baʼzida yozishga eringanimizda smaylikdan biz oʻz kayfiyatimizni boshqalarga yetkazamiz, endi oʻz hissiyotlarimizni ifodalovchi smayliklar boʻlmaschi, oʻzimiz milliyligimizdan kelib chiqib tayyorlaymiz. Biz tilni kimgadir oʻrgatishda madaniyatimiz va milliy urf-odatlarimizni ham jozibali yetkazishimiz lozim, zero oʻzgalar bizning xazinamiz boʻlgan anʼanalarimizni havas qilib oʻrganishi, ularni toʻgʻri anglab, tushinishi kerak. Masalan: fotolugʻatda hovlisini supurayotgan kelinchak tasviri boʻlsin va tarjimasida, bu rasmda ishlatilgan feʼllar tozalamoq, supurmoq, suv sepmoq, otlar: kelinchak, doʻppi, chelak, supurgi hamda sifatlar yangi kelin, milliy kiyimli, doʻppili, toza supurmoq tarzida uni izohlasin. Endi til oʻrganuvchi mahallalarimiz koʻchasida sayr qilib yuribdi, yosh kelin hovli supurganini koʻrdi va oʻrgangan soʻzlari hayoliga keladi, yangi kelin, milliy kiyimda, doʻppili, milliy bosh kiyim, supurmoq, supurgi soʻzlarini eslab ularning mohiyatini yaxshi tushunadi. Doʻppi (doʻppi soʻzi turkiy tildan olingan boʻlib, “choʻqqi”, “tepalik” maʼnosini bildiradi. Oʻzbekistonning ayrim viloyatlarida uning “kallapoʻsh”, “tahya”, “qalpoq” kabi nomlari ham keng tarqalgan. Har bir viloyatning doʻppilari rangi, bezaklari, tayyorlanish texnikasi bilan ajralib turardi. Doʻppisiga qarab, uning egasi qaysi viloyat va hatto qaysi qishloqdan ekanligini bilish mumkin boʻlgan [7, 1]

Bu usulda til oʻrganuvchi til bilan bizning tariximiz va milliyligimizni qoʻshib oʻrganib, tasavvuri shakllanadi, oʻrgangan bilimni uzoq vaqt xotirada saqlaydi. Chet elda faoliyat olib borayotgan hamyurtlarimizning bolalari oʻzbek tilini oʻrgangisi kelsa, ota-onasining oʻrgatishga vaqti boʻlmasligi mumkin, lekin biz yaratgan fotolugʻatlar va mobil ilovalar orqali ularning bolalari sifatli taʼlim olib, oʻzbek tilini oʻrganadi, ota-ona bolasining tilni oʻrganish rivojini tekshirish jarayonida oʻzi ham rasmni koʻrib, oʻzi ham eski xotiralarni eslaydi, rasm va videolardan foydalanib, milliy urf-odatlari bolasi onggiga qulay singdira oladi, ularning oʻrgatishga vaqti boʻlmasligi mumkin, lekin tekshirib, tushunishiga yordam berishi mumkin boʻladi.

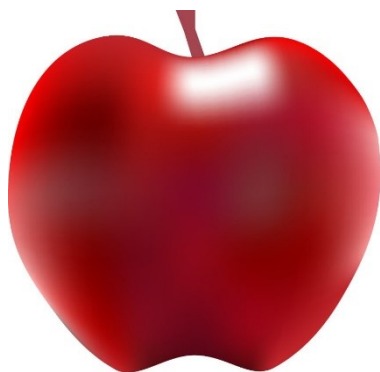
Koʻpchilik odamlar hamma uchun oʻrtoq, barchaga tushunarli tilni oʻrganishni xoxlaydi, chunki boshqa rivojlangan insonlar muloqot ehtiyoji bor ularda, masalan har xil millatga mansub besh odam yigʻildi deylik, beshtasi ham tushunadigan, biladigan tilda gaplashadi, bir-biri bilan muloqot qiladi. Bir biri bilan norasmiy suhbatlashganida esa oʻzlaridagi gʻaroyib odatlar haqida aytadi. Baʼzi odatlarni ifodalovchi soʻzlarning boshqa tildagi aynan muqobili topilmaydi, hayolingizga kelmaydi oʻsha onda. Eng yomoni esa biz oʻz davlatimizda oʻz tilimizni emas oʻzgalar tilida gaplashishga harakat qilganimiz. Gʻalatisi esa ishga kirishda yoki tanlovlarda chet tilini bilish sertifikati soʻraladi, oʻz tilini yaxshi bilasanmi? Oʻzga millat vakillariga, chet ellik

hamkorlarimizga o'zbek tilini o'rgata oladigan darajada bilasanmi? deya hech kim so'ramaydi. Biz chet tilini o'rganganimizga o'zgalarga qulay bo'lishi uchun emas, balki o'z ona tilimizni ularga o'rgantish uchun o'rgansak edi. Masalan, bizga chet eldan kelgan tilchi o'qituvchilar o'zbek tili o'rganib, keyin ish boshlaydi va o'z tilini bizga yaxshi anglatish uchun bizni tilni o'rganadi. Biz o'z tilimizni yaxshi o'rganib, uni o'rgatishdagi usullarni soddalashtirsak, o'rganuvchiga qulaylik yaratsak o'zbek tili ham ko'p tilli guruhdan joy egallaydi. Harflar ustida hali ham tortishuvlar mavjud, bir qarorga kelolmadik. O'zga til vakiliga lotin alifbosiga asoslangan o'zbek tilini lotin yozuvlarida o'rgatdik, lekin yangi nashrdan chiqayotgan kitoblarimiz, eski adabiy durdonalarimiz esa hali xanuz krill alifbosida chiqmoqda. Ba'zan yoshlar krill alifbosiga asoslangan matnlarni o'qishga qiynalganini, aksincha yoshi kattalar esa lotin alifbosida o'qishga qiynalishini aytib qoladi. Endi o'zga til vakiliga biz qanday qulaylik bilan o'zbek tilini o'rgatamiz. To'g'ri, qiziqqan odam ikki yozuvni ham o'rganib olsa bo'ladi faqat bu til o'rganishdagi vaqti biroz uzaytiradi. Gapirish tushunish va eshitib anglaganimizda esa fotolug'atlarda foydalanish samarali, unda so'zlar kam ishlatiladi va real hayotda ko'rganimizda esga tushadi, hayolimizga darrov o'rgangan so'zimiz keladi. Bunga bir misol:

Olma-apple deb yodlash boshqa, bozorda olmani ko'rsa olma so'zi esiga darrov keladi va aksincha qilish mumkin.

Bu olma

This is apple

Faqat bizda bor bo‘lgan milliy taomlarimiz bor, masalan sumalak. Bu shirinlik chet elliklar uchun yangilik va ko‘rmasa tasavvur qila olmaydi.

Sumalak, farishtalar taomi—food of angels degan lug‘atni ko‘rsa til o‘rganuvchi nimani anglaydi deb o‘ylaysiz. Bunda bizga rasm yordamga keladi.

sumalak, farishtalar taomi—food of angels (angel food).

Bizning oldimizda ulkan maqsad o‘zbek tilini ko‘p tilli (Multilingualism) guruhiga qo‘shish, bu guruhda munosib o‘rin olishini ta’minlash turibdi. Buning uchun eng birinchi ona tilini mukammal bilish, tilni o‘rganuvchilar uchun soddalashtirish, harflar borasida bir to‘xtamga kelish, chet tilidan kelgan, bizda o‘z muqobili bor so‘zlarning ro‘yxatini jamlash hamda iste’molga bosqichma-bosqich kiritish, rasmlilug‘atlarni hayoti misollardan olib ishlash masalasi turibdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism Geneviève ZARATE Danielle LÉVY Claire KRAMSCH
2. <https://en.wikipedia.org/wiki/Multilingualism>
3. <https://craftdiy.github.io/what-is-considered-multilingual/>
4. <https://www.neuronation.com/science/en/multilingualism-harm-or-benefit-for-our-brains/>
5. <https://handicraftman.uz/doppining-kelib-chiqish-tarixi/>

III SHO‘BA. O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI

O‘ZBEK TILINI MUTAXASSISLIK TILI SIFATIDA O‘QITISHDA LOYIHAVIY FAOLIYATNI MODELLASHTIRISH

Gulshan Asilova

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU professori, ped.fan.dok-ri (DSc),
professor*

Dunyo bo‘yicha sifatli ta‘limga ehtiyoj yildan-yilga ortib bormoqda. Keyingi yillarda mamlakatimizdagi oliy ta‘lim muassasalari soni, asosan, xususiy universitetlar hisobiga ikki barobardan ziyod ortdi. Bu oliy ta‘lim muassasalari o‘rtasidagi raqobat kuchayib borayotgani va ta‘lim xizmatlari sifatiga qo‘yiladigan talablar ortib borayotganidan dalolat beradi. Shu munosabat bilan yuqori malakali kompetent pedagogik kadrlarga ehtiyoj juda yuqori.

O‘zbekistondagi oliy ta‘lim muassasalarining o‘zbek tilidan boshqa tillarda ta‘lim beriladigan guruhlarida o‘zbek tili mutaxassislik tili sifatida o‘qitiladi. Bunday o‘zga tilli guruhlarda O‘zbekiston fuqarolari bilan birga, ko‘plab xorijiy talabalar ham ta‘lim olmoqda. Ularga o‘zbek tili boshlang‘ich darajadan boshlab o‘qitilishi lozim. Bu esa OTMlarda o‘zbek tilini o‘qitishga differensial yondashuvni qo‘llashni talab qiladi.

Oliy ta‘lim muassasalariga “O‘zbek tili” fanidan har bir o‘quv yo‘nalishi uchun o‘quv dasturlari, darslik va o‘quv qo‘llanmalarini ishlab chiqish va joriy qilish borasida erkinlik berilgan. Bu talabalar tomonidan o‘zbek tilini ilg‘or darajada maqsadli o‘rganishga xizmat qilishi kerak. Ammo bugungi kunda OTMlarda amal qilayotgan barcha o‘quv dasturlari zamonaviy metodik va lingvodidaktik talablarga muvofiq deb bo‘lmaydi. Ko‘plab darsliklar o‘zbek tilining grammatizmga asoslangan eski yondashuv asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, bu uzluksiz ta‘lim kontsepsiyasiga muvofiq emas.

Oliy ta‘lim muassasalarida o‘zbek tili talabalar ta‘lim oladigan mutaxassislik tili sifatida o‘qitilishi Davlat ta‘lim standartlarida belgilab qo‘yilgan. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, tibbiyot, yuridik, iqtisodiy va pedagogika oliy ta‘lim muassasalarida talabalar o‘zbek tilini egallayotgan kasblariga yo‘naltirilgan tarzda o‘rganmoqdalar. Ushbu yo‘nalishlar uchun yaratilgan o‘quv adabiyotlari kasbiy muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Ammo qator OTMlarda o‘zbek tili ta‘limi ushbu talablarga javob bermaydi.

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida faoliyat yuritayotgan “O‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili” mutaxassisligi bo‘yicha magistraturada “O‘zbek tilini mutaxassislik tili sifatida o‘qitish metodikasi” fani ilk bor joriy qilingan¹³. Uning maqsadlaridan biri bo‘lajak magistrnlarni nofilologik oliy ta‘lim muassasalarida o‘zbek

---

¹³ Методика преподавания узбекского языка как языка специальности/Учебная программа для специальности магистратуры 70111600-Узбекский язык в иноязычных группах. – Ташкент, 2023.

tilini mutaxassislik tili sifatida o'qitishga tayyorlashdan iborat. Mazkur o'quv fani, birinchi navbatda, magistrantlarda turli ta'lim yo'nalishlaridagi talabalarga o'zbek tilini o'qitish xususiyatlari to'g'risidagi tasavvurni shakllantiradi. Ta'lim davomida turli OTMLlarda o'zbek tilining o'quv-metodik ta'minoti, amaliy mashg'ulotlar mazmuni va strategiyasi, amaldagi o'quv dasturlarining talablarga muvofiqligi tahlil qilinadi. Ayrim o'quv dasturlari, asosan, tilining grammatik kursi va umumiy mazmundagi nutqiy mavzulardan iborat bo'lib, o'zbek tilining maktab kursidan deyarli farq qilmaydi. Ushbu yondashuv talabalarning o'zbek tilidagi nutqiy va kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishga asos bo'la olmaydi. Tahlil natijalari mavjud muammoning dolzarb ekanligini yana bir bor tasdiqladi.

Ma'lumki, zamonaviy professional ta'limda talabalarning faol loyiha-tadqiqot (evristik) o'quv-kasbiy faoliyati samarali hisoblanadi. "O'zbek tilini mutaxassislik tili sifatida o'qitish metodikasi" fani bo'yicha o'quv dasturi talablariga ko'ra, ta'lim natijasi sifatida o'quv loyihasi taqdim etilishi kerak. Loyiha ishi uchun quyidagi ta'lim yo'nalishlari tanlab olindi: iqtisodiyot, axborot texnologiyalari, huquq, bank-moliya, tabiiy fanlar, arxitektura, tarix, tibbiyot, san'at. Mutaxassislik tilini o'qitishda o'quv fanlari integratsiyalashni ta'minlash maqsadida yuqoridagi ta'lim yo'nalishlarining amaldagi o'quv rejalari o'rganildi.

Loyiha ishining keyingi bosqichida har bir yo'nalish terminologiyasi xususiyatlarini o'rganib chiqildi. Turli soha va tarmoqlar terminlarining bir qismi hali o'zbek tilida muqobillari yo'qligi tasdiqlandi. Bu terminologiya bilan ishlashda muayyan qiyinchiliklarni tug'diradi. Ta'limning har bir yo'nalishi bo'yicha o'zbek tili mashg'ulotlari uchun terminologik minimum tuzildi.

Shundan so'ng e'tibor turli soha va tarmoqlarning og'zaki kasbiy muloqoti xususiyatlariga qaratildi. Buning uchun kasbiy terminologiya ishtirokidagi rasmiy muloqot namunalari ishlab chiqildi. Rasmiy uslubni, shuningdek, turli kasb vakillarining jonli nutqini aks ettiruvchi audio va videomateriallar banki to'plandi.

Loyihaning keyingi bosqichida turli kasbiy sohalar faoliyatiga oid asosiy hujjatlar bilan tanishildi. Magistrantlar tomonidan turli yo'nalishdagi talabalar uchun ish hujjatlarini tuzish bo'yicha didaktik topshiriqlar ishlab chiqildi.

Loyiha ishining yakuniy bosqichi tanlangan ta'lim yo'nalishlari uchun didaktik materiallarni ishlab chiqishga bag'ishlandi. O'quv mashg'ulotlarining asosiy mavzulari va mazmuni belgilanib, maqsad, vazifalar va metodik tamoyillar aniqlab olindi. Tinglab tushunish va o'qib tushunish uchun autentik matnlar tanlandi, shuningdek, matnlar adaptatsiya qilindi (moslashtirildi). Bunda integrativ yondashuvdan foydalanildi. Ma'lumki, til ta'limining maxsus fanlardan mavzular jihatidan "ortda qolishi" til mashg'ulotlari samaradorligining keskin pasayishiga olib keladi, chunki ta'limga motivatsiyaning bilish motivatsiyasi turi so'nishni boshlaydi [2, 25].

Didaktik materialni ishlashda til o'rgatishning zamonaviy texnologiyalari, audio va videomateriallar qo'llanildi. Metodik adabiyotlarda ko'p bora ta'kidlanganidek, til va nutq materiallari taqdimotini vaziyatga mos tarzda amalga oshirish maqsadga muvofiq. Bu ta'lim oluvchilarga leksik birlik va grammatik qoliplarni tezroq eslab qolish va ulardan nutqiy faoliyatda samarali foydalanish imkonini beradi [1,188].

Shuningdek, materialda o'quv mashg'ulotlarida foydalaniladigan barcha terminlarni o'z ichiga olgan glossariy ham mavjud.

Xulosa qilib aytganda, mazkur loyiha ishini amalga oshirish davomida turli oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tilini o'qitishda foydalanish mumkin bo'lgan sifatli metodik material yaratildi. Ushbu faoliyat turi ustida ishlash jarayonida bo'lajak magistrlar turli yo'nalishlar uchun mutaxassislik tili bo'yicha metodik ta'minot bilan ishlash ko'nikmalariga hamda o'quv qo'llanmalari va terminologik lug'atlarni tuzish tajribiga ega bo'ldilar. Erishilgan natijalar nafaqat magistrantlarning bo'lg'usi ilmiy-metodik faoliyati, balki nofilologik oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun ham amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Вербицкий А.А., Григоренко О.А. Контекстное обучение иностранному языку специальности: Учебно-методическое пособие. – М.: РИЦ МГГУ им. М.А. Шолохова, 2015. – 205 с.

2. Жукова Г.С., Никитина Н.И., Комарова Е.В. Технологии профессионально-ориентированного обучения. Учебное пособие. – М.: Изд-во РГСУ, 2012. – 165 с.

MUOMALA ODOBIGA OID VAZIYATLAR VA QOLIP GAPLARNING QO'LLANILISH XUSUSIYATLARI

Gulnoza Axmedova

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU professori,
ped.fan.dok-ri (DSc), dotsent*

Rusiyzabon o'quvchilarning dialogik nutqini o'stirish uchun lingvistik asos vazifasini o'taydigan qolip gaplarni ajratish masalalarini hal etish ta'lim tizimida bugun ayniqsa muhim. Ilmiy izlanishimizda "O'zbek tili" darsliklari tahlilidan ularning oz miqdorda berilgani ma'lum bo'lgan edi. Tilimizda bunday gaplarning ko'pligiga shubha qilmasa ham bo'ladi.

O'qituvchining qo'lida qolip gaplar (50 dan ortiq) ro'yxati mavjud bo'lsa, ta'limiy tadbirlarni rejalashtirish mazmunli tashkil etilishi aniq. Shunday ekan, ushbu mavzular doirasini belgilab olish, qolip gaplarni guruhlash, ayrim muomala odobi qoidalarini ko'rsatish darkor.

N.I.Formanovskaya, X.R.Sokolovalarning "Речевой этикет: Русско-немецкие соответствия" nomli ma'lumotnoma kitobida quyidagi muloqot tushunchalariga izoh beriladi, ularning dialogik nutqda qo'llanish xususiyatlari bayon qilinadi: "sen" va "siz" kabi muomala odobi shakllari misollar asosida yoritiladi: *diqqatni jalb etish, e'tiborni qaratish (o'zi bermoqchi bo'lgan savolga e'tiborni qaratish), notanish shaxsga murojaat qilish (ayniqsa, biror ish bilan band bo'lgan yoki telefon orqali gaplashayotgan kishilarga) o'ta yumshoqlik bilan murojaat qilish, harbiylarning bir-biriga murojaat qilishlari, tanishuv (odatdagi norasmiy tanishuv, rasmiy-idoraviy tanishuv), salomlashish (odatdagi salomlashish, ko'tarinki ruhdagi salomlashish, ham*

salomlashish, ham taklif qilish, salomlashish va hol-ahvol so‘rash), xayrlashish, tabriklash, istak bildirish, minnatdorchilik bildirish, kechirim so‘rash, iltimos, rozilik bildirish, ruxsat berish, rad etish, man etish, taklif qilish, maslahat, taklif berish, maqtov so‘z aytish (kompliment), ma‘qullash, telefon orqali so‘zlashuv, yuqoridagilarga javob replikalari va boshqalar [1].

Nutqiy muloqot madaniyati muomala odobiga rioya qilib, so‘zlash ohangining suhbatdoshga ma‘qul tarzda bo‘lishiga intilishda o‘z ifodasini topadi. Gapirishda odob va odobsizlik muomala tavsifiga bog‘liq. Masalan, ikki kishi gaplashib turganda uchinchi kishi so‘zlayotgan kishining gapini bo‘lib suhbatga aralashishi madaniyatsizlik (odobsizlik) belgisi sanaladi. Afsuski, bunday holatlar nufuzli yig‘ilishlarda ham kuzatilishi mumkin.

Yana bir ibratli misol. Telefon jiringlaydi. Fikringiz bo‘linib, go‘shakni ko‘tarasiz. Qandaydir begona ovoz salomsiz, aliksiz:

– Kim bu? – deydi.

O‘zini tanishtirmasdan nogahon sizni so‘rovga tutayotgan bu kimsaga nima deyishingizni bilmay qolasiz. Har holda birdaniga unga tanbeh berishni, qo‘ng‘iroq qilayotgan odam avval o‘zini tanishtirib, muddaosini muomala madaniyati bilan izhor etishi lozimligini pesh qilishni o‘zingizga ep ko‘rmaysiz [2;15-b.].

Muomala odobiga rioya etish masalalari Siddiq Mo‘minning “So‘zlashish san’ati” risolasida [2] ma’lum darajada yoritilgan. Ushbu risolada “Tinglashni o‘rganish”, “Yaxshi so‘z – muxtasar”, “Suhbatga tayyormisiz?”, “Kim bilan gaplashyapsiz?”, “Mening muhtaram o‘zim...”, “So‘z salomdan boshlanur...”, “Birini aka dedim, birini o‘rtoq...”, “Sen deyinmu, siz deyin?”, “Eng yaxshi dori”, “Sotuvchining sehrli so‘zi”, “Qani, meni bir maqtang!...”, “Indamasdan indashni bilasizmi?”, “So‘zlama pardoiz bilan...”, “Senga tuhmat qilsalar agar...”, “Boshqacha qilib ayting”, “Chiroyingiz ochiq bo‘lsin”, “Hayo ko‘zdan bilinur”, “Tabassumni darig‘ tutmang”, “Angla talaffuz qadrini”, “Yoqimli va yoqimsiz ovoznig inson miyasiga ta’siri”, “Otang seni sotganda ham...”, “Darvozamiz ochiq bo‘lsin”, “Siz ham bolalarni qadrlang ko‘proq...”, “Qizim, senga aytaman...” mavzulari doirasida ibratomuz maslahatlar bergan holda so‘z yuritilgan.

Siddiq Mo‘min ayol va erkaklar nutqidagi farqqa e’tiborni qaratadi: “Ayollar nutqi erkaklar nutqidan har jihatdan: tovushlar ifodasi, lug‘at tarkibi, gap qurilishi kabi tomonlardan sezilarli darajada farqlanib turadi. Erkaklar nutqi ham qisqa va lo‘ndaligi, bosiq va qat’iy ohangda aytilishi va boshqa juda ko‘p jihatlari bilan ayollar nutqidan farqlanadi” [2;16-b.].

Muallifning suhbatni salom-alikdan boshlash ham nutq madaniyati ekanligi, suhbatdoshga nima deb (ey, dono; ey, gado...) javobga ta’sir qilishi, so‘zlovchi o‘z so‘ziga ham pardoiz berishi kerakligi, sotuvchining o‘zi sotayotgan narsasini qimmat demasdan, arzon emas degan yaxshi ekanligi, so‘zlovchining yuzida muloyimlik sezilib turishi zarurligi, ko‘zidan hayo ifodasi bilinib turishi lozimligi kabi maslahatlari ham muomala odobi qoidalari uchun asos bo‘lishi mumkin. Uning fikricha, “Ohang – so‘z va gapning libosi bo‘lib, bu til va nutq birliklari qanday ifoda etilishiga ko‘ra, uning ma’nolari ham o‘zgarib turadi”. Demak, dialogik nutq o‘stirishda so‘zlash ohangi ham ta’lim birligi sanalishi lozim.

A.A.Pozdnyakova soʻzni, ayniqsa, qolip gapni bilib, farqlab ishlatish kerak, deb maslahat beradi. Uning fikricha, bemordan uning kasalligi haqida soʻrashdan koʻra, “Sogʻliqlaringiz yaxshimi?” deb soʻrgan maʼqul. Ushbu qolip gap bilan hatto tuzalishi dargumon boʻlgan bemorda ham sogʻayishga boʻlgan umid tugʻdiramiz.

Muallif oʻzi oʻtkazgan suhbatlardan shuni aniqlaganki, salbiy tuygʻu uygʻotadigan soʻzlar aksar holatlarda quyidagicha boʻladi: a) oʻlim nomi, b) kasallik nomi, v) ijtimoiy isnod (qamoq va h.k.), insoniy gʻam-gʻussalarning turli nomlari va b.) soʻkish soʻzlari [3; 34-b.].

Suhbatga qoʻshilish (gapirish)ga ruxsat (ijozat) soʻrash murojaat replikalaridan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Ikki kishi orasida boʻlib oʻtayotgan suhbatga uchinchi kishining odob bilan aralashishi uchun u tegishli replikalarni qulay vaziyat topib ishlatishi, bunda quyidagilarga rioya etishi zarur:

- 1) suhbatdoshlardan birining gapdan toʻxtashini kutish;
- 2) quyidagi kabi replikalar bilan suhbatlashayotganlarga murojaat qilish:
  - *Kechirasizlar, bir narsa soʻrasam boʻladimi?*
  - *Men ham gapirsam boʻladimi?*
  - *Men ham oʻz fikrlarimni bildirsam boʻladimi?*

Muomala odobiga koʻra suhbat davrasi kengaygandan keyin har bir ishtirokchi navbat bilan gapirishi kerakligi oʻquvchilarga beriladigan qoidalar sirasiga kiradi.

M.S.Balabayko soʻzlashuvga undash mazmunidagi dialogik replikalarni, shular sirasida qolip gaplarni ikki turga boʻladi: [4] 1) informativ (axborot berishga undovchi) replikalar; 2) ish-harakatga (soʻzlashga) undovchi replikalar. M.S.Balabaykoning yoyiq holda bergan tasnifini quyidagicha umumlashtirib koʻrsatish mumkin:

Informativ replikalar:

- 1) voqea-hodisa yoki biror xatti-harakat haqidagi xabar;
- 2) narsa-buyumlarni tasvirlash;
- 3) faktlarga oʻz munosabatini bildirish;
- 4) his-tuygʻularini ifodalash.

Soʻzlashga undovchi replikalar:

- 1) ish-harakatga undash;
- 2) ish-harakatni toʻxtatish yoki uning oldini olishga intilishni ifodalash;
- 3) axborot berishga undash.

Beriladigan xabar quyidagi javob replikalarini keltirib chiqaradi: 1) tasdiq, 2) niyatni maʼqullash, 3) toʻldirish, 4) xulosa qilish (yakunlash).

Taklifga nisbatan yuzaga keladigan javob replikalari: 1) rad etish, 2) tuzatib qoʻyish, 3) takliflarga qoʻshilmaslik, 4) mumkin emaslikni isbotlash.

Olingan xabar munosabati bilan shaxsiy munosabatini ifodalash: 1) minnatdorchilik, 2) hayrat, 3) quvonch, 4) yaxshi koʻrganlik, 5) qanoatlanish, 6) faxrlanish, 7) loqaydlik, 8) hayron boʻlish, 9) afsus, 10) norozilik, 11) gʻazab, 12) qoʻrquv, 13) nafrat, 14) jahl qilish.

Ish-harakatga undash: 1) iltimos, 2) maslahat, 3) taklif, 4) talab, 5) olingan axborot bilan bogʻliq ish-harakatga ruxsat berish.

Olingan axborot bilan bog‘liq ish-harakatni to‘xtatish yoki uning oldini olishga intilishni ifodalash: 1) ta‘qiqlash, 2) biror narsadan ogoh qilish, 3) ijozat bermaslik, 4) dakki berish [32].

Bularni umumlashtiradigan bo‘lsak, javob replikalari quyidagilardan iborat: tasdiqlash, ruxsat berish, rad etish, man etish, berilgan xabarni to‘ldirish, unga qo‘shimcha qilish, suhbatdoshining fikriga munosabat bildirish: ma‘qullash, maqtash, olqish so‘zlari aytish, xulosa qilish, minnatdorchilik, hayrat, quvonch, yaxshi ko‘rganlik, qanoatlanish, faxrlanish, loqaydlik, hayron bo‘lish, afsus, norozilik, g‘azab, qo‘rquv, nafrat, jahl qilish, tuzatib qo‘yish, takliflarga qo‘shilmaslik, mumkin emaslikni isbotlash, talab, ta‘qiqlash, biror narsadan ogoh qilish, ijozat bermaslik, dakki berish.

Ikki kishi o‘rtasidagi dialogik nutq savol-javob, buyruq-javob, xabar-e’tiroz kabi mazmunlarda bo‘lib, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki munozarani ifodalaydi. Ko‘p kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat bo‘lmay, o‘rtaga tashlangan savol, taklif, da‘vat, biror xabar, dalillar bilan xulosalanadi. [4; 65-b.].

N.I.Formanovskaya, X.R.Sokolovalar dialogik replikalarni rus va nemis tillari, M.S.Balabayko rus tili nuqtai nazaridan tasnif qilishadi, misollarni shu tillardan keltirishadi. Biz behisob dialogik replikalarni qo‘shmagan holda, faqat qolip gaplar, shablon so‘z va iboralarni ko‘zda tutgan, shuningdek, “O‘zbek tili” darsliklaridagi tasniflarni hisobga olgan, ularning mundarijasini kengaytirgan holda sharqona misollar asosida bir qadar ko‘proq to‘plashga harakat qilamiz. Bunda so‘zlashuv nutqini kuzatish, badiiy asarlardagi dialogik parchalarni o‘rganish, faolroq qolip gaplarni tanlash yo‘lidan boramiz. Har bir tasnifiy guruhda avval suhbatdoshlardan birining ikkinchisiga qolip gaplardan foydalanib aytadigan replikasi, so‘ng uning davomida faqat suhbatdoshining replikasidan mazmunan va struktura jihatdan farqli javob replikasini keltiramiz.

Diqqatni jalb etish: *Sizni (seni) bir daqiqaga mumkinmi? Qulog‘im sizda! Endi sizdan eshitsak. Qarang... Xo‘sh, qulog‘im sizda. Gapimga quloq sol. Yaxshilab eshit. O‘zingizda gapim bor. So‘rasam maylimi? Eshit(ing)! Savol bersam bo‘ladimi? Ruxsat bersangiz, sizga savolim bor edi. Murojaat etishga ruxsat bering!*

Salomlashish: *Assalomu alaykum. Vaalaykum assalom. Salom. Salom sizga! Yaxshimisiz? Siz bilan salomlashay! (ruxsat eting, xursandman).*

Salomlashish – bu uchrashgan tanish va notanish kishilarga hurmat, xayrixohlik, muomaladagi muloyimlik belgisidir. Agar masalan, biz biror muassasaga kirishda rasmiy vakilga salom beramiz. Odatda, bularning barchasi “Kechirasiz”, “Uzr” so‘zlari bilan birga ishlatiladi.

Tanishish: *Oting nima? (Sening oting nima? Sening isming nima?) Familiyang nima? Sen necha yoshdasan? (Yoshing nechada?) Tanishganimizdan xursandman. Sening /Sizning/ familiyang /iz/ nima? Siz kim bo‘lasiz? Men ...ning qizlariman. Men o‘g‘illari ...man. Siz ...amakimisiz? Men siz (sen) bilan tanishmoqchiman. Kel(ing), tinishaylik! (tanishamiz)! O‘zimni tanishtirishga ruxsat (ijozat) bering (eting)!*

Hol-ahvol so‘rash: *Sog‘liqlaring yaxshimi? Yaxshi, rahmat. O‘zingning sog‘liqlaring qalay? Sog‘-salomatmisan? Tuzukmisan? O‘qishlaring qalay?*

O‘qishlaring yaxshimi? O‘zingniki-chi? Ishlar qalay? Yaxshi. (Zo‘r. Mixday.) Otang /Onang/ yaxshi yuribdimi? Otang /Onang/ning sog‘liqlari yaxshimi? Shukur, rahmat. Yaxshi yuribsanmi? Oying va dadang yaxshimilar? Yaxshi yuribsan /siz/mi? Ahvollaring/iz/ qalay? Sog‘-salomatmisan/siz/? Ishlaring/iz/, o‘qishlaring/iz/ yaxshimi? Uydagilar yaxshimi /eson-omonmi/? Nima yangiliklar bor? Onang/iz/, otang/iz/ .... yaxshi yuribdimi? Yomon emas. Xudoga shukur, yaxshi. Juda soz! Tashakkur, o‘zing/iz/-chi? Bir navi. So‘ramang, yaxshi emas. ..., qalaysan? O‘zing qalaysan? Xafa ko‘rinasan. Voy, yana nima bo‘ldi! O‘zingizdan so‘rasak. O‘rtacha, hammasi yaxshi, hammasi joyida, menda yomon emas (hammadan zo‘r (yaxshi). Siz (sen) o‘zingni qanday his qilyapsan? Siz qanday yashayapsiz? Sizga (senga) nima bo‘ldi? Ha, nima bo‘ldi endi?

Xayrlashish: *Xayr. Ko‘rishguncha. Yaxshi qol! Xayr! Xo‘p, xayr! Omon bo‘ling! Ko‘rishguncha xayr!*

Istak bildirish: *Sog‘ bo‘ling. Hormang! Bor bo‘ling! Yaxshi boring! Yaxshi qoling! Sizga omad tilayman! Yaxshi borib keling! Oq yo‘l! Omadingiz kelsin! Yaxshi yotib turing! Xayrli tun! Ishingiz o‘ngidan kelsin! Sizga omad yor bo‘lsin! Muvaffaqiyat tilayman! Chin dildan ... tilayman! Eng yaxshi tilaklarimni qabul eting! .... aytganingiz kelsin! Minnatdorman, qachon kerak bo‘lsam, xizmatlaringizga tayyorman. Ishqilib, umri uzoq bo‘lsin! Omin, oxiri baxayr bo‘lsin. Sizga o‘xshab yursin. Qani, sizday kelinim bo‘lsa!? Otang /Onang/ga salom deb qo‘y. Xo‘p albatta aytib qo‘yaman.*

Buyruq-istak, ya‘ni biror ish-harakatga undash 3 xil shaklda ifodalanadi:

- a) implitsit (yashirin) buyruq-istak;
- b) bevosita buyruq-istak (biror holatga ishora qilish);
- v) ekspletsit buyruq-istak aniq ish-harakatga undovchi buyruq-istak.

Implitsit buyruq-istakda undashga qaratilgan gapning o‘zi buyruq-istak ma‘nosini anglatmaydi, lekin bu ma‘noni sub‘yektning o‘zidan (gapidan) anglab olish mumkin. Masalan: bir odam ikkinchi odam bilan uchrashgisi kelmasa, uni ketishga majbur qiladigan gapni aytadi: “Kech bo‘lib qoldi”, “Soat 10 bo‘lib qoldi” replikasining o‘zi uni ketishga undaydi.

3-gapda buyruq-istak to‘liq ifodalanadi.

Suhbatdoshlardan biri nimaningdir qayerda turganini aytadi, ikkinchisi yo o‘sha narsani olib berishi kerak yoki olib ketishi lozim kabi har xil ma‘nolarda tushunadi. Aniq nimaligi suhbatning boshlanish qismidan ma‘lum bo‘lib turadi.

Yuqoridagi misollarda buyruq-istak mazmuni darak gap shaklida ifodalangan.

Minnatdorchilik bildirish: *Rahmat. Marhamat. Tashakkur! Ko‘p minnatdorman sizdan. Aytganingiz kelsin! Arzimaydi.*

Quvonch: *Boshim osmonga yetdi. Quvonchim bir olam.*

Kechirim so‘rash: *Kechir (iing)! Meni /bizni/kechir/ing/! Iltimos, kechir/ing/!... uchun kechir/ing/! Kechirasan/siz/, bilmabman! Bilmayman, uzr! Meni avf eting! Siz /sen/dan uzr so‘rayman. Ming karra uzr! Tavba qildim, kechiring! Xafa qilgan bo‘lsam, kechir/ing/! Hechqisi yo‘q! Nima ham derdim. Mayli. O‘tgan ishga salovat! Qo‘yavering! Zarari yo‘q! Bo‘pti, mayli. ...sam bo‘ladimi? Bezovta qilganim uchun kechirasiz. Bezovta qilmadimmi, uzr?*

Shoshirish: *Bo'l, tezlasi, bo'l. Zudlik bilan ishga kirish.*

Iltilos qilish: *Malol kelmasa,... Xizmat bo'lmasa,... Iltilos qiyin bo'lmasa,... Bemalol bo'lsa,... (Yo'q,) mumkin bo'lsa. Iltilos, ..maysizmi? Xo'p. Yo'q. Xo'p, mayli. (Sira) ilojim yo'q. Yaxshi. Mumkin emas. Bo'пти. Yo'q, bo'lmaydi. Hozir. Hozir chaqiraman. Haqqim yo'q. Marhamat. Bu menga bog'liq emas. Jonim bilan. Qo'limdan kelmaydi. Bemalol. Albatta. Mayli. Iltilos, rozi bo'ling. O'tinaman, yordam bering. Iltilos sizdan. O'tinaman, sizdan.*

Ruxsat: *Maylimi? Xo'p, mayli. Bemalol. Kiring, marhamat. Mayli, chiqib kelaqoling. Ixtiyoringiz. O'zingiz bilasiz. Ixtiyor o'zingizda. Kirsam maylimi? Marhamat, kir. Kiravering, kiravering Sizdan bir narsani so'rasam bo'ladimi? So'rayvering, bemalol. Ha, albatta mumkin. Menga ruxsatmi? Ilojim yo'q. Yo'q, bo'lmaydi. Har qanaqasiga iloji yo'q. Boraqolgin. Sen ketaver! Mumkin bo'lsa. Bo'пти, mayli ..... sam bo'ladimi? Ixtiyoringiz.*

Taklif qilish: *Xush kelibsiz. Qayoqdan oftob chiqdi, qaysi shamol uchirdi? Keling /kiring/, marhamat. Marhamat, o'tiring. Keling, yordamla-shaman. Ha, kelaqol, yuragim sezuvdi! Marhamat, keling! Birga boraylik. Ketaylik! Yuring deyaapman! Xayrlashib kelaylik. Biznikiga keling.*

Maslahat: *Darsga kech qolma .... Ovora bo'lib nima qilarding? O'zing bilasan. O'ylab ko'rarsan. Yo'qolib ketmang. Kalta o'ylama. Birga borganing yaxshi. Bo'ladigan ishning bo'lgani yaxshi. O'ylab ish tut. Yetti o'lchab, bir kes. Halol bo'lsang, baraka keladi senga.. To'g'ri yur, bola, ishingni bilib qil! Gaplashib olish bizga foyda beradi.*

Maqtov so'z aytish (kompliment): *olqish: Esing kirib qolibdimi, do'stim? Qoyil! Ko'zimning oqu-qorasi sensan! Mazza! Muncha rohatijon bo'lmasa! Ofarin!*

Telefon orqali so'zlashuv: *Alo! Labbay? Labbay, eshitaman!..., senmisan? Ha, menman. ...bormi(lar)? ...uydami? Nima deb qo'yay? O'zim kechroq qo'ng'iroq qilaman. (Kechirasiz,) bu ...larning uy(lar)imi? Yo'q, boshqa joyga tushib qoldingiz. ... Yo'q edilar. Gapirayotgan kim? Men kim bilan gaplashyapman? Kechirasiz, siz kim bo'lasiz? Kim qo'ng'iroq qildi deb qo'yay? Hozir yo'qlar. Sal turib qo'ng'iroq qiling. Albatta aytaman. Arzimaydi.*

Aniqlash: *Bu kishini taniysizmi? Ha, taniyman. Nima edi? Nima demoqchisan o'zi? Nima qilib turibsiz? O'zim. Kimda ishingiz bor edi? Yo'l bo'lsin? Maqsading nima? Nima dedingiz? Eshitaman, nima gapingiz bor, aytaqoling? Shu gap rostmi? Bir aniqlagin-chi. Xo'sh-xo'sh, yana nima deysiz? Qo'shimchang bormi? Yana qaytaring-chi; Nima deding? Endi nima qilasan? Bu nima deganing, qizim? Qani, tushuntiribroq gapir-chi? Hurmatim yo'qmi? O', sen o'zingni kim deb o'ylayapsan? Yo'g'-ey, shunaqami? Ie-ie, hali shunaqami? (Ha), qanday (nima) yangiliklar bor? Ha, bu yog'i nima bo'ldi? Kechirasiz, (qanday) ayta olasizmi ...? Kechirasiz, siz aytib bera olmaysizmi .....? UZR, siz bilmaysizmi ...? Sizga aytish qiyin emasmi ...? (Sizdan) so'rasam bo'ladimi? (maylimi?) Nima gap? Xabarim bor. Qaydam? Nega endi? Nima qildi? (A chto?) Bilmasam?*

Haydash, qarg'ash: *Yo'qol, turqing qursin ... Ko'zimga ko'rinma! Ovora bo'lasanlar! Toshingni ter! Bor, yo'qol! Yashshamagur!*

Kelishish: *Bo'lmasa kelishdik-a? Kelishdik. Siz haqsiz. Keling, ...kelishamiz. Yering, maslahatlashamiz.*

Zimmasiga olish: *Bu ishlarga men javobgarman. Majburman endi. Bu ishlar mening yelkamda.*

Munosabat bildirish: *Bu hali holva. Buni qarangki, xudo sizni yuboribdi. Qanday qilay! Qulog'iga gap kirmaydi. Mana bu boshqa gap! O'g'il bola degan mana bunday bo'ladi! O'zingizdan qolar gap yo'q. Qotirdim-a? Ko'nglimdagiday ish bo'ldi! Bu gaping yaxshi! Tayining bormi o'zi? Menga baribir. Menga farqi yo'q! Yo'q, men bunga noroziman. Rozimasman bundan. Kim bo'libsiz? Kimsan, sen? Yaxshi taklif. Yaxshi emas! Shu gapga nima deysiz?*

Tartibga chaqirish, tanbeh: *Jim! Mayda gap bo'lma!*

Qarshilik qilish, ta'qiqlash: *To'xta! Sen jim o'tir. Sen aralashma! Yo'q, ovora bo'lma! Senga mumkin emas, bo'lmaydi! To'xtating, bo'ldi qiling. Yo'q, aslo! Hech qachon! Mumkin emas!*

Afsuslanish: *Afsus. Essiz-essiz. Attang! Iloj qancha?*

Imkoniyatini ma'lum qilish: *Qo'lingdan keladi. Davlati etadi. Qo'ling etadi. Kallang joyida. Yaxshi mutaxassissan. Qo'limdan kelmaydi!*

Tuyg'ularini ifodalash: *Yaxshi ko'raman sizni.*

Harakatga undash: *Buyruqni bajar! Ishni boshla! Bir ko'rib chiqing. Yana bir bor ko'rib chiqing bo'lmasa.*

Harakatni chegaralash: *Oshirvorma. Haddingdan oshma! O'zingdan ketma.*

Ma'qullash: *Ha, xuddi shunday. To'ppa-to'g'ri! To'g'ri emas. To'g'ri kelmaydi! Bo'lar-bo'lmas narsa-ku!*

Rad etish: *Yo'q, bo'lmaydi. Yo'q, o'ylama ham!*

Aybiga iqrorlik: *Aybdorsan. Gunohkorman.*

Yordam so'rash: *Bir savob qiling. Yordamim tegsin. Yordam beraqoling.*

Ikkilanish: *Qanday bo'larkin? Nima desam bo'ladi? Rost ayt-yapsanmi? Aytganlaring rostmi? Rostmikan? To'g'ri, deb o'ylaysizmi?*

Ishontirish: *Rost gap, do'stim, rost. To'g'ri yo'l shu-da. Albatta, kelaman; Ishonaver, men doim yoningdaman. Harakat qilaman. To'g'risi, shu. Ayni haqiqat. Gaping rost. Bor umidim sizdan. Ishonmayman. Shubham bor. Kafolati bormi? Sevganim sen. Shubhasiz, to'g'ri. Gaplaring yuz foizga to'g'ri. Hali hammasi oldinda.*

Zarurligini ta'kidlash: *Ha, yaxshiyam sen borsan. Men sen bilanman. Baxtinga sen bor bo'l! Borligingizga shukur!*

Rozi bo'lish (itoat): *Mayli, men roziman. Xo'p, deymen, men sen tomondaman. Xo'p bo'ladi, albatta bajaramiz. Bo'pti, mayli. Men rozi. Mayli, yo'q demayman. Xo'p bo'ladi.. Yo'q, rozimasmiz. Qarshiman! Agar rozi bo'lsang, menda bir taklif bor. Ishonsam, rozi bo'lardim. Aldamasang, o'zim yordamlashardim. Nima desangiz shu bo'ladi. Maqsadim shu. Yo'q, bo'lmaydi. Yo'q dedimmi, yo'q! Xo'p, deng. Yo'q demang. Maylimi?*

Hayrat: *Zap yangi model! Buncha go'zal bo'lmasang, Toshkanim onam! Qanchalar chiroyli joylar! Munchalar so'lim maskan! Bahri-diling ochiladi. Ajabo! Voy-bo'! O'x-xo'!*

Holat: *Tomog'im quridi. Yuragim sezuvi. Yuragim toshdi. Rangim so'ldi. Sog'intirvordingiz-ku! Xafa qilding. Xafaman. Xavotirdaman. Qo'rqib ketdim.*

Ogohlantirish, tanbeh: *Bu gaplarni unutma! Saratonday qovjirama! Izg'irinday izzillatma!*

Xulosa chiqarish: *Bundan chiqdi,... Demak, ...*

Biror xabarni etkazish: *...salom aytib yubordi. Demak, ...*

Istak ma'nosidagi bunday qolip gaplar (yoki iboralar) nutqimizda talaygina. Masalan: *Sadag'ang ketay! Aylanib ketay! Baraka topgur!*

Qolip gaplarning ma'lum bir qismi og'zaki nutqda, ayniqsa, yoshlar tilida kam qo'llanadi. Bular retseptiv planda o'rgatiladi. Asosiy ko'pchiligi mahsuldor planda kiritiladi.

Muomala odobi qoidalari, muloqot jarayonida qo'llanadigan qolip gaplar ijtimoiy munosabatlarda tarixan shakllanib kelgan ma'naviyat durdonalari hisoblanadiki, ular ham bugungi yoshlarimizning kamol topishida muhim omildir. Ta'lim oluvchilar komil inson sifatida o'z ma'naviy bilimi va saviyasi yetuk bo'lishini istar ekan, xalqimizning ana shu durdonalarni o'rganish asosida boy, sermazmun ma'naviy dunyosini shakllantirmog'i lozim. Zero, "Umumiy psixologiya" darsligida ta'kidlanishicha, "Millat va elatlarning til boyligi aforizmlar, maqollar, donishmandliklar, matallar sifatida shakllangan, yuksak mantiqiy yuklamaga ega bo'lgan yig'iq nutq turi lakonik, ya'ni yig'iq, qatra nutq deyiladi. Yetti o'lchab – bir kes, sabrning tagi – oltin. Qatra nutq, ba'zi o'rinlarda juda katta ma'no anglatadi, xulq, faoliyat va muomala uchun manba rolini bajaradi: Салют!, Марш! va boshqalar" [173; 478-b.].

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning o'zbek milliy an'analari, urf-odatlariga qiziqishlari ancha kuchli bo'lganligi uchun eng faol, sodda qolip gaplarni o'zlashtirishlari osonroq kechadi. Biz yuqorida keltirilgan qolip gaplar orasidan 2–4-sinflar uchun quyidagilarni ajratdik:

Assalomu alaykum. Vaalaykum assalom. Salom. Oting nima? (Sening oting nima? Sening isming nima?) Familiyang nima? Sen necha yoshdasan? (Yoshing nechada?) sening /Sizning/ familiyang /iz/ nima? Kel(ing), tanishaylik! (tanishamiz)! Xayr. Sog' bo'ling. Hormang! Bor bo'ling! Xayrli tun O'qishlaring yaxshimi? Yaxshi. Zo'r. Rahmat. Marhamat. Arzimaydi. Iltimos, kechir/ing!/ Bo'pti, mayli. Ha. Xo'p. Yo'q. Mayli. Yaxshi. Mumkin emas. Bo'pti. Qoyil! Mazza! Bor, ket! Xo'p (bo'ladi). Bo'pti. Kirsam maylimi? So'rasam bo'ladimi?

Umumiy o'rta talim bosqichida (5–9-sinflarda) ta'lim oluvchining diqqatini qolip gaplarning (bir dars tarkibida 1–3 qolip gapning) ma'nolari, qo'llanish xususiyatlariga qaratiladi, nutqiy vaziyatlar bilan bog'lab ishlatish o'rinlariga urg'u beriladi. Tabiiyki, ushbu bosqichda o'quvchilarning ijtimoiy munosabatlariga kirib borishdagi hayot tajribasi, ruhiy o'sishi, ma'naviy kamolotini hisobga olgan holda qolip gaplar tanlanadi. Masalan, *Xo'p bo'ladi, albatta bajaraman* replikasida so'zlovchi biror lavozimdagi shaxsga bo'ysunishi odobini ifoda etadi. *Siz haqsiz* replikasida ikki teng lavozimdagi kasb egalarining o'zaro kelishuvi odobi ko'zda tutiladi.

5–9-sinflarda o'quvchilar quyidagi qolip gaplar bilan tanishadilar:

Sog'liqlaring yaxshimi? O'zing sog'-salomatmisan? Tuzukmisan? O'qishlaring qalay? O'zingniki-chi? Ishlar qalay? Yaxshi yuribsanmi? Yomon emas. Juda soz! Yaxshi emas. Qalaysan? Xafa ko'rinasan. Yana nima bo'ldi?! Ko'rishguncha (xayr)! Muvaffaqiyat tilayman! Yoqimli ishtaha! Kechirasan/siz/, bilmabman! Tomog'im quridi. Yuragim sezuvgi. Ajabo! Mayda gap(ezma) bo'lma! Xafa qilgan bo'lsam, kechir/ing/! Hechqisi yo'q! Zarari yo'q! Yo'q, bo'lmaydi. Jonim bilan. Bemalol. Albatta. Muncha (qanday) yaxshi! Labbay. Eshitaman!..., Nima deb qo'yay? Boshqa joyga tushib qolding(iz). Nima edi? Nima demoqchisan o'zi? Nima qilib turibsiz? Shunday, o'zim. Qayoqqa? Yana qaytar(ing)-chi; O'-o', sen o'zingni kim deb o'ylayapsan? Yo'g'-ey, shunaqami? Nima gap? Nega endi? Nima qildi? (A чмо?) Bilmasam? Yo'qol, Ko'zinga ko'rinma! Toshingni ter! Qulog'iga gap kirmaydi. Mana bu boshqa gap! Qotirdim-a? Bu gaping yaxshi! Tayining bormi o'zi? Menga baribir. Kim bo'libsiz? Yaxshi emas! Senga mumkin emas, bo'lmaydi! Bo'ldi qil(ing). Yo'q, aslo! Afsus. Attang! To'g'ri emas. To'g'ri kelmaydi! Yo'q, bo'lmaydi. Yo'q, o'ylama ham! Qanday bo'larkin? Nima desam bo'ladi? Rostmi? Rost gap. Ishonaver. To'g'risi shu. Shubham bor. Kafolati bormi? Qarshiman! Yo'q dedimmi, yo'q! Xo'p, deng. Yo'q demang. Bundan chiqdi,... Demak.

Qolip gaplarni 2 turga ajratish mumkin: 1) og'zaki maishiy nutqqa xos, 2) kasbiy, rasmiy-idoraviy nutqqa xos. Badiiy asarlarda personajlarning nutqi so'zlashuv uslubida bo'lgani uchun ularda birinchi turdagi qolip gaplar uchraydi. Kasbiy nutqqa, rasmiy-idoraviy nutqqa xos qolip gaplar dialog namunalari (modellari) orqali darslik mavzulari bilan bog'liq ravishda kiritiladi. "O'zbek tili" darsliklarining ayrim sahifalarida shunday namunalar mavjud. Ayrim qolip gaplar, darsliklar amaliyotida bo'lganidek, "Nutqingizda foydalaning" degan topshiriq bilan 2-3 tadan dars lug'atida berib o'tiladi.

"O'zbek tili" darsliklarida qolip gaplar aksariyat holatlarda rus tiliga tarjima qilinmay, zaruriyatga qarab ayrimlari qaysi nutqiy vaziyatlarda qo'llanishi izohlanmay taqdim etilgan. Bu holat esa o'zbek tilidagi qolip gaplarni o'zbekcha-ruscha lug'at shaklida tayyorlash va o'quvchilarni shu materiallar bilan ta'minlash kerak degan xulosaga asos bo'ladi. Shunga qaramay, dars lug'ati ustida ishlash jarayonida qolip gaplarning tarjimasini o'quvchilarga aytib turib lug'at daftariga yozdirishi usuli ham naf beradi.

Xullas, ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o'zbek tili darslarida o'quvchilarning nutqini o'stirish, shu jarayonda ularga nutqiy muloqot odobini o'rgatish sinfdan-sinfga izchil olib borilishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Сиддик Мўмин. "Сўзлашув санъати" (илмий-оммабоп нашр). – Фарғона: "Фарғона" нашриёти, 1997. – 100 б.
2. Формановская Н.И., Соколова Х.Р. Речевой этикет: Русско–немецкие соответствия: Справочник. – М.: "Высшая школа", 1989. – 96 с.
3. Позднякова А. А. Из методического наследия А.В.Миртова: Уроки вежливого общения // Русский язык в школе. – М.: 2010, № 3. – С. 32– 38.

4. Балабайко М.С. Обучение моделированию диалогической речи // Иностранные языки в школе. – М., 1976, №1. – С. 27–29.

VIEWS OF EASTERN THINKERS ON INTERACTIVE EDUCATION AND ITS PRINCIPLES

Khidoyatova Dilafruz Abdugaffarovna

*Doctor of Philosophy (Ph.D.), Associate Professor of Practical Philology,
Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi*

Annotation. The article analyzes the theoretical foundations of pedagogical technology and interactive learning in the organization of the educational process. The article presents the methodology and didactic views of orientalists on the problems of mental, moral and physical development of a person in their works. Issues such as relevance, opportunities, principles of using interactive learning were studied. The analysis of important factors in the organization of the interactive educational process is presented. Conclusions are also made based on the results of research on the use of an interactive learning model.

Keywords: *interactive learning, views of oriental thinkers.*

Creating an interactive process in the learning process provides great opportunities for thorough mastering of learning materials. Interactive methods are defined as the details of the process of achieving pre-defined goals between the teacher and the listener (pupil, student) in the educational process through active communicative, information exchange, and their use allows to further increase activity in each subject of the educational process, as well as communication between listeners. generating many effective tools.

This form of educational communication is important not only for students to express their personal views on the topic of study or learning information - knowledge, but also to bring information into the learning process.

In fact, interactive teaching methods, ie the interaction of teachers and learners in the process of teaching and learning and the importance of such activity, the organization, improvement, study of theoretical and practical aspects of such a process have been used by great thinkers and teachers in practice. kelingan.

If we look at the history of the development of different methods of education in Central Asia, encyclopedic scholars in their works raise the issue of mental, moral, physical development of man. Khorezimi's discoveries in the field of scientific knowledge, the recommended methods of education in the discovery of life and practical problems, Farobi's concept of the noble man, Beruni's ways of scientific knowledge, methods of acquiring knowledge, signs of morality and views on its composition, Ibn Sina The doctrine of mental, moral, physical development of man in education has become important in the history of education. Yusuf Khas Hajib's

“Qutadg‘u bilig”, Kaykovus’s “Qobusnoma”, Ahmad Yugnaki’s “Hibat ul-haqayiq”, Sa’di’s “Gulistan”, Jami’s “Bahoriston”, Alisher Navoi’s “Mahbub ul-qulub”, Davani’s “Akhlai Jalali”, Hussein Voiz Kashifi In such works as “Futuvvatnomai Sultani”, “Akhloqi Muhsiniy” the content, ways, forms, style and methods of formation of the harmoniously developed person, its components are described. So, if in the scientific education of our thinkers the issues of man and his perfection are interpreted as an important problem, in the educational and moral works created along with scientific knowledge, the mental and moral perfection of man begins to find and develop its artistic expression.

In particular, Yusuf Khas Hajib, in writing Qutadg‘u Bilig, uses the method of exhortation, which is widespread in the East, and in his statements, he refers to them as well as to the facts of life in order to fully acknowledge and convince people. This game also used puzzle solving techniques. This method engages the reader in the work, making him or her educated. Nowadays, this is called problem-based learning.

The great scholar Abu Ali Ibn Sina in his Laws of Medicine states that young children should be brought up in a certain order from birth to adulthood. It also puts forward important ideas about how to teach children in school and what to teach and how to teach. He prefers to teach children in groups rather than individually, and writes about the advantages of this method: “Students feel a thirst for knowledge during reading and upbringing. They are proud of their knowledge, envious of each other’s knowledge. Pride and self-esteem encourage students not to lag behind each other. When students are together, they always talk to each other, thereby developing their memories and speech ”. The scientific research carried out at the observatory in Samarkand in the 15th century, founded by Mirzo Ulugbek, has been highly praised by Western scientists. In particular, historian Walter writes: “Ulugbek founded the first academy in Samarkand, ordered the measurement of the globe and participated in the development of astronomical tables”.

Ulugbek considered it an important task to develop the skills of his students in mathematics, astronomy and medicine. He emphasized that his interactions, cooperation and friendship with others play a leading role in everyone’s moral perfection. Ulugbek also noted that in order for children to grow into harmoniously developed people, it is necessary to teach and educate them, to encourage them to learn different knowledge, to discourage children from reading, first of all, because of teachers, and some teachers can suppress young people’s interest in education. According to him, the educator must first educate himself, that is, constantly improve their knowledge and skills.

All of the above shows that the activity in the educational process, that is, the interaction of students and educators, their mutual cooperation, was considered a decisive factor in education at that time. These are clear expressions of the contemporary views of today’s interactive teaching methods.

The basic meaning of interactive education is “interaction”, “interaction”, in our opinion, “interactive process” - the exchange of information between several people, “interactive learning” - is the process of learning between the subjects of the educational process (teacher and listener, listener and listener). is a form of interactive,

effective action, the acquisition of knowledge in academic disciplines on the basis of active, heated discussions. This means that the prospects of the educational process are a means of ensuring its effectiveness.

The organization of the educational process using interactive methods confirms the validity of the following conclusions:

1. If students are given the opportunity to approach the study of the subject materials on the basis of their own experience, the required knowledge, skills and abilities will be acquired to the required level;

2. If the teacher is able to actively support the learners' learning tools, they will receive a very good education;

3. If the teacher can, firstly, choose effective means of acquiring knowledge based on the capabilities of the audience, and secondly, if their opinion, although not in line with their views, takes them into account, the audience will master the subject very well.

The presence of an interactive process in the learning process not only denies the "dominance" of the teacher, but also allows the listener to assess their level of knowledge, identify strengths and weaknesses. Another advantage of the interactive process is:

- to express personal opinions to the audience;
- to defend their views;
- to develop the ability to listen to the opinions of others, to summarize them, to distinguish between the main, important and close to the truth, and to draw conclusions;
- Improving the skills and competencies in the correct and effective use of interactive methods in the educational process. As a result, a skilful, artistic approach to the educational process and its organization in accordance with the needs is one of the important conditions for the upbringing and development of a perfect person.

In the process of learning, each listener will have a unique idea of the topic being studied or the knowledge being acquired. It is on the basis of this imagination that learning tasks are performed. The learning activity of the listener is determined by the extent to which he can rely on personal experience in the acquisition of knowledge or direct his personal experience to the acquisition of educational material. A few general principles are reflected in the attitudes of all listeners towards the mastery of learning materials. They are:

1. Listeners master the subject by developing their individual understanding;

2. The learning process should enable the individual to prove that he or she has been able to assimilate and understand knowledge by combining his or her previous and new knowledge. This opportunity helps the listener to actively participate in the discussion process;

3. Knowledge is created under the influence of culture, past experiences and values formed by social subjects, so diversity plays a key role in the emergence of thinking activities;

4. Philosophical views confirm the expediency of the study of the problem in educational practice, the organization of dialogue (conversation, debate) and the use of activities aimed at assessing a particular situation or situation.

LIST OF USED SOURCES:

1. Хидоятова Д. Малака ошириш жараёнида интерфаол методлардан фойдаланиш / Монография. – Тошкент: “Абу матбуот-консалт”, 2014. -Б. 196.
2. Khidoyatova D.A. As one of the directions of modernization-various education/ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 10 (4), 455-458.
3. Khidoyatova D.A. INTERACTIVE TRAINING METHOD ON DEVELOPMENT OF TRAINING / European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 4 No. 2, 2016. -P. 76-80.
4. Хасанбоева О., Хасанбоев Ж., Ҳомидов Ҳ. Педагогика тарихи. – Тошкент: Фафур Фулом, 2004. – Б. 312.

TIBBIY YO‘NALISHDAGI RUSIYZABON TALABALARGA “O‘ZBEK TILI” DARSLARIDA TARQATMA MATERIAL BILAN ISHLASH SAMARADORLIGI

Turdiyeva Kavsar Sheraliyevna

ToshPTI “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi mudiri, f.f.n., dots.

Oliy ta’lim muassasalarda rusiyzabon talabalarga “O‘zbek tili” fani ta’limining o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Bu avvalo talabalarining tilni egallash darajasi turli ekanligidan kelib chiqadi.

Institutning birinchi bosqich talabalarining ilk darsini tarqatma material orqali tezkor ma’lumot olish, guruh talabalarining kommunikativ axborot almashishi va tanishuvini amalga oshiruvchi kartochkalar bilan ishlash maqsadga muvofiqdir. Jumladan quyidagi savollardan iborat tarqatmadan foydalanish:

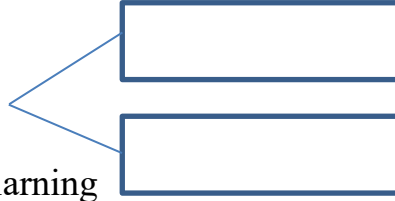
1. Guruhingizda institutdan eng uzoqda yashaydigan talabani toping.
2. Guruhingizda institutdan eng yaqin yashaydigan talabani toping.
3. Guruhingizda musiqa bilan shug‘ullanadigan talabani toping.
4. Guruhingizda she’r, hikoya, maqola yozadigan talabani toping.
5. Guruhingizda sportga qiziqadigan talabani toping.
6. Guruhingizda o‘qishga kirishdan avval ishlagan talabani toping.
7. Guruhingizda eng ko‘p ball to‘plagan talabani toping.
8. Guruhingizdagi eng kichik yoshli talabani toping.

Ushbu savollarga javob olganda talabalar muloqot orqali ma’lumotni tezlikda yig‘gan va vazifani tez bajargan 3 ta talabaga o‘qish uchun beriladi va yuqori baholanadi.

Ma’lumki, bugungi kunda rusiyzabon guruhlarida ko‘plab o‘zbek millatga mansub talabalar tahsil olmoqda. Ular bilan auditor mashg‘ulotlarni o‘tkazishda tarqatma materiallar kartochka bilan ishlash, turli darajadagi vazifalar berishda qo‘l keladi. Jumladan, tilni past darajada biluvchilar vazifalarni konstruksiyalar asosida bajarish ular uchun qulay. Chunki sintaktik konstruksiyalarning ishlatilishi talabalarda gap qoliplarining esda qolishini ta’minlaydi. Masalan:

“Qayerda nimalar bor?”

Shifoxonaga kiraverishda

Kartochkalar va tarqatma materiallarning ixtisoslik fanlari bilan integratsiyalashuvi esa rusiyzabon talabalarning soha tilidagi gap qoliplarini eslab qolishga yordam beradi. Vazifalarni yuqori darajada o‘zlashtirgan talabalarga tilning nazariy qoidalari va leksik sohaviy matnlar integratsiyalashgan ijodiy topshiriqlar, vaziyatli masalalar berilishi maqsadga muvofiqdir.

Topishmoq ko‘rinishida tuzilgan, ma’lum bir a’zo belgisini o‘zida jamlagan she’rlarni guruh bilan ishlashda samarali foydalanish mumkin. Mazkur vazifa talabga har bir inson a’zosi haqida ancha iborani eslab qolish imkoniyatini beradi. Masalan:

U gohida osmonda,
Goh har erga suqular,
Undan ipni o‘tkazib
Olish ham mumkin bo‘lar.
Uni gohi-gohida
Hatto tishlab olishar,

Ba’zan erga ishqalab,
Ba’zan artib olishar.
U goho qonamagan,
Goh undan bo‘lar buloq,
Bu qanday so‘z ekan a?
Undan bo‘ldingmi ogoh?
(*burun*)

Shuningdek bu topishmoqlar a’zolar nomining iboradagi ko‘chma ma’nosiga talabalarning e’tiborni qaratishga o‘rgatadi.

Kartochkadagi inson a’zosi nomlarida tartib va sanoq sonlar ishtirok etganlarni toping”, degan topshiriq talabalarga “Anatomiya” va “Ona tili” fanlarining integratsiyasini ko‘zda tutgan holda vazifani bajarishga imkoniyat yaratadi. Albatta bu topshiriqqa ko‘plab misollar keltirish mumkin: 1- va 2- bo‘yin umurtqalari, 12 barmoq ichak, 3-qovurg‘a, 2-6-barmoqlar distal falangasi va h.k.

“Bo‘lishli va bo‘lishsiz fe’llar” mavzusida kartochkalarga, guruhlariga bo‘linib, bo‘lishli fe’llarda, “Jismoniy tarbiya” mashqlarning ketma-ketligini, bo‘lishsiz fe’llarda esa “Onaning talaba o‘g‘liga nasihati” ketma-ketligini tuzish va dialoglarda ko‘rsatish vazifasini berish mumkin.

Hozirgi zamon fe’li ko‘rinishlaridan saboq berar ekanmiz “menda qanday kasal bor?”, “Demak qayda bo‘lamiz?” kabi she’riy topishmoqlarni topish orqali aniq hozirgi zamon va hozirgi kelasi zamon fe’llarini farqlash va kasallik belgilari haqida ma’lumot olish talabalarga qo‘l keladi.

Menda qanday kasal bor?

Och qolsam, ovqatlansam to'sh soham og'riyapti,
O'sha yerim achishib, shish bordek tuyulyapti,
Kekirish, qorin dami bezovta qilyapti.

Menda qanday kasal kechyapti? (*gastrit*)

*****

Qon bosimim goh chiqyapti, goh tushyapti,
Ko'z oldimda hattoki chivinlar uchyapti,
Boshim goh og'riyapti, goh aylanyapti,
Qulog'imda, do'xtirjon, shovqin eshityapti,
Yuragimni bir ko'ring, u juda tez uryapti.

Meni qanday kasal qiynayapti? (*xafaqon*)

Quyidagi she'rlardagi har bir satrida takrorlanayotgan fe'llar ketma-ketligi va bronxit, gastrit, xafaqon kasalligining belgilari talabalarga badiiy uslubda taqdim etilar ekan, xuddi shunday "Demak qayda bo'lasiz?" ko'rinishidagi topishmoqlar ham tor mutaxassis xonalarining belgilari va muolaja jarayonlarini tasvirlaydi.

Muolajada yotgancha,

Qiziysiz hozir ancha.

Shabadani sezasiz,

Achishishni sezasiz.

Demak qayda bo'lasiz? (*fizioterapiya xonasi*)

Shuningdek unda ham she'ring har satrida hozirgi kelasi zamon fe'llari takrorlanadi.

Ikkinchi darajali bo'laklar: hol mavzusida kartochkadagi namunaga qarab, guruh talabalariga vazifa beriladi. Jumladan, quyidagi namuna asosida internet ma'lumotlaridan burun va quloq uchun gimnastikani toping. Matn tuzing va hollarning turlarini aniqlang, degan vazifa talabalarining oftalmologiya va otorinologiya sohalarga kirib, o'zbek tilining o'zlashtirishdagi bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Ko'zlar uchun gimnastika:

1. Ko'zingizni qattiq yuming va ketma-ket 4-6 marta katta oching.
2. Tepaga, pastga, o'ngga, chapga boshingizni aylantirmay qarang.
3. Ko'zingizni aylana bo'ylab: pastga, o'ngga, chap va teskari ketma – ketlikda aylantiring.
4. Ko'zingizni 3-5 sekund qattiq yuming, keyin 3-5 sekund oching, bu harakatni 6-8 marta takrorlang va h.k.

Ko'rib tutganingizdek, tarqatma materiallar bilan ishlash oliy ta'limda ham o'tilgan mavzuni mustahkamlashda talabalarni rag'batlantirishda, darslarni qiziqarli o'tishda katta ahamiyatga ega. O'qituvchining vazifasi esa mavzular bo'yicha zaruriy talablarni nafaqat mavzuni mustahkamlashga, bilim va ko'nikmalariga ega bo'lishiga qaratilgan. Tarqatma materiallar guruh bilan yoki individul ravishda taqdim etilishi mumkin. Ular til darslarida fanlararo integratsiya vazifasini ham bajaradi.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA MUSTAQIL TA'LIMNING AHAMIYATI

Xurshida Kadirova Batirovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili ta'limi kafedrasi dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishning muhim jihatlaridan biri bu til o'rganuvchining o'zbek tiliga bo'lgan qiziqishi, madsadi va hurmati hisoblanar ekan, ularni til o'rganuvchida paydo bo'lishi o'qituvchining metodikasiga bog'liq. Bunda mustaqil ta'limning ahamiyati katta. Biroq mustaqil ta'limga til o'rganuvchini undash o'ziga xos yondashuvlarni talab etadi. Maqolada mustaqil ta'limni tashkil etishning bir nacha usullari sanab o'tilgan bo'lib, ular til o'rganuvchining o'z xohishi bilan o'zbek tilini o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini oshirishga xizmat qilishi mumkinligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: *mustaqil ta'lim, o'zbek tili, xorijiy til, bir soat, eshikdan tashqari, pasport, internet, mustaqillik*

Annotation. One of the important aspects of teaching Uzbek as a foreign language is the interest, purpose and respect of the language learner for the Uzbek language, and their appearance in the language learner depends on the teacher's methodology. Self-education is very important in this. However, forcing a language learner to study independently requires special approaches. The article lists several ways to organize independent learning, and it is justified that they can serve to increase the desire of a language learner to learn the Uzbek language on their own.

Key words: *independent education, Uzbek language, foreign language, one hour, outside the door, passport, Internet, independence.*

“Mustaqil ta'lim olish yakka tartibda amalga oshiriladi hamda ta'lim oluvchilarni kasbiy, intellektual, ma'naviy va madaniy rivojlantirishga xizmat qiladi” deyiladi O'zbekiston Respublikasi “Ta'lim to'g'risidagi”gi qonunning 18-moddasda. Darhaqiqat, mustaqil ta'lim – bu insonning o'z-o'zidan, o'z mustaqil kuchlari bilan ta'lim olish yoki o'rganishidir. O'qitish metodikasida talabani bunga undash aslida mashaqqatli. O'qituvchi talabani mustaqil ta'lim yo'liga kirish istagini paydo qilishi, samaradorlikka ishontirish yo'llarini qanday topishi mumkin... Zero, buning **natijasi** – talabani mustaqil sa'y-harakatlari orqali olingan bilim yoki ko'nikmalarni **hayotga tatbiq qila olish** hisoblanadi.

S.Y.Rajabova va X.S.Yakubova mustaqil ta'lim xususida uning afzalliklari, kamchiliklari va unga oid takliflarni bayon etdilar.

➤ Mustaqil ta'lim kontsepsiyasining afzalliklari. Mustaqil ta'lim o'qitish usuli sifatida quyidagi yo'llar bilan samarali bo'lishi mumkin: a) o'rganishga, tabiiy qiziqish uyg'otishga yordam beradi; b) o'quvchilarda ishonchni singdirish va o'quv jarayonida ularning mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi; v) umumiy dasturdan tashqari

o'qituvchiga fanni chuqur o'rganishga yetaklaydi; d) talabaning intellektual dunyoqarashini kengaytirishga yordam berishi mumkin; e) o'quvchilarda ijodiy, tadqiqotchilik tamoyilini shakllantirish yo'lidagi eng muhim qadam bo'ladi; f) siqilish, mexanik eslab qolish odatlarining shakllanishiga to'sqinlik qiladi; aksincha, o'quvchining aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga va undan oqilona foydalanishga, bilimlarni mustaqil o'zlashtirishga yordam beradi va hokazo.

➤ *Mustaqil ta'lim usulining kamchiliklari.* Mustaqil ta'lim metodikasining kamchiliklari quyidagilardan iborat: a) metodika kichik yoshdagi talabalar uchun mos emas; b) o'rta maktabdagi o'smirlarda ham, agar o'quvchilarning o'rganishga yetarlicha qiziqishi bo'lmasa, ularning o'qishga beparvo munosabati aniq bo'lsa, metod sifatida mustaqil ta'lim muvaffaqiyatsiz bo'lishi mumkin; v) o'qituvchi bu usuldan o'quv jarayoniga chuqur kirmaslik uchun qulay bahona sifatida foydalanishi mumkin; d) ushbu uslubni qo'llash o'qituvchidan juda ehtiyotkorlik bilan rejalashtirishni, shuningdek, bunday treningga jalb qilingan har bir talaba yoki ularning guruhi tomonidan jarayon va sa'y-harakatlarni to'g'ri tashkil etilganini nazorat qilishni talab qiladi.

➤ *Mustaqil ta'lim metodikasidan foydalanish samaradorligi bo'yicha takliflar.* Mustaqil ta'limni o'qitish usuli sifatida eng samarali foydalanishda quyidagi tavsiyalar yordam berishi mumkin: a) o'qituvchining o'zi mustaqil ta'limdan foydalanishga chinakam qiziqish ko'rsatishi kerak; b) talabalar zarur resurslar va jihozlar bilan ta'minlanishi kerak (yaxshi jihozlangan kutubxona; laboratoriya yoki ustaxonada amaliy topshiriqlarni bajarish uchun zarur jihozlar; yaxshi uy sharoiti va boshqalar); v) mustaqil ta'limni o'qitish usuli sifatida qo'llash uchun o'qituvchi yuqori kasbiy saviyaga ega bo'lishi kerak. [2,1]

Mazkur mulohazadan anglashiladiki, boshlang'ich va o'rta maktablarda mustaqil ta'lim aksariyat iqtidorli talabalarga mo'ljallangan bo'lib, turli olimpiada, ko'rik tanlovlarda ishtirok etish yoki yana biror (medal olish, yuqori darajadagi ta'lim tizimiga o'qishni ko'chirish kabi) shaxsiy manfaatlari uchun belgilanadi. Qo'shma Shtatlardagi ko'plab charter maktablari mustaqil va distansion ta'limning turli shakllarini taqdim etadi: onlayn, oflayn yoki onlayn/internet singari gibril ta'lim bunga misol bo'la oladi. Demak, mustaqil o'quv dasturlari, ayniqsa, an'anaviy sinf sharoitini qoniqarsiz deb bilganlar uchun foydali. Bil'aks, mustaqil o'qishga sharoiti, sog'lig'i bilan bog'liq muammolari bor, band bo'lgan bolalar uchun, akademik qobiliyati bo'lganlar uchun idealdir. Ko'pincha yuqori natijalarga erishgan o'quvchilarga darsga bormasdan turib o'rganish va o'zini sinab ko'rish uchun mustaqil o'qishga yo'llanma berilib rag'batlantiriladi. Bu degani mustaqil ta'lim o'rta maktab uchun me'yor emas – u yuqori darajaga erishish uchun qilingan harakat. Mustaqil ta'lim talabalar uchun, mustaqil izlanuvchi, alohida maqsadlar uchun belgilangan vazifadir. Biroq til ta'limida usiz hech narsaga erishib bo'lmaydi. Til ta'limida mustaqillik bilan yuqori pog'onaga ko'tarilish mumkin. Faqat maqsad bo'lishi kerak. Talaba o'z maqsadi yo'lida oqituvchining ko'rsatmasisiz ham ta'lim ola oladi.

Aksariyat hollarda chet tili kurslaridagi ta'lim muayyan mamlakatga tashrif buyurish maqsadida amalga oshiriladi. Tilni tezda o'zlashtirishning eng samarali usuli sayohat hisoblanadi. Til sinfdan ham, maktab devorlaridan tashqarida ham eshitiladi.

Ona tilida so‘zlashuvchi bilan ikki hafta chet tilini o‘rganish uyda bir yil mustaqil o‘rganish bilan tenglashtirilgani bejiz emas. Chet eldagi til kurslari talabalari nafaqat og‘zaki va yozma ko‘nikmalarini oshiribgina qolmay, balki yoqimli bonuslarga ega bo‘lishadi: yangi madaniyat va butun dunyodan qiziqarli odamlar bilan tanishish, shular jumlasidan.

Bir soatga sig‘magan til. Biz auditoriyada til o‘rganishda yuzaga keladigan asosiy muammolar va ularni hal qilishga oid harakatlar haqida to‘xtalmoqchimiz. Vaqt – mazkur muammolardan biridir. So‘nggi o‘n yil davomida Peru, Meksika, Koreya, Yaponiya, Xitoy, Iroq va boshqa mamlakatlardan kelgan o‘qituvchilarga ingliz tilidan saboq bergan Shayn Dikson, har doim bitta muammoga duch kelganligini yozadi: Talabalarga tilni o‘zlashtirishga yordam berish

uchun o‘qituvchilarning vaqti yetarli emas. Bugungi ta’lim tizimida dunyoning deyarli barcha burchaklarida har qanday til ham boshqa fanlar kabi o‘qitiladi.

Muammo shundaki, til o‘qituvchilarning xohish istaklari ta’lim muassasalari bilan hech qachon mos kelmaydiganga o‘xshaydi. Tilni nafaqat o‘rganish, balki o‘zlashtirish kerak. Maktablarda (yuqori va kichik sinflarda) va oliy o‘quv yurtlarida esa har kuni matematika, tarix yoki tabiiy fanlar kabi til o‘rgatish uchun atigi bir soatgina vaqt ajratiladi. Lekin tilni o‘rganish predmeti sifatida hisobga olgan holda, talabalar tilni mashq qilish va uni o‘zlashtirish uchun yetarli imkoniyatlarga ega emas.

Har bir til o‘qituvchisi o‘z yechimlarini topishi mumkin. Butun dunyo bo‘ylab o‘qituvchilar muayyan muvaffaqiyatga erisha boshlagan ba’zi usullar haqida ham ma’lumot bermoqchimiz.

Birinchi, 80/20 qoidasi. Talabalarga tilni darsda mashq qilishlari uchun yetarli vaqt berilganiga ishonch hosil qilish muhim masaladir. Umumqabul qilingan til o‘rgatish qoidalariga amal qilish bu o‘rinda o‘z mohiyatini yo‘qotadi. Ularga tilni 80/20 qoidasi bilan o‘rgatish orqali vaqt muammosini muayyan darajada hal qilish mumkin. “Oz-ozdan tez-tez o‘rganing” shiori ostida o‘qitish yaxshi samara beradi.

Ikkinchi, talabalarni auditoriyadan tashqarida mashq qilishga odatlantirish va qiziqarli ekanligiga ishontirish. Bu oson bo‘lmashligi mumkin. Bu borada quyidagi hikoyani misol qilib keltiramiz.

Men Janubiy Kaliforniyada besh yil ispan tilini o‘rgandim. Biroq, darsdan tashqarida, men o‘rgangan ispan tilimni hech qachon ishlatmaganman va agar sinfda o‘rganganlarimni real hayot bilan bog‘lay olsam edi, ispan tilini qo‘llash uchun ajoyib imkoniyatlarga ega bo‘lishim mumkin edi. To‘g‘risini aytganda, men boshqalarga qaraganda ko‘proq imkoniyatlarga ega edim.

Aytganimdek, onam ispan tilida so‘zlashuvchi edi. Otam esa ispan tili o‘qituvchisi. Mening ispan tilida ravon gapiradigan do‘stlarim bor edi! Ishonchim

30.03		31.03	
10:45	Русский язык	10:45	Русский язык
11:00	Чтение	11:00	Чтение
11:15	Математика	11:15	Математика
		11:30	Английский язык
01.04		02.04	
11:30	Русский язык	11:30	Русский язык
11:45	Чтение	11:45	Чтение
12:00	Математика	12:00	Математика
12:15	Узбекский язык	12:15	Этика
03.04		04.04	
11:30	Английский язык	8:30 - 10:30	Технология, Изобразительное искусство, Физическая культура, Музыка
11:45	Узбекский язык		
12:00	Математика		
12:15	Окружающий нас мир		

komilki, bu odamlarning barchasi darsdan tashqarida men bilan ispancha mashq qilishni so‘rasam, juda xursand bo‘lishardi.

Siz meni aqldan ozgan deb o‘ylashingiz mumkin, lekin rostini aytsam, bu xayolimdan ham kelmagan.

Darhaqiqat, akademik hayot bilan real hayot o‘rtasidagi bog‘liqlik, ayniqsa, yoshlar uchun ko‘pincha ko‘zga tashlanmaydi. Aksariyat hollarda biz o‘rgangan narsalarni qo‘llash haqida o‘ylamaymiz. Ayniqsa, agar bizni buni qilishga undamasalar. Shunday qilib, o‘qituvchining vazifasi, agar joiz bo‘lsa, talabalarni eshikdan tashqariga chiqishga va ularga o‘rgatilgan narsadan foydalanishga majbur qilishdir.

Til eshikdan tashqarida. Shunday qilib, darsda amaliy mashg‘ulotni ko‘paytirish yoki talabalarga tilni auditoriyadan tashqarida ham o‘rgatish mumkin. Bu bilan vaqt muammosi muayyan darajada hal etilar ekan, uni bartaraf etish muammo emas. Talabalarga auditoriyadan tashqarida tildan foydalanishni o‘rgatish juda samaralidir, shuning uchun, tilni qanday o‘rganishni ifodalash uchun “eshik” metaforasini qo‘llashimiz ham mumkin. Biror tilni o‘rganayotganda, talabalarga til kitobda yo‘qligini tushunishga yordam berish kerak. U eshikning narigi tomonida.

Til chang bosgan kitobda topiladigan quruq, keraksiz narsa emas. Bu boshqalarni tushunishga va odamlar bilan auditoriyada ham, auditoriyadan tashqarida ham qiziqarli usullarda muloqot qilishda yordam beradigan kuchli, rag‘batlantiruvchi va foydali narsadir. Talabalar o‘qituvchiga hayrat bilan qarashlari mumkin, lekin o‘zbek tilidan ochiq havoda foydalanish usullari borligini ta’kidlash joiz.

Misol uchun, til o‘rganuvchilarning auditoriyadan tashqarida tildan foydalanishga yordam berishning bir usuli, ularni o‘zlarini sinashi mumkin bo‘lgan manbalari ro‘yxatini tuzishga undashdir. O‘zbek tilida gapiradigan odamlarni biladimi? Kim o‘zbek tilida gapirishga qiziqishi mumkin? Vaholangki, til o‘rganuvchilarning muloqot qilishi ularga potensial imkoniyatlarni tahlil qilishda yordam beradigan kuchli vositadir. Bu esa o‘qituvchiga qaysi talabaning eng yaxshi manbalarga ega ekanligini bilishga yordam beradi. U qarindoshi, o‘rtog‘i bo‘lishi mumkin.

Talabalar o‘zbek tilidan foydalanishlari mumkin bo‘lgan manbalar, odamlar, joylar va vaziyatlar ro‘yxatini yozgandan so‘ng, o‘qituvchi ularga o‘zlarini qulay his etishi mumkin bo‘lgan joylarni tavsiya qilishi mumkin. Bular til o‘rganuvchilar erkin borib gaplashishlari va foydalanilishi oson bo‘lgan usullarni mashq qilishlari mumkin bo‘lgan joylardir.

Til o'rganuvchilarga film tomosha qilishni yoki o'zlari yoqtirgan musiqalarni tinglashni taklif qilish yoki auditoriyani bir klubga aylantirishi ham mumkin. Unda yoshlar bir-birlariga ma'lum bo'lgan mavzular doirasida suhbatlashadilar. Masalan, men bir turk tili o'qituvchisining o'z auditoriyasini kafega aylantirganini ko'rganman va talabalar yemaklardan bahramand bo'lgan ko'yi, turli xil menyulardan ma'lum qiziqarli taomlarga buyurtma berishar edi, shu orada sevindi qo'shiqlarini birgalikda kuylangani meni lol qoldirgan edi.

Internet. Shubhasiz, Internet fenomeni haqida hamma biladi. Hozir kompyuter

yoki mobil telefonda ko'plab narsalarni amalga oshirish mumkin. Agar onlayn ta'lim tizimi bo'lsa, til o'rganuvchi bemalol muzlatgichdan gazak olib yeyishi mumkin. Pochtasini tekshirmoqchi bo'lsa, "pauza"ni bosishi mumkin. Avvalgidek, auditoriyada o'tirib til o'rganish vaqti o'tdi, deguvchilar ham yo'q emas. Dunyo o'zgardi. Internet bizni ilgari imkoni bo'lmagan yo'llar bilan bog'laydigan ajoyib

vositadir. Xuddi shunday, talabalarning istalgan tilni auditoriyadan tashqarida o'rganish va amaliyotda qo'llash imkoniyati hech qachon bo'lmagan. Klaviaturani bir necha marta bosish orqali dunyoning istalgan joyda bo'lishga imkoniga ega bo'lish hech gap emas.

Bunda ko'proq ingliz tilida yozish va gapirish amaliyotini mustahkamlashga doir yuzlab turli manzillarni uchratamiz. Lekin so'ngi paytlarda o'zbek tilini o'rgatuvchi ana shunday saytlar ko'zga tashlanib qoldi. Bitta muammo bor. Minglab saytlar va yuzlab ilovalar bo'lgani bilan, til o'rganuvchilarga Internet va smartfonlardagi ushbu keng ko'lamli o'quv resurslarida ishlashlari uchun muayyan yordam kerak. Til o'qituvchisi veb-saytlar va ilovalarni o'zi topib, talabaga tavsiya etgani ma'qul.

Aslida, doimiy izlanish va yangi saytlarni izlash zamonaviy o'qituvchi faoliyatining ajralmas qismidir. Keyinchalik, bilimi ko'paygan sari talabalar o'rganayotgan tilini yaxshilash uchun ko'plab manbalarni o'zlari topa boshlaydi. Filmlar. O'yinlar. Musiqa. Bularning barchasi Internetda mavjud va talabalar uchun til amaliyoti vositasi bo'lishi mumkin.

Agar o'qituvchi talabalardan kengroq sohalarda bilim ehtiyojini sezsa, fan tilidagi integratsiyalashgan ta'lim yondashuvidan foydalanish tavsiya qilinadi. Chet tillarini o'qitishning ushbu usuli o'qituvchilarga o'rganilayotgan til, bizning vaziyatimizda o'zbek tili orqali har qanday mazmunni o'z ichiga olgan darslarni yaratish va o'qitish imkonini beradi: tarix, fan, matematika, nima bo'lishidan qat'i nazar. Musiqa tarixiga qiziqqan talabalar Yalla haqidagi darsdan katta zavq olishlari mumkin.

Talabalarga guruh haqida qo'shiqlar, qo'shiq matnlarini berish, shuningdek, ularning sevimli xonandasi Sevara Nazarzon yoki Bolalar guruhi haqida gapirib berishlarini so'rash mumkin. Qolaversa, zamon bilan hamnafas bo'lish, Internet va smartfonlarda yangi dasturlarni kuzatish zarurligini alohida qayd etishning zarurati yo'q, degan umiddamiz. Talabalar nimadan foydalanishini, o'zbek tilidagi qaysi veb-saytlarga murojaat qilishni bilishlari shart. Shuningdek, ushbu sayt va ilovalarni muntazam darslarda muhokama qilishdan qo'rqmaslik kerak. Tilning keng miqyosda tanitishni o'qituvchi xohlashi kerak.

Shuningdek, bu tilning dunyosiga kirishning yana bir yo'li kitob, badiiy adabiyotdir. O'qituvchi o'z kutubxonasidan, talabalarga tez-tez o'qish uchun kitob berib turish tavsiya etiladi. Yangi texnologiyalar uchun eski texnologiyalardan voz kechishning hojati yo'q.

Mustaqillik. Til o'qituvchisining vazifasi auditoriyadan tashqarida o'zbek tilini talabalarni mashq qilishga undashdir. Bunda bir uzv muhimdir. Bu shunchaki "siz ko'proq mashq qilishingiz kerak" degani emas. O'qituvchilarning maqsadi til o'rganuvchilarga bilim va imkoniyatlarni berish natijasida ularning oxir-oqibat o'qituvchisiz ham o'zlarini boshqara olishlariga erishishdir. Bu xuddi, poloponlarini uchirma qilgan ona qush kabidir. Ona qush poloponlarining o'z yo'lida, o'z holicha yashashi va uchish vaqti kelganini anglab yetadi. U ularni kerakli miqdorda xavf-xatarlardan va yomon ob-havodan pana qilib, o'z inidan uloqtiradi. O'qituvchi ham o'z tolibini yaxshi ko'rgani uchun shunday qiladi, mustaqil hayotga o'rgatadi va qo'yib yuboradi.

Bu o'qituvchi o'quv faoliyatining asosini tashkil qiladigan tamoyildir. U o'z talabalarining tez orada tark etishini bilgan holda ularga o'z-o'zini takomillashtirish va mashq qilish uchun yaxshi ko'nikma va strategiyalar berishi kerak. O'qituvchi sifatida uning eng muhim maqsadlaridan biri talabalarga til o'rganishda mustaqil bo'lishga yordam berishdir.

Mustaqillik – yo'l-yo'riqsiz, mustaqil ravishda harakat qilish qobiliyatini anglatadi. Til o'rganishda bu turli sohalarda harakat qilish demakdir. Masalan, o'zbek xonadoniga mehmonga borish yoki do'stiga xabar yozish. Shuningdek, talabalarining Internetdagi savollarga javob bera olishi yoki oddiygina o'zbek tilida erkin muloqot qilish kabi o'zlariga kerakli manba va ma'lumotlarni tezda topish qobiliyati ham nazarda tutiladi.

Alal oqibat, talabalarda O'zbekiston bo'ylab sayohat qilish, fikr almashish va bundan zavqlanish erkinligi paydo bo'ladi. O'zbek tilini o'rganuvchi Samarqand yoki Buxoroga tashrif buyurib, ko'hna minoralarni ko'rishlarini, Xorazmga borishlarini va u yerda baliq yeyishlarini, keyin esa Toshkentga borishlarini va mashhur shaxslari bilan uchrashishlarini o'zlari istashlari mumkin.

Til o'rganuvchi dunyo bo'ylab erkin harakatlanishlari mumkin bo'lgan pasportga o'xshaydi va shu ma'noda, ingliz tili dunyodagi turli madaniyat va millat vakillari bilan muloqot qilish nuqtai nazaridan eng kuchli va keng tarqalgan tillardan biridir. Avval o'qituvchini aktyorga mengzagan edik. Endi esa talabalarning o'zlarini aktyorlarga o'xshatamiz, chunki ular bunday imkoniyatlarga ko'proq ega, ular mustaqil ravishda o'rganishlari, o'z fikrlarini ifoda etishlari, boshqalarni tinglashlari va tushunishlari va jahon hamjamiyatining bir qismi bo'lishlari mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Kadirova X.B. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda ta'lim sifatini belgilovchi omillar // International scientific journal of Biruni. 2022. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-tilini-xorijiy-til-sifatida-o-qitishda-ta-lim-sifatini-belgilovchi-omillar>
2. Beysenova A., Kadirova X. Mashg'ulotlarda o'zbek va rus tillaridagi turg'un birikmalarning lingvokulturologik qiyosiy tahlili // ORIENSS. 2023. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mashg-ulotlarda-o-zbek-va-rus-tillaridagi-turg-un-birikmalarning-lingvokulturologik-qiyosiy-tahlili>
3. Kadirova X.B. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda metafora. // «Развитие образования и культуры в условиях цифровизации: проблемы и перспективы». Материалы II Международной научно-практической онлайн-конференции: 27- 28 мая, 2022 год. <https://msu.dvaoblaka.ru/media/2022/08/62f14d800900f>
4. Худайбердиева И., Кадирова Х. (2022). Трудности в различии падежей русского и узбекского языков. *Перспективы узбекской прикладной филологии*, 1 (1). Получено с <https://compling.navoiy-uni.uz/index.php/conferences3/article/view/277>.
5. Абдукодирова Н., Кадирова Х. (2024). Ўзбек тили феъл замонларини ўқитишда электрон база яратиш. *Язык и культура Узбекистана*, 5 (2). Получено с <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-cultural/article/view/78>.
6. Кадирова, Х. (2024). Два режима процесса обучения узбекскому языку в игровой технологии. *Язык и культура Узбекистана*, 5 (2). Получено с <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-cultural/article/view/82>.
7. Кадирова Х. Б. Формы подачи информации в образовании узбекскому языку // Вестник науки и образования. 2023. №11 (142)-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formy-podachi-informatsii-v-obrazovanii-uzbekskomu-yazyku>

TA'LIM RUS TILIDA OLIB BORILADIGAN GURUHLARDA “O‘ZBEK TILIDA SO‘Z TARKIBI” MAVZUSINI O‘RGATISH TAJRIBASIDAN

Bazarova Dildor Baxranovna

Qarshi DU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, PhD

Annotatsiya. Mazkur maqola o‘zbek tilida so‘z tarkibini rus tili bilan chog‘ishtirib o‘rganishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: *davlat tili, morfemika, asos, qo‘shimcha, ta’lim jarayoni, og‘zaki nutq, yozma nutq.*

Annotation. This article is devoted to the study of the composition of words in the Uzbek language by combining it with the Russian language.

Key words: *state language, morphemics, basis, suffix, learning process, oral language, written language.*

Respublikamiz mustaqillikka erishgan kundan boshlab o‘zbek tili ta’limini takomillashtirish ishlari yangi bosqichga ko‘tarildi. O‘zbek tilining mavqei, obro‘-e’tibori oshib borayotgan ayni kezlarda bu masala yanada dolzarblik kasb etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonunini amalga oshirish uchun zamon ruhiga, talabiga mos ish uslublarini joriy qilish hozirgi ta’lim jarayonining qat’iy talabidir. Ta’lim samaradorligi o‘quvchi va talabalarning bilimida namoyon bo‘ladi.

Ta’lim rus tilida olib boriladigan guruhlarda talabalarning o‘zbekcha nutqini dars jarayonida, o‘zbek tili mashg‘ulotlari orqali shakllantirish va mustahkamlash eng muhim vazifalardan biri sanaladi.

O‘zbek tili mashg‘ulotlari shunday tashkil etilmog‘i lozimki, har bir o‘rganiladigan til hodisasi talaba e’tiborini o‘ziga qaratsin, uni ijodiy faoliyat ko‘rsatishga undasin, o‘zligini namoyish etish imkoniyatini yaratsin.

Chunki, O‘zbekistonda yashaydigan har bir boshqa millat vakili o‘z oldiga murojaat qilib kelgan mahalliy kishi bilan o‘zbek tilida bimalol gaplasha olishi, erkin muloqotga kirishib, uning fikrini tinglab tushunishi, anglay bilishi hamda shunga munosib javob qaytarishi lozim. Shuning uchun maktab, litsey, kollej hamda oliy o‘quv yurtlarida til o‘rgatish masalalariga jiddiy e’tibor beriladi.

Talabalar mashg‘ulotlar jarayonida matn va mashqlarni tarjima qilish, yangi so‘z va iboralarni yodlash, so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlarini o‘rganish, so‘zlarning asosi va ular tarkibidagi qo‘shimchalarni aniqlash, so‘z va qo‘shimchalarni o‘z o‘rniga qo‘llash natijasida o‘zbek tilini va uning o‘ziga xos tomonlarini o‘zlashtira boradilar, o‘rganganlarini amalda tatbiq etishga harakat qiladilar.

Til o‘rganish jarayoni har bir talabada o‘ziga xos tarzda kechadi. Chunki, talaba tilni o‘z qobiliyati, tafakkur qudrati, bilim va ko‘nikmalari doirasida o‘zlashtiradi.

Mashg'ulotlarda o'quvchilarning so'z boyligi, grammatik bilimi oshirib borilsa, tayyor gaplar, matnlarni quruq yod oldirmay, so'zlash va yozish mashg'ulotlari o'quvchilarning ijodiy-intellektual tayyorgarligi asosida o'tkazilsa, o'zbek tilini o'qitishdan ko'zlangan ta'limiy-tarbiyaviy maqsadga samarali erishish mumkin.

Masalan, talabalarda "O'zbek tilida so'z tarkibi" mavzusini tushuntirish orqali ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirishga harakat qilinadi. Talabalarga so'z tarkibi haqida tushuncha berilganda, ona tili bilan o'zbek til o'rtasidagi farqli jihatlariga ham e'tiborni tortish talabalar uchun foydali. O'qituvchi talabalarga quyidagi savollar bilan murojaat qilishi mumkin:

- 1.O'zbek tilida so'z tarkibi qanday?
- 2.O'zbek va rus tillarida so'z tarkibining o'xshash va farqli tomonlari bormi?
- 3.Asos va qo'shimcha haqida qanday ma'lumotlar bera olasiz?

Bizga ma'lumki, so'z tarkibi haqidagi ma'lumotlar tilning morfemika bo'limida o'rganiladi. Maktab davridayoq o'quvchilarga so'z tarkibi xususida boshlang'ich ma'lumotlar berilgan. Bu ma'lumotlar oliy ta'limda talabalar o'zlashtirishlari lozim bo'lgan yangi bilimlarni egallashi uchun zamin hozirlaydi. Shuning uchun rus guruhlarida talabalarga morfemikaning quyidagi tushunchalari haqida o'zbek tili darslarida berilgan ma'lumotlar eslatiladi.

Morfemika – tilshunoslikning so'z tarkibi haqidagi bo'limi. So'zlar tarkibiga ko'ra asos va qo'shimchalarga bo'linadi. Asos so'zning asosiy lug'aviy ma'nosini bildiradi. Qo'shimchalar esa faqat asosga qo'shilib ma'no ifodalay oladi. Ular bildiradigan ma'nolariga ko'ra 2 turga bo'linadi. So'z yasovchi va shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar. So'z yasovchi qo'shimchalar yangi lug'aviy ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Ularning so'zlarga qo'shilish tartibi quyidagicha: asos+so'z yasovchilar+shakl yasovchilar (2.12-13).

Bu ma'lumotlar rus tilida berilgan quyidagi ma'lumotlar bilan qiyoslab o'rganilganda, talabalarining o'zbek tilidagi ilmiy tushunchalarni o'zlashtirishlariga ko'mak beradi.

Morfema – значимая часть слова. Различают корневую и аффиксальную морфему. *Asos* – корень слова выражает основное лексическое значение слова и не имеет в своем составе других морфем. В отличие от русского, в узбекском языке корень может употребляться самостоятельно во всех случаях. *Qo'shimcha*. Аффиксы выполняют различные функции: *so'z yasash* – словообразующую и *shakl yasash* формообразующую. Словообразующие аффиксы меняют лексическое значение слова: *gul*-(цветок), *gul-chi* - (цветовод), *gul-don*-(ваза для цветов). Формообразующие аффиксы меняют лишь форму слова: *gul*-(единственное число, именительный падеж), *gul-lar*-(множественное число, именительный), *gul-ga*-(ед. число, дательный падеж).

So'z tarkibi o'zbek tilida nisbatan rus tilida ancha murakkab. Rus tilida mustaqil so'zlarning ko'pchiligi gapda bir-biri bilan bog'langanda ularning oxiri o'zgarib turadi. Shuning uchun ham mustaqil so'zlar dastlabki shaklidan boshlab o'zgarmaydigan va o'zgaradigan ikki qismga ajratiladi. So'zning turlanganda yoki tuslanganda o'zgarmaydigan va o'z ma'nosini saqlaydigan qismi (основа) deyiladi. Gapda mustaqil

soʻzlarning oʻzaro munosabatini ifodalab, ularning shaklini oʻzgartiradigan qismi esa (окончание) sanaladi.

Масалан: *В этом году открывается новая школа. Здание новой школы красивое. Дети любят свою школу. Они учатся в новой школе* gaplarida школа soʻzining oʻzgarmaydigan qismi (школ) asos sanaladi, oxirgi qismi esa soʻzning gapdagi grammatik funksiyasiga qarab *школа, школы, школу, школе* tarzida oʻzgarib boradi. Oʻzbek tilida bunday grammatik hodisa yoʻq.

Shuni ham taʼkidlash kerakki, asosning maʼnosini tugalmasiz aniqlash, ayniqsa, oʻzbek oʻquvchilari uchun baʼzan juda qiyin boʻladi. Masalan: *мука, ух, нуш, ед негизларидан* soʻzlarning asosiy maʼnolarini bilish ancha mushkul. Bunday oʻzaklarga kerakli tugalmalar ulangandan keyingina ularning maʼnosi anglashiladi (3.72-73).

Talabalarning mavzuni puxta oʻzlashtirishlari uchun mustaqil amaliy mashqlar ustida ishlash kutilgan natijani beradi. Qanday taʼlim berganimizning natijasi ular egallagan amaliy koʻnikma hamda malakalar orqali oʻlchanadi. Bu jarayonda talabalar mashq talabiga javob berish uchun oʻz bilimlarini xotirada tiklaydilar, mustaqil fikr yuritadilar, ijodiy izlanadilar. Oʻqituvchining koʻrsatmalari va yoʻl-yoʻriqlari asosida ijodiy faoliyat yuritadilar.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, oʻz ona tilisining grammatik qonuniyatlarini yaxshi bilgan talaba oʻzga til materiallari qiyosiy oʻrganilayotganda qiyinchiliklarga duch kelmaydi. Ikki tilni qiyoslash orqali oʻzlashtirilgan oʻquv materiallari xotiradan tezda oʻchib ketmaydi, mustahkam saqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида” ги Қонуни // Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Тўплам. –Тошкент, 1996. – Б. 20-30.
2. Muhitdinova X.S., Salisheva Z., Poʻlatova X. Oʻzbek tili. (Oliy taʼlim muassasalari rus guruhlariga uchun darslik). –Toshkent: Oʻqituvchi, 2012. – B.288.
3. Азизов О. ва б. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 256.

OʻZBEK TILINI IKKINCHI TIL SIFATIDA OʻRGANISHDA SOʻZ MAʼNOLARINI OʻZLASHTIRISH

Gulbahor Iskandarova Turabayevna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDOʻTAU

Oʻzga tilli guruhlarda oʻzbek tili taʼlimi kafedrasi katta oʻqituvchisi

Annotatsiya. Millatimiz yoshlarini har tomonlama komil shaxslar, chinakam intellektual salohiyat egalari qilib tarbiyalashga qaratilgan uzluksiz taʼlim tizimining har bir bosqichi va taʼlim sohalari zimmasiga muayyan maʼrifiy maqsad va vazifalar yuklatilgan. Taʼlim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda yoki xorijliklar tomonidan

o'zbek tilini o'rgatishga doir barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Bunda o'zbek tilini o'zlashtiruvchilar o'qish, yozish, muloqot qilish va fikrini ifodalashni o'rganadilar. Bunda, albatta, o'zbek tilida o'qish va o'rganish uchun so'z ma'nolari mohiyatini tushunish, so'z mazmunini turli kommunikativ vaziyatlarda o'zlashtirish hamda undan savodli darajada foydalana olish ko'nikmasini rivojlantirishga e'tibor qaratilishi zarur.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, so'z ma'nolari, tushunish, tushuntirish, sinonim, omonim.*

Annotation. Each stage of the continuous education system and educational fields aimed at educating the youth of our nation to be perfect individuals in all respects and possessing real intellectual potential are assigned certain educational goals and tasks. All conditions have been created for teaching the Uzbek language in schools where education is conducted in other languages or by foreigners. Uzbek language learners learn to read, write, communicate and express their thoughts. Of course, in order to read and learn the Uzbek language, it is necessary to pay attention to the development of the ability to understand the meaning of words, master the content of words in various communicative situations, and use them competently.

Key words: *Uzbek language, word meanings, understanding, explanation, synonym, homonym.*

So'z ma'nosini o'zlashtirish muammosining psixologik jihati uning fikr va so'z shakli o'rtasida joylashganligidadir. Ma'noning psixologik tuzilishi so'zning lug'atga ko'ra nimani anglatishi bilan emas, balki so'zlarning qo'llanish jarayonida yoki nutq faoliyatida o'zaro bog'liqlik tizimi qanday ekanligi bilan belgilanadi. Shu tufayli so'zning ma'no tuzilishini u turgan muhit belgilaydi. Psixolingvistikada so'z ma'nolarini tushuntirishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- so'zni matn asosida tushuntirish;
- so'z ma'nosini lug'atdan, kitobdagi izohdan foydalanib tushuntirish;
- sinonimlarini keltirib tushuntirish;
- antonimiga taqqoslab tushuntirish;
- ko'chma ma'noli so'z, tasviriy ifodalarni, maqollarni ham taqqoslash usuli yordamida tushuntirish mumkin;
- birikmalar va gaplar yordamida tushuntirish;
- so'zni predmetning asosiy belgilarini aytish orqali tushuntirish;
- axloqiy mavhum tushunchalarni bildiradigan so'zlar ma'nosini misollar yordamida tushuntirish.

Bir umumiy tushuncha bildiradigan so'zlar sinonim so'zlar deb yuritiladi. Ular qo'shimcha ma'nolarni uslubiy qo'llanishi bilan o'zaro farq qiladi. O'quvchi nutqi sinonimlarga boy bo'lsa, nutqning ifodaliligi shuncha ortadi. Sinonim so'zlar bilan ishlash elementlar ravishda 1-sinf dan boshlanadi, lekin maxsus soat ajratilmaydi. Boshlang'ich sinfda sinonim so'zlar ustida quyidagi mashq turlaridan foydalaniladi.

- berilgan sinonimlarni guruhlash;
- berilgan so'zga sinonim tanlash;
- tushurib qoldirilgan sinonim so'zlarni o'rniga qo'yib matnni ko'chirish;
- sinonimlardan mosini qo'yib gaplarni ko'chirish;

- sinonim soʻzlar vositasida didaktik material tanlash.

Zid maʼno munosabatidagi soʻzlar antonim soʻzlar deyiladi-yu antonimik munosabat soʻz va iboralar orasida ham boʻladi. Antonimlar bilan ham boshlangʻich sinfda amaliy tanishtiriladi. Maxsus mashqlar uyushtiriladi:

1. Berilgan soʻzga antonim tanlash.
2. Antonim soʻzlar bilan gap tuzish.
3. Berilgan gapga antonim qoʻyib koʻchirish.

Omonim soʻzlar ustida ishlashda ham yuqoridagi kabi ishlar amalga oshiriladi.

Koʻp maʼnoli soʻzlar ustida ishlash. Darsliklarda koʻp maʼnoli soʻzlar uchrab turadi, lekin oʻquvchilar uning koʻp maʼnoli soʻzlar uchrab turadi, lekin oʻquvchilar uning koʻp maʼnoli soʻz ekanini bilmaydilar. Ular soʻz birikmalari, gap ichida taqqoslab tushuntiriladi.

Oʻquvchilarga koʻp maʼnoli soʻz gap ichida ajratilib koʻrsatilib, uning maʼnosini tushuntirish soʻraladi, soʻng oʻzlariga koʻp maʼnoli soʻzlarni turli maʼnolarda qoʻllab birikma, gap tuzdiriladi.

Oʻquvchilar nutqini boyitishda badiiy asardagi tasviriy vositalarni, maqollarni yod oldirish ham muhim ahamiyatga ega boʻladi.

L.S. Vigotskiy bolaning soʻz maʼnosini til belgisi sifatida izchil egallashining umumiy qonuniyatlarini oʻrnatdi. Uning kontseptsiyasiga koʻra, bolaning soʻz maʼnosini oʻzlashtirishi obyektga bogʻliqlikni shakllantirishdan soʻzning umumlashtiruvchi funktsiyasini, yaʼni vazifasini oʻzlashtirish orqali “toʻgʻri maʼno”ni shakllantirishgacha boʻlgan yoʻnalishda boradi. Obyektning muhim belgilarini ajratib olish va umumlashtirish, soʻngra kategorik maʼno (soʻzni belgi sifatida oʻzlashtirish, butun subyekt toifasini belgilash va belgilangan subyektni ushbu toifaga kiritish).

Bolaning soʻz maʼnosini oʻzlashtirishning “asosiy yoʻli” soʻzning “sinkretik” (bolaning amaliy faoliyati bilan belgilanadigan), “konkret” maʼnosini belgilash, soʻzning nomi sifatida bosqichma-bosqich oʻtishni oʻz ichiga oladi. Obyekt, uning mavhum, “konseptual” maʼnosiga, shu jumladan belgilangan obyektning atrofdagi voqelikning boshqa obyektlari bilan aloqalari va munosabatlarining koʻp oʻlchovli tizimini namoyish etish. Bolaning predmetli-amaliy va oʻyin faoliyati, kattalar bilan ogʻzaki muloqot amaliyoti bilan bir qatorda, soʻzning boshlangʻich maʼnosini (“proto-maʼno”) shakllantirishda eng muhim va hal qiluvchi omil boʻlib xizmat qiladi.

Tilshunos olimlar soʻz maʼnosiga oid ikki xil maʼnoni ajratishadi:

1. Soʻzlarning izohli lugʻatlarda keltirilgan maʼnosi.
2. Nutq hosil qiluvchining lingvistik ongida yashovchi maʼno.

A.N. Leontyevning fikricha, maʼno psixologik hodisa sifatida tushunchadan soʻzga oʻtadi. Yaʼni maʼno funksiyasining dinamik tabiati, ularning situatsion, kontekstual va boshqa nutq omillariga bogʻliqligi orqali u psixofiziologik jarayonlar bilan bogʻliq.

Soʻzlarning maʼnolarini intererizatsiya qilish muloqot va faoliyatda sodir boʻladi. Ongli inson evolyutsiyasining dastlabki bosqichlarida nutqning paydo boʻlishidan oldin musiqiy tabiatning noaniq tovushlari: ritm, tembr, eng oddiy “ohanglar” va boshqalardan foydalangan holda muloqot sodir boʻlgan. Bunga ikki oyoqli harakatning rivojlanishi bilan bogʻliq boʻlgan gominidlarning bosh suyagi va ogʻzi tuzilishidagi oʻzgarishlar yordam berdi.

Kichik yoshdagi bolalar metafora va umuman soʻzlarning majoziy maʼnolarini oʻzlashtirishda “noqulay” savollarni berishda qiynaladilar (*Kimning soati orqada? Kino qayerda ketyapti?* va hkz.). Baʼzi bolalar har qanday pulemyotdan (hatto gazlangan suv bilan) oʻq uzishi kerak, deb hisoblashadi. Har qanday mashina, hatto kir yuvish mashinasi ham biron joyga borishi mumkin deb hisoblashadi, chunki, u mashina soʻzini faqat “ulov” maʼnosini oʻzlashtirgan. Bolalar xuddi shu tarzda matnlarni qayta ishlaydilar, mavhum va notanish soʻzlarni aniqroq va tushunarli soʻzlar bilan almashtiradilar, garchi ular tilda mavjud boʻlmasa ham.

Oʻzbek tilini ikkinchi til sifatida oʻrganuvchilar uchun shu tilda nutqni idrok etish – bu nutq bayonotlarining tashqi shakli orqasida joylashgan maʼnoni olish jarayoni. Nutqni tashkil etishning grammatik shaklini idrok etish va tushunish uning qurilishining lingvistik qonuniyatlarini bilishni talab qiladi. Idrok darajasi nutq signallarini qayta ishlash ketma-ketligini ham, nutq xabarlarini qurishning darajadagi xususiyatini ham aks ettiradi. Soʻzni idrok etishning kechikishi, qabul qiluvchining ongida bir vaqtning oʻzida ikkita “logogen” faollashishi bilan bogʻliq edi, ulardan biri uning maʼnosi bilan, ikkinchisi grafika bilan bogʻliq. Bu insonning mazmunli idrok etishga boʻlgan doimiy istagini tasdiqlaydi.

Koʻp maʼnoli yoki omonim soʻzlarni tushunishda uning bir nechta maʼnolari soʻz oʻziga xos kontekstual maʼnoga ega boʻlgunga qadar bir-biri bilan raqobatlashadi. Shu munosabat bilan biz kontekstni ogʻzaki yoki yozma nutqning semantik toʻliqligiga ega deb aniqlaymiz, bu uning tarkibiga kiritilgan alohida parchalar — soʻzlar, iboralar yoki matn parchalarining maʼnosi va maʼnosini aniqlashga imkon beradi. Masalan, “*bosh*” yoki “*koʻz*” soʻzlarini ilk oʻrgangan xorijlik “*bosh* – inson tanasidagi bosh, birinchi aʼzo”, “*koʻz* – insonning yuz qismida joylashgan koʻrish uchun xizmat qiladigan aʼzo” sifatida biladi. Keyinchalik, matndagi mazmunga monand holda bu soʻzlarning ikkinchi va boshqa maʼnolarini oʻzlashtirishi kuzatiladi.

Soʻzlarni oʻzga tilda idrok etishning yana bir xususiyati ularning bir xil semantik makondagi boshqa soʻzlar bilan oʻzaro bogʻliqligidir: “*yogʻli non*” assotsiativ jihatdan tinglovchilarda “sariyogʻ surtilgan non” mazmuniga teng kelsa, “*yogʻli ish*” birikmasini tushunish ular uchun qiyinchilik tugʻdiradi. Sababi – “*yogʻli*” maʼnosini ular koʻchma maʼnoda ifodalanganligini tushunmaydilar. Ular faqat “*yogʻ*” soʻzining tarjimasini – *fat*, *oil* deb biladilar.

Psixolingvistikada boshqa tilni oʻzlashtirish jarayonida ekvivalent almashtirish mexanizmi haqida fikr yuritiladi. Ekvivalent almashtirish mexanizmining taʼsiri shundan iboratki, nutqni idrok etish jarayonida qabul qiluvchi soʻzlar va iboralarni (murakkab belgilarni) oddiyroq signallar yoki vizual tasvirlar bilan almashtiradi. Bu ongda paydo boʻlgan belgi asosiy belgini toʻgʻridan-toʻgʻri emas, balki bilvosita aks ettirishi yoki “oʻzgargan va inson tomonidan tushunilishi “soʻzlar tilidan” “tasvirlar tili” va “tafakkur tili”ga tarjima qilinganligi sababli bu oʻziga xos zaruratdir. Ongning oʻzida tasvirga idrokda berilganlardan farqli ravishda turli xil soʻzlar mos kelishi mumkin, faqat ular bilan maʼno jihatidan bogʻlangan.

Ehtimolni bashorat qilish mexanizmi. Nutqni idrok etishda qabul qiluvchi faol ekanligi aniq: u oʻzining oʻtmishdagi tajribasiga (ham nutq, ham nutqsiz) tayanadi, ehtimollik prognozini amalga oshiradi, shuningdek ekvivalent almashtirishlarni amalga oshiradi. Qabul qiluvchi faolligining namoyon boʻlishidan biri bu appersepsiya

mexanizmining ta'siri — idrokning o'tmishdagi tajribasiga bog'liqligi. Qabul qiluvchining iborani qanday tushunishiga ta'sir qiladigan o'tmishdagi tajribalar. Qabul qiluvchining faoliyati, shuningdek nutqni idrok etish jarayonida u shunchaki passiv ravishda mazkur so'zning deyishini kutmaydi, balki o'zi bashorat qiladi, keyingi sahifada yoki satrda nimani eshitishi yoki o'qishi mumkinligi haqidagi farazini ilgari suradi.

Idrokning bunday xususiyati idrok jarayonining umumiy psixologik mexanizmlarining bir qismi bo'lgan ehtimoliy bashorat qilishning psixologik mexanizmining ta'siri bilan bog'liq. Ehtimolni bashorat qilish-o'tmish tajribasining ehtimollik tuzilishi va mavjud vaziyat to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslangan kelajakni kutish. Uning harakati shundan iboratki, qabul qiluvchi ma'lumotni kutadi, unga tayyorgarlik ko'radi va keyingi daqiqada olishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar to'g'risida "qarshi" gipotezani ilgari suradi.

Chet tillarini o'qitishning an'anaviy metodologiyasida birinchi navbatda rasmiy bashorat qilishga (ya'ni grammatikani taxmin qilishga) e'tibor berish kerak, degan fikr mavjud va talaba chet tilidagi matnlarda mavjud bo'lgan semantik aloqalar bilan tanishganda semantik taxmin rivojlanadi. Odamning har bir keyingi elementni qanchalik muvaffaqiyatli taxmin qilishi gipotezaning o'ziga bog'liq bo'lib, u ham to'g'ri, ham noto'g'ri bo'lishi mumkin.

Nutqni idrok etish va tushunish. Nutqni idrok etish tilning eshtiladigan yoki ko'rinadigan elementlarini qabul qilishni, ularning o'zaro bog'liqligini o'rnatishni va ularning ma'nosi g'oyasini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, idrok ikki bosqichda rivojlanadi — idrok va tushunishning o'zi.

Tushunish – bu to'g'ridan-to'g'ri idrok etilgan nutq oqimining orqasida turgan umumiy ma'noning dekodlanishi, bu idrok etilgan nutqni uning orqasida yotgan nutqqa aylantirish jarayoni demakdir. Qabul qiluvchi so'zlar o'rtasida semantik aloqalarni o'rnatadi, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi. Tushunish natijasida tinglovchi bayonotning semantik mazmunini tushunishi yoki tushunmasligi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, tushunishning o'zi psixologik jihatdan har xil chuqurlik, har xil sifat bilan tavsiflanadi.

1. Tushunishning dastlabki, eng umumiy darajasi bayonotning faqat asosiy mavzusini — nima haqida ekanligini tushunishni anglatadi. Ushbu tushunish darajasida bo'lgan tinglovchi faqat unga aytilgan narsalarni aytib berishi mumkin, ammo aytilganlarning mazmunini takrorlay olmaydi. Eshitilganlarning semantik mazmuni, go'yo qabul qiluvchi bayonotning asosiy mavzusini aniqlay oladigan fon bo'lib xizmat qiladi.

2. Ikkinchi daraja – semantik tarkibni tushunish darajasi ishlab chiqaruvchining fikrini taqdim etishning butun yo'nalishini, uning rivojlanishini, argumentatsiyasini tushunish bilan belgilanadi. Bu muloqot jarayonida nafaqat aytilganlarni, balki aytilmaganlarni ham tushunish bilan tavsiflanadi.

3. Eng yuqori daraja nafaqat nima va nima haqida aytilganligini, balki eng muhimi nima uchun aytilganligini va qanday til vositalari bilan amalga oshirilganligini tushunish bilan belgilanadi. Bunday penetratsiya suhbatdoshning aniq mazmuni tinglovchiga ma'ruzachini boshqacha emas, balki shunday gapirishga undaydigan motivlarni tushunishga, ma'ruzachi nazarda tutgan hamma narsani, uning bayonotining ichki mantig'ini tushunishga imkon beradi. Ushbu tushunish darajasi ma'ruzachi tomonidan ishlatiladigan fikrni ifodalashning lingvistik vositalarini baholashni ham o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Белянин В.П. Психоллингвистика. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2003.
2. Леонтьев А.Н. Психология общения. – М., 1978. – С.281.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA REALIYALARNING O'RNI

Javhar Tursunova Bakir qizi

Abdulla Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy tadqiqot instituti doktoranti

Tilda o'z aksini topgan milliy realiyalarni lingvomamlakatshunoslik deb ataluvchi fan o'rganadi. Realiza (lotincha) "real" – "moddiy", "haqiqiy narsalar" ma'nosida borliqda mavjud narsalarni ifodalaydi. Realialarni tadqiq etishga XX asrning 50-yillaridan juda katta e'tibor qaratildi. O'zbek tilshunosligida realialar asosan lingvokulturologik jihatidan o'rganilgan va qator maqolalar, ilmiy ishlar qilingan. Jumladan, D.Agzamova, Z.Xolmonova, G.Asilova, Z.Sodiqov kabilar turli yondashuvlar asosida tahlil ostiga olishgan. Lekin lingvomamlakatshunoslik kompetensiyasini mustahkamlovchi omil sifatida hali o'rganish obyekti qilib olinmagan.

Jahon tilshunosligida qilingan tadqiqotlar natijasida shuni anglash mumkinki, realialarga tarjimashunoslik, lingvomamlakatshunoslik nuqtayi nazarlaridan yondashuvlar mavjud. 1941-yilda Andrey Fyodorov realiza tushunchasini dastlab madaniyatga xos narsa va hodisa sifatida rus tarjimashunosligiga kiritdi va ularni "realiza so'zlar" deb atadi. Uning fikricha, realiza ijtimoiy hayot va moddiy turmush tarzini ifodalovchi, boshqa xalqlar turmushi va tafakkurida mavjud bo'lmagan so'zlardir [5,160]. Realialar boshqa tildagi autentik matnlarni tushinishda muhim madaniy birlik hisoblanadi. Chunki til o'rganish jarayonida shu tilga xos bo'lgan milliy, madaniy, siyosiy va xalq og'zaki ijodiga tegishli so'zlar zahirini anglash lingvomamlakatshunoslik kompetensiyasini mustahkamlaydi.

A.Shveytser realialarni boshqa til va madaniyat tashuvchilari bilim fondidan tashqaridagi, ya'ni ular uchun yot tushunchalar sanalishini ta'kidlaydi [4,153].

Realialar bir nechta guruhga ajratiladi:

1. Geografik tushunchalarni ifodalovchi realialar (*afg'on shamoli va b.*).
2. Etnografik tushunchalarni ifodalovchi realialar (*atlas, palov, beshik va b.*).
3. Mehnat faoliyatini ifodalovchi realialar (*etikdo'z, kashtado'z, kulol, zargar, obi mo'yqalam va b.*).
4. San'at va madaniyatga oid realialar (*dutor, nay, karnay, chanqovuz va b.*).
5. Etnik obyektlarni ifodalovchi realialar (*qalmoqlik, qo'ng'iroq va b.*).
6. O'lchov va pul birliklarini ifodalovchi realialar (*tiyin, chaqa va b.*).
7. Ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi realialar (*daha, ayvon, xon va b.*).

8. Harbiy unvonlarni ifodalovchi realiyalar (*bosh qo'mondon, sardor va b.*).

Bunday guruhlash o'zga til vakillari uchun tilni o'rganish jarayonida birmuncha qulayliklar yaratadi. Ularning qaysi bir soha yoki ijtimoiy muhitdagi muloqot jarayoniga qarab o'ziga kerakli bo'lgan tushunchalarni osongina topish va tushinish imkoni bu qulayliklarning eng muhimidir.

S.I.Vlaxov va S.P.Florinlar realiyaga quyidagicha ta'rif beradilar: "Realiyalar – muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odatlari, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalari bo'lib, ular milliy va davriy xususiyatga egadirlar" [5,8]. Realiyalar o'zining tarixiylik belgisiga ega ekani bilan milliy koloritimizni tub mohiyati bilan o'zida aks ettiradi. Bunday so'zlar ishtirok etgan matnlar til o'rganuvchilar uchun yangi tilni o'rganishi bilan birga bir xalqning turmush tarzi va madaniyati bilan ham to'liqroq tanishish imkonini yaratadi. Shuning uchun ham biror tilni ikkinchi til sifatida o'qitishda milliy o'ziga xos so'zlar bilan ishlash metodikasini yaratish bugunning eng muhim vazifalaridan biri sanaladi.

M.L.Vaysburd realiyalarga mamlakatshunoslik nuqtayi nazaridan to'xtalib, shunday ta'rif beradi: "Bu muayyan mamlakat ijtimoiy va madaniy hayoti voqealari, ijtimoiy korxona yoki tashkilotlarning nomlari, kundalik buyum nomlari, tarixiy shaxslar nomlari va yana boshqa ko'plab narsalar nomlaridan iborat". Realiyalar biror-bir predmet yoki narsa nomini atab, ma'lum bir etnosning turmushi, tarixi va madaniyatini ko'rsatadigan belgi hisoblanadi. Shuning uchun ham u mamlakat ijtimoiy yoki madaniy hayoti bilan bog'liq yoki umuman biror-bir ism yoki tashkilot nomi bo'lsin, uning negizida shu xalq haqida ma'lumot beruvchi qism mavjud hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan yuqorida keltirilgan Veysburdning ta'rifi realiyalarga berilgan munosib ta'rifdir. Masalan:

Beshikdanoq "Alla" bilan qulog'imizga singdirilgan bobolarimiz, momolarimiz yodi bugun yurtimizda ko'plab To'maris-u Shiroqlarni, Alpomish-u Barchinlarni tarbiyalashda muhim debocha hisoblanadi. (intervyudan).

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda tilni til egalaridek idrok etish qobiliyatini shakllantirishda milliy realiyalarni o'rgatish juda muhim qadam hisoblanadi. Realialarni o'rganish til o'rganuvchida shu tilda yozilgan har qanday autentik materiallarni hech qanday qiyinchiliksiz o'qib, mazmunini tushinish imkonini beradi. Bu esa tilni o'zlashtirishning eng muhim jihati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Agzamova D. Tarjimashunoslik va lingvomamlakatshunoslik fanlarida realiyalar muammosi // O'zbekistonda xorijiy tillar. - 2015. - №3. -B. 119-122.
2. Асилова Г.А. Национальные реалии узбекского языка: проблемы перевода и лингводидактики // O'zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika. — 2022. — Vol. 4. -B. 25-37.
3. Asilova G.A. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda autentik materiallarni tanlash tamoyillari // O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2023. — № 6 (53). — B. 172-185.

4. Вайсбурд М. Л. Реалии как элемент страноведения // Русский язык зарубежом. 1972. №3. – С. 98–100.

5. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. - М.: Р. Валент, 2009. - 360 с.

6. Sadiqov Z. Qadimgi turkiy realiyalar tarjiması. Monografiya. -Namangan: Vodiy media, 2021.

O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISHDA AUTENTIK MATERIALLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR TUZISH METODLARI

Shodmanov Temurxo‘ja Alisher o‘g‘li

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda autentik materiallarning o‘rni, ulardan til ta’limida foydalanish, autentik materiallarga mos keladigan topshiriqlar tuzish haqida so‘z yuritilgan. Autentik materiallardan foydalanish muammolari tahlil qilingan va ularga oid yechimlar taklif qilingan. O‘zbek tilini o‘rganuvchilarga jonli til muhitiga yanada osonroq kirishni ta’minlaydigan topshiriqlarga misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *til ta’limi, o‘zbek tili, xorijiy til, autentik materiallar, o‘quv topshiriqlari.*

Abstract. This article talks about the role of authentic materials in teaching the Uzbek language as a foreign language, their usage in language education, and the creation of tasks corresponding to authentic materials. Problems of using authentic materials are analyzed and solutions are proposed. Given some examples of tasks that provide easier access to the live language environment for Uzbek language learners.

Keywords: *language education, Uzbek language, foreign language, authentic materials, educational tasks.*

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng, har bir sohada rivojlanayotgan mamlakat maqomiga erishish uchun chora-tadbirlarlar ko‘rilmoqda. Xususan, til ta’limiga ham e’tibor yildan-yilga ortmoqda. Buning uchun davlat tilini rivojlantirishga xizmat qilishga qaratilgan muassasalar tashkil qilinmoqda. O‘zbek tilini o‘qitishga doir o‘quv adabiyotlari va mobil dasturlar ishlab chiqilmoqda.

O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitish sohasida qator o‘quv adabiyotlari yaratilgan bo‘lib, ular nafaqat tilni o‘rgatish, balki o‘zbek xalqining madaniyati, urf-odatlar haqida tasavvur hosil qilishga qaratilgan, chunki til ta’limida jonli til muhitiga kirishda autentik materiallarga ehtiyoj kuchli.

Autentik materiallar muayyan xorijiy tilni o‘rgatishni maqsad qilmagan materiallardir [1; 27]. Muayyan tilni o‘qitish uchun o‘rganuvchining til bilish darajasiga muvofiq tarzda tuzilgan materialdan boshqa har qanday materiallarni

autentik material deb talqin qilish mumkin. Bunday materiallar bir davrda tayyorlangan, pedagogik maqsadga qaratilmagan bo‘ladi. Ular dars materiali sifatida tayyorlanmagan bo‘lsa-da, xorijiy til o‘quvchilari uchun foydali manbalar bo‘lib hisoblanadi [2; 55]. B.Shomurotova o‘zining tadqiqotida autentik videomateriallar bilan ishlash metodikasini bir nechta asosiy bosqichga bo‘ladi [3; 114]: filmni ko‘rish jarayonidan oldin, filmni ko‘rish davomida va tomoshadan keyin.

Birinchi bosqich, ya’ni ma’lum bir filmni ko‘rishdan oldin, tayyorgarlik jarayoni o‘z-o‘zidan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan grammatik, leksik va fonetik qiyinchiliklarni bartaraf etish maqsadini ko‘zda tutadi.

Ikkinchi bosqich aynan tomosha jarayoni to‘g‘ridan-to‘g‘ri filmni (yoki uning qismini) tomosha qilishdan iborat bo‘lib, uni ikki marta o‘tkazish mumkin: birinchi marta asosiy mazmunni tushunish uchun tomosha qilinsa, ikkinchi marta ko‘rganlarni batafsil bayon qilish uchun xizmat qiladi.

Uchinchi bosqich asosan og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish vazifalarini o‘z ichiga oladi. Filmdagi voqealarni bayon qilishda til o‘rganuvchilarning bilim darajasini hisobga olish kerak. Shunga qarab, mazmunni bayon qilish yo‘li tanlanadi. Bu asosiy mazmunnig qisqacha hikoyasi, batafsil bayoni yoki monolog bo‘lishi mumkin.

O‘zbek tilini o‘qitish jarayonida tilni bilish darajalari ishlab chiqilmagan bo‘lsa-da, beriladigan materialda qo‘llaniladigan so‘zlarning ma’nosidan o‘quvchining til bilish darajasiga mos kelish-kelmasligini aniqlash mumkin. Shu sababli, material til o‘rganuvchilarining darajasi, uning yoshi, o‘qitilayotgan mavzu va o‘rgatilayotgan til madaniyatiga mos bo‘lishi kerak. Topshiriq berish o‘quvchilarga berilgan ma’lumotlarni yaxshi tushunishga, har bir manba uchun berilgan topshiriq olingan bilimni mustahkamlashga yordam beradi.

O‘zbek tili ta’limida autentik materiallardan foydalanib kelinmoqda, ammo ular bo‘yicha qanday topshiriqlar berish muammo bo‘lmoqda. Autentik materiallarda ishlatilgan so‘zlar o‘quvchining til bilish darajasiga mos kelsa ham, materialni tushunish uchun beriladigan topshiriqlarni ham shunga moslagan holda tuzish talab qilinadi. Bunday topshiriqlar o‘quvchining tilga bo‘lgan munosabatini o‘zgartirib qo‘ymaydigan, aksincha, unga qiziqishni orttiradigan bo‘lishi lozim.

Misol uchun, oddiy taqvimdan foydalanamiz. Odatda taqvimlarda bir oyda dam olish kunlaridan tashqari qo‘shimcha dam olish kuni sifatida ham ma’lum bir kun belgilab qo‘yiladi.

“Hafta kunlari” mavzusi o‘tilganda milliy bayramlar haqida ham ma’lumot beriladi. Mavzu ichida quyidagi oy taqvimini ko‘rsatib, bir nechta savol va topshiriqlar berish mumkin.

2023-yil sentabr oyi

Dushanba	Seshanba	Chorshanba	Payshanba	Juma	Shanba	Yakshanba
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10

11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

Mazkur jadvaldan foydalanib, **“Qizil rang bilan belgilangan kunlar qanday kunlar?”**, **“O‘zbekistonliklar sentabr oyida necha kun dam olishadi?”** kabi savollarni berish mumkin.

Bu topshiriqda o‘quvchi shanba va yakshanba kunlari dam olish kuni ekanligini bilgan holda, qo‘shimcha tarzda belgilangan kun e‘tiborini tortadi va o‘zbekistonliklarning milliy bayramlaridan biri bo‘lishi mumkinligiga ishonch hosil qilgach, javob beradi.

Autentik material sifatida A1 darajaga mos bo‘lgan bir reklama roligida mobil aloqa kompaniyasi o‘zining yangi tarif rejasini taqdim etishi ko‘rsatilgan. Reklama roligining vaqti 20 soniyani tashkil etadi va unda quyidagi suhbat aks etgan:

“Super Nol” – To‘ydagi oshdek tekin.

- Yur, komp o‘ynimiz.
- Nimaga? Qara, hamma yoqda tekin ovqat. Kompda tekin nima bor?
- Humans.
- Nima?
- Super nol.

Har kuni Humansdan Humansga qo‘ng‘iroq uchun 20 daqiqa. To‘ydagi oshdek tekin. Humans.

Bu videolavha bo‘yicha quyidagi topshiriqlarni berish mumkin.

Videolavhada aks ettirilgan jarayon haqida fikr bildiring. Bunda o‘quvchi videoni tomosha qilish jarayonida nimalarni kuzatgani, jarayon qayerda va qaysi faslda bo‘layotganiga ahamiyat bergan holda javob berishi kerak bo‘ladi.

Reklama uchun nimaga aynan to‘y oshi tasviri tanlanganini tushuntirib bering. Bu topshiriq o‘quvchining o‘zbek to‘ylarida o‘tkaziladigan marosimlar haqida qanday ma‘lumotlarga egaligini aniqlashga yordam beradi. Mobil kompaniya taklif qilayotgan yangi tarifning to‘ylarda tarqatiladigan bepul nahorgi oshga taqqoslanishidan reklamaning mazmunini anglab olish mumkin.

Oshpazni tasvirlang. Har bir hunarmand yoki kasb egasining maxsus kiyimi bo‘lganidek, oshpazlarning ham o‘z kiyimlari bo‘ladi. Xorijiy oshpazlarning kiyimi bizning oshpazlarimizning kiyimlaridan farq qiladi. Bu topshiriqni o‘quvchi to‘liq bajara olmaydi, chunki oshpazlarimizning bunday kiyinishi haqida ma‘lumotga ega emas. Shu bois bu videolavha o‘quvchiga yangi ma‘lumotlar olishiga yordam beradi. Oshpazning oddiy kiyimi, bo‘yniga osib olgan va bosh kiyim sifatida bog‘lab olgan chit ro‘moli o‘quvchida qiziqish uyg‘otadi va buning sababini o‘rgana boshlaydi.

Supermarketlardagi savdo cheki bo'yicha beriladigan topshiriqlar.

Savdo cheki №69

30.02.2024

	So'm
Muzqaymoq	6990
Banan, kg	1000g*20990 = 20990
*Chuchvara Adnan tovuq 500g	20990
Chegirma bilan – 4000	16990
*Kungaboqar yog'i Milter 1L	15490
Chegirma bilan – 2500	12990
Olma Golden 365 kun 1kg	12990
Vafli 365 kun shokoladli 250g	10990
Zaytun MB moyda 200g	18490
Logotipli paket 4 kg gacha	350

Hammasi: 100780

To'lov shakli: Plastik karta

Xarid qilingan mahsulotlarni bir necha guruhga ajratish. Bunda chekda ko'rsatilgan mahsulotlarni qanday ajratish kerakligini, nimalarni qanday bo'limga joylash kerakligini tushuntirib berish kerak.

Vegeterianlar iste'mol qilmaydigan mahsulotlarni belgilang. Bu topshiriqni bajarishda chek bo'yicha xarid qilingan tovarlar orasida go'sht mahsuloti bo'lmasa-da, go'sht qo'shilgan tovar – chuchvara bor va uni ajratish kerak.

Arzonidan qimmatigacha tartiblang. Bu topshiriqni bajarish uchun tovarlarning eng arzonidan qimmatiga qadar tartiblash kerak. Bu jarayonda do'konlardagi narxlar borasida qiziqish uyg'onib, ularni o'rganishga motivatsiya paydo bo'lishi mumkin.

Chegirmaga tushgan tovarlarni aniqlang. Bu topshiriq mustaqil ravishda qilgan xarid chekini tahlil qilishga qaratilgan. Xarid qilingan tovarlarning narxi va qaysilari chegirma bo'yicha sotib olinganini aniqlab, tushuntirish kerak.

Til ta'limida autentik materiallarga beriladigan topshiriqlar muhim rol o'ynaydi. Topshiriqlarning turfa xilligi, o'quvchiga qiziqarli bo'lishi, o'rgangan ma'lumotini mustahkamlashida yordam berishi maqsadga muvofiq. Xususan, autentik materiallarga beriladigan topshiriqlar til o'rganuvchining jonli tilni o'zlashtirishiga, suhbat davomida suhbatdoshini qiyinchiliklarsiz tushunishiga yordam berishi kerak. Boshlang'ich darajada autentik materiallarni har bir mavzuda har bir ko'nikmani rivojlantirishda qo'llash tavsiya qilinadi. Bunda til o'rganuvchi mashg'ulot boshidan bunday materiallar bilan ishlaydi va keyingi darajalarga o'tishda qiyinchilik his qilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nunan D. Second language teaching and learning. – Boston: Heinle and Heinle Publishers, 1999. – P.330.

2. Temizyürek F., Gülelgül Birinci F. Yabancı Dil Öğretiminde Otantik Materyal Kullanımı. – Bartın, 2016, Sayı: 5. – S. 54-62.

3. Shomuratova B.O'. Ingliz tili darslarida autentik videomateriallardan foydalanishning ahamiyati // International Scientific Journal. – 2023, № 1. – B. 113-114.

TIBBIYOT YO'NALISHLARI TALABALARI UCHUN O'ZBEK TILI TA'LIMIDA TASVIRIY MATNLARNING AHAMIYATI

Dildora Abdirashidova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU magistranti

Annotatsiya. Maqolada tibbiyot sohasiga oid tasviriyl matnlarning o'rni, shifokorlar uchun Covid-19 pandemiyasi davrida yaratilgan tadqiqotlarda aks ettirilgan, bemorda kechadigan holatlar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, badiiy va tasviriyl matnlarning tibbiyl sohada qo'llanishi haqida, tibbiylot vakillari bemorlarning holatini, ruhiyatini bemorni to'g'ri davolash maqsadida o'rganishiga e'tibor qaratiladi. Bemorlarning kasalligini o'z vaqtida aniqlash va to'g'ri tashxis qo'yishni o'rganayotgan, tibbiylot yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarda sohaga oid tasviriyl matnlar tuzish ko'nikmasini shakllantirish bo'yicha fikrlar beriladi.

Kalit so'zlar: *tasviriyl matn, tibbiylot, shifokor, bemor, tashxis, covid-19, virus, autentik matn.*

Annotation. The article discusses the role of pictorial texts in the field of medicine, the patient's situation reflected in the studies created for doctors during the Covid-19 pandemic. Also, attention is paid to the use of artistic and pictorial texts in the medical field, to the fact that medical representatives study the condition and psyche of patients in order to properly treat the patient. Ideas are given on the formation of the skill of creating pictorial texts related to the field in students studying medicine, who are learning to identify the disease of patients in time and make the correct diagnosis.

Key words: *Illustrated text, doctor, patient, diagnosis, covid-19, virus, medicine authentic text.*

Covid-19 pandemiyasi davrida butun dunyoda, shu jumladan O'zbekistonda ham tibbiyl tadqiqotlarning rivojlanishida o'sish kuzatildi. Ch.Miller va L.Mishel tomonidan ta'kidlanganidek, tibbiylot sohasida olib borilgan tadqiqot natijalarini ommaga yetkazish muhim. Tibbiylot yo'nalishi bo'yicha qilingan ishlar bilan muntazam tanishib borish maqsadida ta'sir doirasi keng bo'lgan, tibbiylot vakillari uchun zarur tadqiqotlar o'tkazildi [5; 68]. Bunday tadqiqotlar bemorning holati, kasallikning alomatlarini aniqlashga va to'g'ri tashxis qo'yishga yordam beradi.

Bemor bilan aloqa o'rnatish, kasallikni aniqlash, davolash rejasi va davolash samaradorligini baholash bemor bilan muloqot qilishda shifokorning asosiy vazifasi hisoblanadi. Bu yerda "bemor bilan aloqa o'rnatish" psixologik nuqtayi nazardan kam ta'riflangan tushuncha hisoblanadi [4; 21]. Bemor bilan muloqot qilish haqida ko'plab

tavsiyalar, M.Abuzalova va L.Avliyoqulovalarning “Bemor bilan kechadigan nutqiy jarayonda soʻzning taʼsiri” [4] tadqiqotlarida turli xil maʼlumotlar keltirilgan, ammo aynan shifokor va bemor oʻrtasidagi kechgan muloqot haqidagi qaydlar yozib olinmagan, faqatgina tashxis qoʻyilgan xolos. Bemorning oʻz holatini tasvirlab berishi, yoki bemorning yaqinlari tomonidan kasalning ahvolidan xabar berishi, kasallikni aniqlashga yordam beradi, shifokorlar bemorning holatiga koʻra unga yordam koʻrsatishadi. Tibbiyotga aynan shunaqa tasviriy holatlar toʻplanib, yosh shifokorlar oʻrganishi uchun manbalar yigʻib berilishi kerak.

Ch.Miller va L.Mishelning [5] tadqiqotlarida esa tibbiyot vakillari oʻrganishi uchun, jonli va tabiiy holatlarni ularning koʻz oldida gavdalantirish uchun tasviriy matnlardan parchalar berish soha vakillarining ishlarida ijobiy rol oʻynashi mumkin. Bemorning holati va uning ruhiyatini oʻrganish shifokor uchun muhim.

Koʻplab viruslarning paydo boʻlishi odamlarning turli xil kasalliklarga chalinishiga sabab boʻlmoqda, bu esa ularning ruhiy holatiga taʼsir oʻtkazmoqda. Shunday holatlar haqidagi maʼlumotlar toʻplansa, shifokorlarga tashxis qoʻyish jarayonida yoʻnalish berishi mumkin.

Shifokorlar tashxis qoʻyayotganda bemordan holatini, unda qanday vaziyat yuz berganliklarini batafsil soʻrab oladi. Bemorning oʻz holatini tasvirlab berishida tasviriy matn elementlari mavjud.

Tilshunos E.Qilichev “Matnning lingvistik tahlili” nomli kitobida “Matn – hamma elementlari oʻzaro zich aloqada boʻlgan va muallif nuqtayi nazaridan maʼlum bir maqsadga yoʻnaltirilgan nominativ-estetik axborotni ifodalovchi murakab tuzilma” degan taʼrifni beradi [7; 9]. Tasviriy matn (Le texte descriptif – deskriptiv matn) esa tinglovchiga nomaʼlum boʻlgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuziladi. Tasviriy matnda monologik nutq yetakchilik qiladi. Tasviriy matnda kichik detallardan tortib ruhiy holatlarga tasvirlanadi, bu holatlar esa boʻlib oʻtgan voqea-hodisa haqida toʻliq maʼlumotga ega boʻlishga yordam beradi. Tibbiyot vakillari oʻzlarining faoliyatida uchraydigan tasviriy matnlar bilan tanishib, ularni toʻplasalar, foydadan xoli boʻlmaydi. Boʻlajak shifokorlar uchun bu muloqot namunasi boʻlib ham xizmat qilishi mumkin. Quyida shunday badiiy matn keltiriladi.

Keyingi hafta surunkasiga Nazokatning harorati koʻtarilib, tushib turdi...

Davolovchi shifokor Shavkatni xonasiga chaqirdi.

— Nazokatning ahvoli yaxshi emas. Hozirligingizni koʻravering.

Shavkat boshini changallab qoldi.

— Ogʻir boʻling. Hali u koʻp azob tortishi mumkin, — doʻxtir jimib qoldi.

Shavkat ilkis boshini koʻtardi.

— Nahotki... Shuncha qiynalgani yetmaydimi?..

— Koʻp azob turibdi oldinda, — dedi doʻxtir mahzunlik bilan.

Shavkat kasalxona hovlisida ancha vaqt aylanib yurib, keyin palataga kirdi. Nazokat uxlab yotardi. U juda ozib ketgandi. Qovoqlari ichga botib, yonoq suyaklari turtib chiqqan, chekka tomirlari koʻm-koʻk boʻlib boʻrtib turardi. Dunyodagi barcha kasalliklarga laʼnat oʻqidi Shavkat.

Nazokat tikilib turgan nigohlarni his etdi shekilli, asta koʻzini ochdi

— *Yaxshimisan?..*

— *Tuzuk, — o‘rnidan qo‘zg‘aldi Nazokat, — hovliga chiqib kelsammi, devdim. Shavkat unga qo‘lini uzatdi.*

— *Hali kuchim bor, o‘zim yura olaman, — dedi Nazokat g‘alati qarab. Shavkat beixtiyor chuqur xo‘rsindi. Ular hovliga chiqishdi.*

— *Do‘xtir sizga bir balolarni vaysagan shekilli, — dedi Nazokat tashqariga chiqqanlaridan keyin erining qovoqlari salqigan, kayfiyatsiz yuziga zimdan tikilgancha. — Lekin ular yanglishyaptilar. Aft-angorimga qarang, yaxshilab qarang, men yaqin-o‘rtada o‘ladigan odamga o‘xshaymanmi? O‘zimni har qachongidan yaxshiroq his etyapman. Yashash uchun bundan ortiq yana nima bo‘lishi kerak? — Ayol yurishdan to‘xtadi. Havo sovugan, osmonda uvada bulutlar kezinar, quyosh xiragina nur sochar, qorning hidi kelardi. — Men oynaga boqib, qayta-qayta tikildim o‘zimga, o‘ladigan odamning yuzi bunaqa bo‘lmaydi. Siz ham eshitganmisiz shu gapni?*

— *Ha, eshitganman, — dedi Shavkat shubhaga o‘rin qoldirmaydigan ohangda [8].*

Ushbu hikoyada bemorning holati, ruhiyati, og‘riqlari tasviriy ifodalash orqali ochib berilgan. Tibbiyot sohasida tahsil olayotgan talabalarning til ta‘limida uchun yuqoridagi kabi tasviriy matnlardan foydalanish zarur. Bemorning holatidan kelib, shifokor bemor bilan qanday muloqot qilishi kerakligi haqida ma‘lumotga ega bo‘lishadi.

Tibbiyot sohasi uchun yozilgan, matnlar bor, ammo ular tasviriy matnlar sirasiga kirmaydi. Kasalxonalarda bemorlar va shifokorlar o‘rtasida bo‘ladigan dialoglar autentik matnlarga misol bo‘ladi, bulardan tibbiy soha vakillari foydalanishlari mumkin.

Autentik material, u xoh matn bo‘lsin, xoh videomaterial yoki audiomaterial bo‘lsin, tilni o‘rgatish maqsadida yaratilgan bo‘lmaydi. Shu bois autentik matn deganda til egalari uchun yozilgan va ta‘limiy maqsadlarga qaratilmagan matn tushuniladi. Bugungi kunda xorijiy tillarni o‘qitishda autentik materiallardan foydalanish samarali, biroq metodik tajriba talab qilinadigan usul hisoblanadi [2; 175]. Har bir ta‘lim yo‘nalishi uchun nafaqat tilni o‘rganishda, balki sohaga oid bilimlarni egallashda autentik yoki videomateriallardan foydalanish samarali foyda beradi, tibbiyot yo‘nalishlari ham bundan mustasno emas.

Yuqorida keltirilgan tasviriy matnda bemorning holati haqida tasavvurga ega bo‘lish mumkin, ammo tasavvur to‘liq bo‘lishi uchun, ta‘lim jarayonida videomateriallardan ham foydalanishsa, ta‘lim samarasi yanada oshadi. Quyida shunday matnlarga misol keltiriladi.

Teridagi toshmalar sabab (allergiyaning bir ko‘rinishi) bir necha tibbiyot maskanlariga murojaat qilishga majbur bo‘lgan bemor kasallikning tuzalish o‘rniga battar avj olgani sabab yana bir shifoxona eshigini taqillatishga majbur bo‘ldi.

Stol ustidagi katta va qalin daftarga bir nimalarni yozayotgan shifokor boshini ko‘tarmasdan bemordan uni nima bezovta qilayotganini so‘radi. Bemor shifokorning bu harakatini kuzatib, bir pas jim turdi-da, oldingi shifokorlarga aytganlarini yana bir marta hafsalasizgina takrorlashni boshladi. Bemordagi bu holatni sezgan shifokor

darhol boshini ko'tardi-da, katta va qalin "do'st"ini yopib, bir chetga surib qo'ydi. Bemorning gaplari tugamasdan uni to'xtatib:

– Siz rostdan ham tuzalishni xohlaysizmi? – deb so'radi.

Bemor to'satdan berilgan bunday noodatiy savolga ishonchsizgina "ha" deb javob berdi.

– Unda hech nimani o'ylamang, menga ishonib. Shunchaki, ishonib vassalom va men sizni davolayman.

Shu lahzada bemorda shu kungacha sodir bo'lmagan yangi bir alomat paydo bo'ldi. Bu "ishonch alomati" edi. Buni shifokor bemorining yosh aylanayotgan ko'zlaridan sezdi [9].

Bir necha daqiqa davom etgan ushbu muloqot jarayonida shifokor uchun ham, bemor uchun ham katta hodisa sodir bo'lgani aks ettirilgan. Shifokorning o'z xatosini vaqtida anglab, uni bartaraf eta bilgani, bemor bilan nutqiy jarayonni to'g'ri olib borgan bemorining ishonchini zabt eta bilishiga olib keldi. Bu esa shifokorning davolashi samarali bo'lishidan dalolat beradi. [1; 1388]. Bemor va shifokor o'rtasidagi yuqoridagi kabi muloqot ham xasta odamning oyoqqa turishiga sabab bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yuqorida keltirilgan matnda tasvir elementlari mavjud bo'lib, unda bemorning holati, unda kuzatilgan toshmalar allergiyaning alomati ekanligi shifokorga ma'lum. Shuningdek, shifokor bemordan holatini tushuntirishni so'rganida, bemor o'zida kechayotgan muammolarni sanab beradi, bu esa davolovchi shifokor uchun muhim. Demak, shifokorlar uchun bemorning holatini, ruhiyatini aniqlashda tasviriy matnlarning ahamiyati katta. Shu bois tasviriy matnlardan tibbiyot sohasida tahsil olayotgan bo'lajak shifokorlarning til ta'limida foydalanish juda muhim. Talabalar tasviriy matnlar bilan ishlash jarayonida bemorlar bilan samarali muloqot qilish, ularning ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishga o'rganadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abuzalova M., Avliyoqulova L. Bemor bilan kechadigan nutqiy jarayonda so'zning ta'siri // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, VOLUME 2 | ISSUE 12. – B. 1388

2. Asilova G.A. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda autentik materiallarni tanlash tamoyillari // O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2023. — № 6 (53). — B. 172-185.

3. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. / H.Jamolxonov. – T.: Talqin, 2005. – B. 272

4. Мадазизова Д., Усанова С., Шаюсупова М. Основы коммуникативных навыков профессиональной медицинской коммуникации (общение между пациентом и врачом) // Медицина и инновации. – 2023, № 12 (4). – С. 18–24

5. Millar, Ch. & Lim, M. The Role of Visual Abstracts in the Dissemination of Medical Research // The Ulster medical journal. – 2022, № 91. – С. 67-78.

6. Usmanxodjayev A., Abilov O., Turaxanova M. Tibbiy atamalar lug'ati. – T.: Donishmand ziyosi, 2022. – B. 400

7. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro: BDU, 2000. – B.114.

8. Zulfiya Qurolboy qizi. Ayol. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2019. – B.320.
9. <https://uz.wikipedia.org/wiki/COVID-19> pandemiyasi.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘ZBEK TILI DARSLARI ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O‘RGATISH

Nazokat Fayzullayeva

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
O‘zbek tili ta’limi fakulteti 3-kurs talabasi*

Annotatsiya: Mazkur maqola orqali o‘zga tilli guruhdagi o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish mantiqiy savollar orqali bolaning tilga bo‘lgan qiziqishini oshirish va o‘quvchilar uchun zamonaviy muhitni yaratish usullari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *Mustaqil fikrlash, interaktiv, hamkorlik, muhit, texnika, qonun, muammo, o‘zbek tili, mantiqiy, standart.*

Аннотация: В данной статье рассматриваются способы обучения учащихся иноязычной группы самостоятельному мышлению, повышения интереса ребенка к языку посредством логических вопросов и создания современной среды для учащихся.

Ключевые слова: *независимое мышление, интерактивность, сотрудничество, среда, техника, закон, проблема, узбекский язык, логика, стандарт.*

Hozirgi kunda biz ilm fan texnika rivojlanib borayotgan olamda yashar ekanmiz. Har birimiz bu olam bilan hamnafas bo‘lishimiz zarurdir. Bugungi kun yoshlarimizni qo‘llab-quvvatlashimiz, ular uchun imkoniyatlar olamini ochib berishimiz erkin fikrlaydigan, o‘z kuchiga ishonadigan yoshlarni tarbiyalashimiz kerakdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev: “Biz yoshlarga oid davlat siyosatini hech og‘ishmasdan, qat’iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko‘taramiz”.

Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” [1,1] degan edilar. Yana, 2020-yil 1-oktabrda “Bugun biz yashayotgan jamiyatga yangi fikr, yangi g‘oya, eng muhimi, islohotlarni amalga oshirishga qodir bo‘lgan yangi avlod kadrlari kerak” [2,3] Shubhasiz, yosh avlodning zamon talablariga munosib, mustaqil fikr qarashiga ega, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyat sohibi va dunyoning har bir burjida tengdoshi bilan erkin muloqotga kirisha oladigan shaxs bo‘lib kamol topishida adabiyot va san’atning roli beqiyosdir. [2,1] Shu sababdan ham maktabgacha yoshdagi

bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, kelajakda ularni yetuk, barkamol shaxs bo'lib yetishishiga, yurtimizni yanada ravnaq toptirishiga zamin yaratdi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham olimlar tomonidan mustaqil fikrlashga o'rgatish bo'yicha ko'plab tadqiqot ishlarini olib bormoqda. V.M.Karimova, R.Sunnatova, Q.Husanboyeva kabilar mustaqil fikrlashga oid "Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatish", "Yuqori sinf o'quvchilarining adabiyot darslarida mustaqil fikrlashga o'rgatish" kabi ko'plab tadqiqotlar olib bordi hamda o'quv uslubiy qo'llanmalar, hamda shu borada kitoblar chop etilgan.

Hozirgi kunda o'zga tilli guruhlarda o'zbek tilini o'rgatish bo'yicha ko'plab ishlar qilinmoqda. Ya'ni noo'zbek bo'lgan bolalarga o'zbek tilini o'rgatish ko'nikmalari ishlab chiqilmoqda. Bunga misol qilib aytsak, eski dasturlardan kechgan holda yangi dunyo standartlariga mos bo'lgan holda darslar olib borilmoqda. Endilikda bola faqat o'qib yozmaydi, endilikda bola ham yozadi, o'qiydi, tinglaydi, fikrlaydi va o'z o'rnida gapiradi, chunki bugungi kunda chet tillarning qanday o'rgangan bo'lsak, hozirgi kunga kelib biz ham o'zbek tili shunday o'rganmiz.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra bolalar katta yoshli odamlarga qaraganda til o'rganish tezligi yuqori, agar biz ham boshlang'ich sinfdanoq bolalarni til o'rgatishga jalb qilsak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun o'qituvchilar darslarni metodlardan foydalangan holda, bolani o'ylashga undaydigan savollari orqali murojaat qilgan holda olib borishi, bu esa bolaning fikrlash doirasini kengaytiradi, kelajakda o'z erkiga ega shaxs bo'lib yetishiga ko'mak beradi.

Biroq hozirgi kunda Umum ta'lim maktablari boshlang'ich sinflarda o'zbek tili orqali erkin fikrlashga o'rgatadigan metodlar uchun qanday ijobiy natijalar olib borilmoqda. Sizga ma'lumki, bugungi kunda o'zbek tiliga berilgan e'tibor kunda-kunga o'sib bormoqda desam mubolag'a bo'lmaydi. Ya'ni yurtboshimiz tomonidan o'zbek tiliga bo'lgan e'tirofi bunga yaqqol misoldir. Yangicha metod, yangicha texnika, yangicha usullar bilan boshlang'ich sinfdan boshlab bolalarni o'zbek tilini o'rgatish uchun dars ishlanmalari ishlab chiqilmoqda. Endilikda biz ham jahon maktablardagi atmosferani his qilishimiz mumkin. Lekin bugungi kunda bizning ba'zi bir qo'shtirnoq ichidagi pedagoglarimiz yangicha usullardan foydalanishdan ko'ra, eskicha metodlarni qo'llashni afzal ko'rmoqda. Yuqorida aytib o'tganimizdek, bizning maqsadimiz yangicha fikr, yangicha usul bilan yangicha ta'lim yaratishdir.

Yana bir kuzatishlar orqali shunga amin bo'layapmizki, hozirgi kunda, ayniqsa, boshlang'ich sinflarda eskicha metodlardan foydalangan holda o'qitilmoqda. Dono xalqimiz aytganidek bola boshidan bo'ladi. Agar biz ham boshlang'ich sinfdanoq bolalarni o'qitmasak, tinglatmasak, ko'rsatmasak maqsadimizga erisha olmaymiz, lekin har bir muammoni kaliti yechimdir. Shunday ekani bizga ayni damda boshlang'ich sinflarga qanday metodlardan foydalansak qo'l keladi.

Mana shunday metodlardan "Aqliy hujum", "Stiker", "Kunga boqar", "Harakatli tasavvur", "Zig-zag", "Akvarium".

Charxpalak metodi— ushbu metod orqali o'quvchilarni o'tilgan mavzuni yodga olishiga mantiqan fikrlab, berilgan savollarga mustaqil ravishda javob berishga va o'z-o'zini baholashga o'rgatadi.

“Ha-yo‘q” mashqi — bu mashq orqali o‘quvchilarni tez fikrlash va xulosa qabul qilishga undaydi. Ko‘proq shu mashqni darsni mustahkamlashda qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda o‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili darslarini mazmun mohiyatli olib borilishi zarurdir. Bola o‘zbek tilini sevishi o‘sha jarayonni his qilishi uchun o‘qituvchi muhit yaratishi va o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida hamkorlik yaratgan holda enerjayer metodlardan foydalangan holda darsni olib borilishi bu esa bolani o‘zbek tiliga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Boshlang‘ich sinflarda ertak darslarini tashkil etish, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar ham kichik yoshdagi bolalarda mustaqil fikrlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz // Xalq so‘zi 2016, 16 -dekabr.

2. Mirziyoyev Sh.M. O‘qituvchi va murabbiylar – Yangi O‘zbekistonni barpo etishda katta kuch, tayanchimiz va suyanchimizdir. “Yangi O‘zbekiston”, 2020, 1-oktabr -B. 3.

IV SHO‘BA. O‘ZGA TILLI GURUHLARDA ADABIY O‘QISH MUAMMOLARI

FILOLOGIYA YO‘NALISHI RUSIYZABON GURUHLARIDA O‘ZBEK ADABIYOTI FANINI O‘QITISHDA ASAR TAHLILI MUAMMOLARI

Nargiza Musulmanova

*ToshDO‘TAU O‘zga tilli guruhlarda
o‘zbek tili ta’limi kafedrası dotsenti, f.f.n., dotsent*

Annotatsiya. Filologiya yo‘nalishi rusiyzabon guruhlarida o‘zbek adabiyotini o‘qitishda badiiy asarlarning tahlili nihoyatda muhim. Chunki talabalarning og‘zaki va yozma nutqini shakllantirishda asarlarning tahlili, xususan, pragmatik va lingvistik tahlili katta yordam berishi, shu bilan birga, ayrim badiiy asarlarning sotsiopragmatik tadqiqi talabalarning o‘qilgan har bir asarga o‘z munosabatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *sociopragmatic tadqiq, asar sujeti, makon va zamon muammolari, qahramonlarning pragmatik xususiyatlari, asar tili va uning jozibasi, asarda aks ettirilgan hodisalarning real yoki to‘qimaligi, tarixiyligi va zamonaviyligi.*

Annotation. Analysis of works of art is extremely important when teaching Uzbek literature in Russian-speaking groups of the philological direction. Because in the formation of oral and written speech of students, the analysis of works, in particular, pragmatic and linguistic analysis, is of great help, while the sociopragmatic study of certain works of art shows the attitude of students to each work read.

Keywords: *sociopragmatic study, the plot of the work, the problems of space and time, the pragmatic characteristics of the characters, the language of the work and its charm, the realism or texture, historicity and modernity of the phenomena reflected in the work.*

Inson tafakkuri, tili, madaniyati va dunyoqarashini shakllantirishda so‘z san’ati hisoblangan adabiyot fanining nechog‘lik muhim ekanligi isbot talab qilmaydigan aksiomadir. Chunki, adabiyot insonni nafaqat odobga, balki fikrini ravon ifodalashga, so‘z boyligini oshirishga, muloqot jarayonida undan ongli, oqilona va o‘rinli foydalanishga ham o‘rgatadi. Adabiyot – badiiy asarlar majmui bo‘lib, uni o‘qiguvchi o‘z tasavvuri va dunyoqarashiga ko‘ra qabul qiladi. Badiiy asarlarning sotsiopragmatik tadqiqi talabalarning o‘qilgan har bir asarga o‘z munosabatini ko‘rsatadi. Xususan, asarda aks ettirilgan jarayonlar, qahramonlar, asar sujeti, makon va zamon muammolari, qahramonlarning pragmatik xususiyatlari, asar tili va uning jozibasi, asarda aks ettirilgan hodisalarning real yoki to‘qimaligi, tarixiyligi va zamonaviyligi va hokazo jihatlarini tahlil qilishda talabalardan asarni to‘liq o‘qib tanishib chiqishlarini talab qiladi.

Bugungi kunda o‘zbek tilini o‘qitish davlat ahamiyati darajasiga ko‘tarilgan bir paytda, filologik yo‘nalishdagi o‘zga tilli guruhlarda o‘zbek adabiyoti darslarini qiziqarli va samarali tashkil qilish talabi yuqori bo‘lishi lozim. Talabalar dars

jarayonida yoki mustaqil mutolaa qiladigan badiiy asarlarning mazmun-mohiyatini to'liq anglab yetishi, pragmatik tahlil qila olishi, yangi va notanish bo'lgan so'zlarni o'zlashtirib olishi va ular ishtirokida matnlar tuza olish ko'nikmasini shakllantirish o'qituvchining ham zimmasiga ko'proq mas'uliyatni yuklaydi. Chunki, o'qilayotgan badiiy asarlarning mazmuni, voqealar rivoji, qahramonlarning xatti-harakatlari, kommunikatsiyasi va boshqa jihatlari har doim ham o'quvchiga tushunarli bo'lmaydi. Badiiy asarlarning pragmatik tahlilida qahramonlar va personajlarning nutqi ijtimoy jihatdan, gender va yosh jihatidan, nutq momenti va situativ kombinatsiyasi jihatidan o'quvchilarga chiroyli va tushunarli tarzda yetkazilishi kerak. Tahlillar bilan birgalikda talabalardan ma'lum bir qahramonning rolga kirishi, uning nutqini ijro etishga harakat qilishi, shu bilan birgalikda ularni leksik va semantik jihatdan tahlil qilib berish ham mavzuni o'zlashtirishi uchun juda katta imkoniyatlar manbai bo'lishi mumkin.

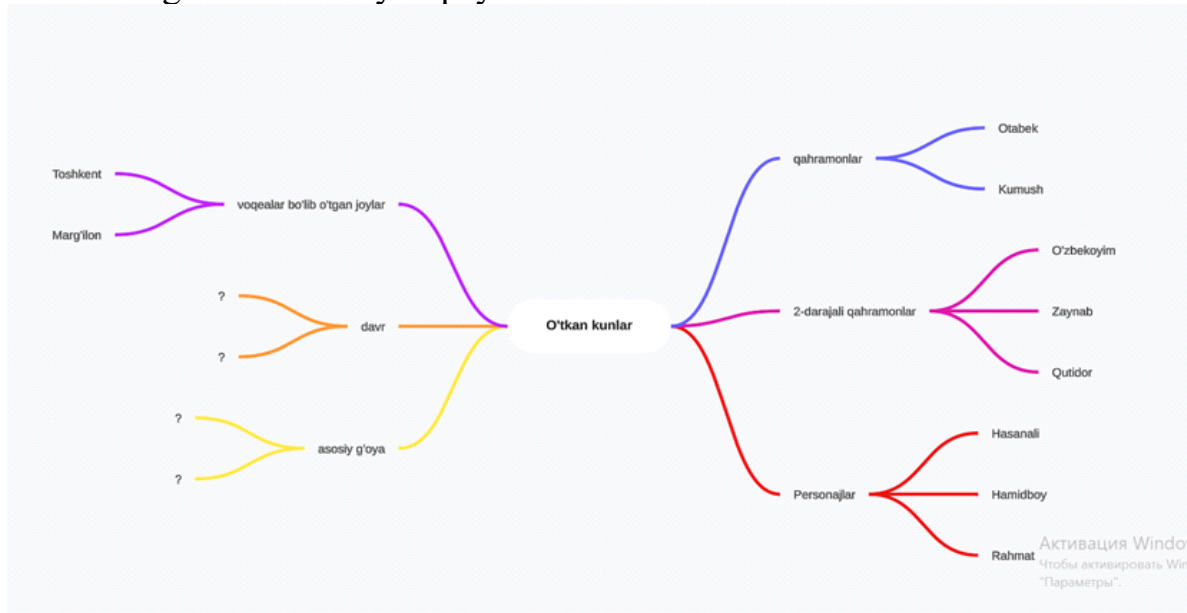
V.M.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent shahar filiali Filologiya fakultetida O'zbek tili va adabiyoti fanlari asosiy fanlar qatoriga kiritilgan bo'lib, 2-3-kurslar davomida o'qitiladi. O'zbek adabiyoti fani xalq og'zaki ijodidan boshlanib, adabiy janrlar, mumtoz adabiyot va uning vakillari asarlari, XX-asr va XXI-asr adabiyoti namoyandalarining nodir asarlari, shuningdek ayrim o'zbek shoir va yozuvchilarning hayoti va ijodini rus adabiyoti vakillarining hayoti va ijodi bilan taqqoslab, o'xshash va farqli jihatlari ko'ra tahlil qilinadi. Darslarda o'rganiladigan badiiy asarlar, avvalambor, pragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Ya'ni, asarning bosh g'oyasi, unda ishtirok etayotgan qahramonlar va personajlarning gender xususiyatlari hamda ularning nutqi, makon va zamon masalasi, voqealar rivojida tashqi va ichki omillarning ta'sir doirasi kabilar talabalarni mustaqil fikrlashga undaydi. Ayniqsa, asar ishtirokchilarining nutqi gender jihatdan tahlil qilinganda ularni tasavvur qilish yanada osonlashadi. Shu jihatdan, qahramonlar nutqini ularning vaziyati va psixologik holatidan tahlil qilinishi talablarga ancha oson bo'lib, ular bu tahlillarni jonli ijro, ya'ni qahramonlarning rolga kirib ham tahlil qilib bera oladilar.

Ayniqsa, kichik hikoyalarni shu tahlidda tahlil qilish darslarimiz samaradorligini ancha oshirdi. Abdulla Qahhor hikoyalaridan bir qanchasi dars davomida va mustaqil holda o'qib tahlil o'rganilganda, talabalar ularni tasavvur qila olishlari uchun har tomonlama pragmatik ochib berildi. Xususan, "Anor" hikoyasi avval o'qib chiqildi, notanish so'zlar tarjima qilindi, mazmun-mohiyati tushunib olindi va qahramonlar nutqi gender, psixologik, reallik, makon va zamon nuqtai nazaridan muhokama qilindi. Talabalar o'z fikr-mulohazalarini bildirishganlaridan so'ng, ushbu asarning videofilmi namoyish etildi. Shunda talabalar o'zlarining asar o'qigandagi tasavvurlarini mazkur videofilm orqali ancha kengaytirishdi. Chunki videofilmlar asar o'quvchilarining tasavvurlarini ijobiy tomonga o'zgartirishga ajoyib vosita hisoblanadi. Undagi milliy kolorit, musiqa va tasvir elementlari, personajlar nutqining real ifodasi, realiyalar, rekvizitlar, joy tasviri va boshqalar o'qilgan asarni yanada yorqinroq tasavvur qilishga va eslab qolishga yordam beradi.

Cho'lponning "Kecha va kunduz", Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar", O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari", G'ofur G'ulomning "Shum bola", Said Ahmadning "Kelinlar qo'zg'aloni", Erkin Vohidovning "Oltin devor", Pirmqul Qodirovning "Yulduzli tunlar", Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" kabi yirik

asarlarning videotasvirlari (yoki ularning parchalari) ham talabalarda soʻz boyligini oshirishda, tafakkurini oʻstirishda, voqealarni real tasavvur qilishda, ularni tahlil qilishda katta yordam beradi.

Shuningdek, badiiy asarlarni tahlil qilishda bir qancha metodlar ham samara berishi mumkin. Masalan, “Tafakkur xaritasi” (*Mayndmap*) metodi orqali asarlarni har taraflama oʻrganish imkoniyati paydo boʻladi.

Abdulla Qodiriyning “Oʻtgan kunlar” romani “Tafakkur xaritasi”

Mazkur xaritani talabalarga yanada kengroq toʻldirish topshirigʻi beriladi. Bu orqali oʻz-oʻzidan asarning sotsiopragsmatik tahlili ochiq namoyon boʻla oladi. Asarlardagi qahramonlarning ayol va erkak jinsiga, ijtimoiy tabaqaga, yoshga nisbatan xos boʻlgan nutq jarayoni vaqtidagi holati, nutq toni, mimika va ishoralari, kiym-liboslari, odatlari, oʻziga xos tutumlari kabilarni ham foto va videolavhalar orqali namoyish etish asarlarni toʻla oʻrganishga katta yordam beradi. Milliy koloritni oʻziga yaxshi singdirgan badiiy asarlar qaysidir jihatlari bilan bir-biriga oʻxshasa, qaysidir jihatlari bilan bir-biridan keskin farq qiladi. Shu nuqtai nazardan, asar mualliflarining oʻziga xos boʻlgan soʻz qoʻllash mahorati, tasvir vositalari, troplardan foydalanish uslublari, asarlarda monologik va dialogik nutqlarning qoʻllanilishi, muallif punktautsiyasi kabi har bir ijodkor uchun xos boʻlgan jihatlarni talabalarga asarlarni tanishtirishdan oldin uqtirib oʻtish asarlarni bir-biridan farqlagan holda tahlil qilishga ham katta yordam beradi.

Asar qahramonlarining milliy mentalitetni oʻzida aks ettirishi uning nutqi, xatti-harakati, imo-ishorasi va, albatta, tashqi koʻrinishiga koʻp jihatdan bogʻliq. Shunday ekan, asar qaysi millat vakili tomonidan yozilganligi yoki qaysi millat vakillari asarda bosh qahramon ekanligi ham juda ahamiyatlidir.

Talabalar asarlarni tahlil qilishganda koʻpincha Abdulla Qodiriyning “Oʻtgan kunlar” va Gʻofur Gʻulomning “Shum bola” asarlarini misol qilib keltirishadi. Negaki, asar syujeti va qahramonlari koʻp jihatdan oʻquvchining esida qoladigan qilib shakllantirilgan.

Ushbu suratda “O‘tkan kunlar” asarining teatrda saxnalashtrilgan parchasi aks ettirilgan bo‘lib, talabalardan uni milliylik nuqtai nazaridan izohlab berish topshirig‘i beriladi. Bu kabi topshiriqlarni har bir asar bo‘yicha talabalarga berib borish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мусулманова Н. Р. Лингвопоэтика – тил ва адабиёт муштараклиги. International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers Impact factor (SJIF) = 6.786. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7786551>

2. Nargiza Musulmanova. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili: tarixi, metodologiya va tadqiqot metodlari. O‘zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. Vol. 2 (5) (2023) <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/80>

ADABIY O‘QISH DARSLARIDA RUHIYAT MASALALARINING O‘RGANILISHI

Shoira Isayeva

*ToshDO‘TAU O‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili ta’limi kafedrası
dotsenti, f.f.n., dotsent*

Annotatsiya. Mazkur maqola adabiy o‘qish darslarida ruhiyat masalalarining yoritilish uslublariga bag‘ishlangan. Maqolaning kirish qismida mavzuning nazariy masalalari yoritilgan. Unda ruhiyat masalalarining o‘ziga xos xususiyatlari, shuningdek, mavzuga doir nazariy, ilmiy qarashlar o‘z aksini topgan. Maqolada mavzuni o‘qitishning pedagogik asoslari, ya’ni mavzu bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni o‘tishda ruhiyat masalalari tahlili yuzasidan topshiriqlar, amaliy mashg‘ulotning metodik ta’minoti haqida mulohazalar berilgan.

Maqolada adabiy o‘qish darslarida ruhiyat masalalariga yangicha yondoshuv badiiy asarni o‘rganishda o‘quvchi - talaba uchun yuqori samara berishi asoslab berilgan. U orqali o‘quvchi - talabalarning bilimi va ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish mumkinligi aniqlangan.

Kalit soʻzlar: *Adabiyot, ruhiyat, badiiy asar, yuqori samara, uslub, mahorat, ijodkor, badiiy-estetik hodisa, badiiy asar, badiiy unsurlar, takomillashuv, janrlar, badiiy tasvir vositalari.*

Annotation. This thesis is devoted to the issues of a new approach to psychological issues in the science of Uzbek literature. The first chapter of the work describes the theoretical issues of the topic. The chapter reflects the unique characteristics of psychological issues, as well as theoretical and scientific views on the subject. In the second chapter, the pedagogical foundations of teaching the subject, i.e., tasks related to the analysis of psychological issues during practical training on the subject, methodological support of practical training are given.

In the work of the graduation project, it is justified that a new approach to the issues of psychology in the science of literature is highly effective for the student in studying the work of art. Through it, it was determined that students' knowledge and creativity can be developed

Key words: *Uzbek literature, approach, to psychological issues, the theoretical issues, practical training, the subject, methodological support, project, determined, and creativity can be developed, effective.*

Badiiy adabiyotda ruhiyat tahlili badiiylilikning asosiy koʻrsatkichlaridan biri boʻlib, u asarga jon ato etadi. Ruhiyat tahlili muallifning uslubini, tasvirda oʻziga xosligini va badiiy mahoratini belgilaydi. Adabiyotning kamoloti, uning buyukligi, eng avvalo, ruhiyat tahlilidek badiiy-estetik hodisaning qay darajada kashf etilganligi bilan, inson ruhi, inson qalbi dialektikasining qay darajada ochilganligi bilan belgilanadi.

Oʻzining mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yoʻlini tanlagan Oʻzbekiston Respublikasida taʼlim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga koʻtarish, kelajak uchun barkamol avlodni tarbiyalash ishlari Davlat siyosatining ustivor yoʻnalishiga aylangan ekanligi barchamizga maʼlum.

Maqolaning maqsadi – adabiy oʻqish darslarida ruhiyat masalalarining oʻrganilishi hamda oʻzga tilli guruh oʻquvchilarida milliy qahramonlarimiz ruhiyatiga eʼtibor qaratish yoʻllarini oʻrganish.

Maqola orqali biz quyidagi vazifalar, muammolarga yechim topishga harakat qildik:

- Adabiy oʻqish darslarida ruhiyat masalalari tahlilidan foydalanish kabi masalalarni tadqiq qilish;
- Adabiy oʻqish darslarida ruhiyat masalalari tahlilning ahamiyati va imkoniyatlarini oʻrganish;
- Adabiy oʻqish darslarida ruhiyat masalalari metodik taʼminot yaratish (sillabus, texnologik xarita, amaliy mashgʻulot materiallari);
- Akademik Izzat Sulton adabiyotda inson tasviri masalasida shunday deydi: “Odam adabiyotning tasvir predmetidir. Odam tasviri yoʻq joyda badiiy adabiyot yoʻq, shu bilan birga “odam tasviri” demak - boricha odamning ichki dunyosi, uning kechinmalari tasviri demakdir”. Ushbu nazariy maʼlumotlarning badiiy asardagi

amaliy ifodasini biz Pirimqul Qodirovning “Xumoyun va Akbar” romanida ko‘ramiz. Yozuvchi romanda ruhiy tahlil san’atidan o‘ziga xos tarzda mahorat bilan foydalangan. U asar qahramonlarining ichki olamini turli pojetik vositalar orqali ochib berar ekan, ushbu badiiy tasvirlar asar g‘oyasini ochishga, undagi badiiy mantiqni rivojlantirishga, asarning ta’sirchanligini oshirishga yo‘naltiriladi. Bu borada yozuvchi ruhiy tahlilning poetik vositasi sifatida tush epizodidan ustalik bilan foydalanadi. Ushbu asar misolida psixologik portret va ichki monolog Pirimqul Qodirov talqinida bir paytning o‘zida bir nechta poetik vazifani bajarishi bilan badiiy mukammallik kasb etadi. Taniqli adabiyotshunos Ozod Sharafutdinov uqtirib o‘tganidek: ”Adabiyot o‘quvchini tarbiyalash uchun uning ongi, fikrigagina emas, qalbiga, zavqiga, tuyg‘ulariga ham ta’sir etishi kerak. Shunday asarlarga chinakam san’at namunasi deb atalish huquqiga ega” [9,150]. Adabiyot darslarini tashkil etishda o‘quvchini ezgu ma’naviyatli shaxs sifatida shakllantirish uchun ta’limning bir necha tamoyillari yetakchilik qiladi. An’anaviy ta’limda darslarning hayot bilan aloqadorligini ta’minlash o‘qituvchining vazifasi hisoblanadi. O‘quvchining ma’naviy kamolotiga qaratilgan darslarda hayotiy hodisalar asosida fanning tushuncha va qonuniyatlarini ularning o‘zlari o‘zlashtiradilar, nazariyadan yana hayotga qaytadilar. O‘qituvchi yo‘naltiruvchi savol-topshiriqlari va vazifalari bilan bu jarayonga rahbarlik qiladi. O‘quvchilar o‘zlari topgan ilmiy va hayotiy haqiqatlarga hurmat bilan qaraydilar. Nazariy tushunchalar mavjud borliqni anglash yo‘li bilan tiniqlashadi va chuqurlashadi. O‘quvchilar adabiy qahramonlar shaxsi va asarda ifodalangan narsa-hodisalarni tahlil qilish bilan o‘zlari hayotda duch kelishlari mumkin bo‘lgan har xil hodisalarning asosini topishga o‘rganadilar.

Ta’limning hayot bilan to‘laqonli aloqasi o‘qitishning tashkiliy jihatlari va metodlari o‘rtasida uzviylikni talab qiladi. Ta’lim tizimi amaliyotiga har xil sun’iy metod va usullarni olib kiravermay, ularning hayot, mavjud tabiiy qonuniyatlar bilan bog‘liq bo‘lishiga erishish kerak. O‘quvchi darsda o‘rgangan bilimlarini hayotda qo‘llasin yoki hayotda ko‘rganlari asosida darsda o‘z kuchi bilan ilmiy xulosa chiqarsin. Shundagina berilgan bilimlar o‘quvchining xotirasigagina emas, tafakkur va ruhiyatiga o‘rnashib, uning ko‘ngil mulkiga aylanadi. Maktabda bir narsani eshitib, hayotda boshqa narsani ko‘rgan o‘quvchida darslarda singdirilgan haqiqatlarga ishonch yo‘qoladi. Eng to‘g‘ri yo‘l – hayotiy haqiqatlar asosida tarbiyalash.

Bu o‘quv fanlari oldida milliy pedagogikaning bosh maqsadi bo‘lmish o‘quvchilarda ezgu ma’naviy sifatlarni shakllantirib turmog‘i lozim. Adabiyot darslarida badiiy so‘z yordamida o‘quvchini so‘zdan ta’sirlanish, uni tuyish va undan bahra olishga o‘rgatish orqali inson shaxsiyatida go‘zal sifatlari, ijobiy fazilatlarni tarbiyalash mumkin. Go‘zal xulqli, sog‘lom ma’naviyatli kishilarning so‘zlari ham, ishlari ham o‘zlariga munosib ekani, toza ko‘ngil sohibi hamisha rag‘bat va marhamatlarga munosibliyi adabiyot orqali anglashiladi. Bu ishlar bevosita badiiy asarlarni o‘rganish, matnlarni tahlil qilish yo‘li bilan amalga oshiriladi;

O‘quvchi ma’naviy kamolotini ta’minlash maqsadida badiiy asar tahlili jarayonida ular matnda aks etgan voqea-hodisalar, qahramon shaxsi, xatti-harakati, iztiroblari, xursandchiligi borasidagi muhokamalarda fikr aytishga, biror qarash yoki faoliyatni yoqlash yoxud qoralashga undaydi. Bu ish asar matni yuzasidan taqdim

etilgan savol-topshiriqlar ko'magida, muammoli vaziyatlar yordamida amalga oshiriladi. Savollarga javob berish asnosida o'quvchi asar matniga murojaat qiladi, izlanadi, o'rtoqlarini eshitadi, o'z qarashlarini aytadi, uni boshqalarniki bilan solishtiradi, nazorat qiladi, xulosalar chiqaradi. Mana shunday faoliyat jarayonida o'quvchi o'z ma'naviyatini shakllantirish, o'z-o'zini tarbiyalash yo'lida mehnat qiladi.

Adabiyot odoblar xazinasidir va bu xazinaga o'quvchining o'z ixtiyori bilan kirishini ta'minlash orqali adabiyot darslarida asarlar ustida ishlash, munosabat bildirish mobaynida o'z-o'zini tarbiyalashini amalga oshirish mumkin bo'ladi;

Badiiy asarga uning muallifi tomonidan singdirilgan, darslik yaratuvchilar tomonidan ilg'angan badiiy va hayotiy haqiqatlarni o'quvchi o'zi uchun o'zi kashf etishi kerak. O'quvchiga asar qahramonlariga xos ma'naviy sifatlarni matn yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlar ko'magida kashf etish imkoni yaratilishi lozim. Kashf etish hamisha lazzatli, o'quvchilarga ham ana shu lazzatni tuyish imkonini berish kerak. Kashf etish lazzati o'quvchini asar mohiyatiga chuqurroq kirishga, yangi-yangi topilmalar qilishga undaydi. Odam o'ziga huzur bergan ishni yana va yana qilgisi, uni chuqurlashtirib, o'sha huzurni qayta tuygisi keladi. Adabiyot darslarining insonga xos bo'lgan mana shunday tabiiy sifatlari bilan hamohang kechishi o'quvchi shaxsiyatida sog'lom ma'naviyat kishisini tarbiyalaydi;

Adabiyot darslarida o'qituvchi boshqaruvchi emas, balki hamkor bo'lishi kerak. Adabiy o'qish darslarida bilimlarni o'zlashtirish va tarbiyalanish o'qituvchi-o'quvchi hamkorligida o'quvchining o'zi tomonidan amalga oshiriladi. O'qituvchining darsdagi asosiy vazifalari asarni ifodali, ta'sirli o'qib berish va asar matni yuzasidan darslikda berilgan vazifalarni so'rash....

Ma'lumki, har bir asar – bir insonning ijodi mahsuli. Hatto, u xalq og'zaki ijodi namunasini ham kimdir, qachondir yaratgan. O'sha asar botiniga inson o'z dardini to'kadi, unga orzu-istaklari, hayotining iztirobli yoki quvonchli lahzalarini joylaydi. Asar yaratuvchisi ruhiyatini his etish, uning shodlik va iztiroblarini tuyish ma'naviyatni poklashda muhim ahamiyat kasb etadi. Matn ustida ishlashda asar qahramonlari kechinmalari va shaxsini baholash o'quvchiga insonni o'rganish, tanish orqali o'zligini shakllantirish imkonini beradi. O'quvchini o'z shodligi, qayg'u va iztiroblariga sherik qila olgan, uni loqaydlikdan chiqarib hamdardligiga sabab bo'lgan adibni tushunish, yozganlarini o'rganish orqali uning shaxsini bilish bugungi adabiy ta'limning muhim jihatlaridandir. Asar qahramonlarini baholash o'quvchilarda qilgan amallariga qarab atrofidagi odamlarga baho berish qobiliyatini shakllantiradi;

Ta'lim sohasidagi mutaxassislar va psixologlarning fikriga ko'ra, ijodiy faoliyat bilan bog'liq fikrlash jarayoni bir qator boshqa shaxsiy ko'nikmalarning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni fikrlash haqida o'ylash, bilim haqida bilish, ongni anglash qobiliyat, insonlar bilan muomala qilish va shaxsning o'zlikni anglash hamda muammoni hal etish ko'nikmalari shakllanishiga asos bo'ladi. Bundan tashqari, ta'limga kreativ yondashuv shaxs kamoloti, ta'lim olishdagi, kelajakdagi kasbiy va hayotiy muvaffaqiyatlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugun PIRLS va PISA tadqiqotlari o'quvchining kreativ fikrlashi va faoliyati yo'nalishini baholashda mutasaddilarga dalillarga asoslangan to'xtamga kelishda ko'maklashuvchi aniq, ishonchli va amalga oshirish mumkin bo'lgan baholash

vositalarini ham taqdim etmoqda. Dunyo miqyosida rivojlangan davlatlarga bu borada erishilgan natijalar milliy ta'limdagi tarbiyalanuvchilarda bu muhim ko'nikmani ta'lim orqali rivojlantirishning ahamiyati va usullari borasida bahslarga sabab bo'lmoqda.

Ta'limga kreativ yondashuvning asosiy vazifasi o'quvchiga jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirishi, bugun va kelajakda kerak bo'ladigan ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda ularni rivojlantirishdan iboratdir.

Bugungi ta'lim jarayoni o'quvchining bilimlarni nafaqat darslik yoki o'qituvchi bergan ma'lumotlardan, balki qo'shimcha adabiyotlardan izlab topish, yo'naltiruvchi savollar yordamida muayyan tushunchaga ega bo'lishga doir faoliyati orqali bilim olishini nazarda tutiladi. Bu jarayonda o'qituvchining mavzu mazmuni asosida tuzgan savol va topshiriqlari, avvalo, o'quvchiga qiziqarli bo'lishi, shu bilan birga mavzuning ongli o'zlashtirilishini ta'minlovchi, uni bu borada mustaqil izlanishga yo'naltiruvchi tarzda bo'lishi kognitiv ta'limning asosi hisoblanadi.

O'qituvchining bilimlarni har xil metod va usullardan samarali foydalangan holda o'quvchilar xotirasiga joylab qo'yishga intilishidan, tarbiyalanuvchilarning esa berilayotgan ma'lumotlarni quruq yodlab olishi yoki xotirasiga joylab olishi va takrorlashidan ko'ra, o'qituvchining yo'naltirishlari asnosida o'zi mustaqil ravishda o'rgangan bilimi uning ruhiyatidan o'rin oladi, u yerda bir umrga saqlanib qoladi.

Bunday ta'lim yoki ta'limga kognitiv yondashuv reproduktiv ta'limdan farqli o'laroq mustaqil bilim olishga undaydi, izlanuvchanlik asosida bilim olish yo'llarini o'rgatadi, usullarini tavsiya etadi, o'quvchini bilimlarni mustaqil egallashga yo'naltiradi.

Ta'limning psixologiya va pedagogikaning yo'nalishlaridan biri sifatida asosiy maqsadi individning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. U o'quvchining yangi bilimlarni o'zlashtirishga moslashish imkoniyatlarini oshirishga qaratilgan ta'limiy strategiyalar majmuiga asoslangan o'qitishni ilgari suradi.

Xullas, ta'lim tamoyillari va yondashuvlari, xususan, adabiyot o'qitish tamoyillari va bu kechimda o'quvchilarni har jihatdan ijodkorlikka yo'naltirish, bu jarayonda ularning bilishga, bilimlarni mustaqil egallashga undash millat va mamlakat kamoloti garovidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekistonda erkin va farovon yashaylik. – Toshkent, 2021. –14 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.// Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: Sharq, 1997. – 64 b. – 20-29-betlar.
3. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi.-O'quv qo'llanma .-Toshkent, 2018.
4. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi (An'anaviylikdan zamonaviylikka).Uslubiy qo'llanma. - Toshkent, 2020
5. Mirzayev I. O'zbek adabiyotida janrlar tipologiyasi va uslubiy rang-barangligi. - Toshkent: Fan, 1983.
6. Normatov U. Umidbaxsh tamoyillar. - Toshkent: Ma'naviyat, 2000.

7. Rasulov A. Badiiylik - bezavol yangilik. - Toshkent: Sharq, 2007.
8. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. - T Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
9. Sharafiddinov O. Hayot bilan hamnafas. - Toshkent: Yosh gvardiya, 1983.
10. Umurov X. Badiiy psixologizm va hozirgi zamon o'zbek romanchiligi. - Toshkent: Fan, 1983.
11. Yoldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. -Toshkent: O'qituvchi,1996.
12. Zunnunov A., Hotamov N.,Esonov J., Ibrahimov A. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. - Toshkent: O'qituvchi,1992.

G'ARB ADABIYOTIDA SHARQONA ASARLAR TALQINI (V.Irving "Al-hamro" kitobining novellalari misolida)

Rasulova Soxiba Ulug'bekovna

Samarqand davlat chet tillar instituti, katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Vashington Irvingning sharqona motivdagi asarlarida Sharqning geografiyasi va tarixi, folklor va madaniyati, ma'naviy va diniy hayot tarzini, urf-odatlarini va an'analarini aks ettirishi va bu bilan muallifning sharq poetik tafakkurini chuqur bilishi o'rganiladi. Muallif tomonidan G'arb adabiyotida Irvingning ispan va arab afsonalarida voqelik va badiiy qayta yaratilgan sharqona obrazlar tizimini yaratishda adib mahorati masalasi ilmiy xulosalarga tayanilgan holda amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: *Afsona, rivoyat, Algambra saroyi, Islom dini, romantizm, sarguzasht.*

Annotation: This article contains Washington Irving's works with an oriental motif reflect the geography and history, folklore and ethnoculture, spiritual and religious way of life, customs and traditions of the East, and thus the author's deep knowledge of the psychology of an oriental person has been studied. By the author, the question of Irving's literary skills in creating a system of reality and artistically recreated oriental images in Spanish and Arabic legends was realized by relying on scientific conclusions.

Key words: *Legend, narrative, Alhambra Palace, Islam religion, romanticism, adventure.*

Ispaniyaning XVI asr oxirlarida yashagan va 1611-yilda vafot etgan yirik musulmon tarixchisi Ahmad ibn Muhammad al-Makkari "Ispaniyadagi arab adabiyoti va tarixidan adabiy maqolalar" kitobini yozadi. Bu kitob 1855-1859- yillarda nashr etilgan. Shubhasiz, Irving shu kitob qo'lyozmalaridan foydalangan. Bu asarda ispan xalqi hayot tarzining turli darajalari, urf-odatlarini va an'analari, aholining mashg'uloti, mentaliteti tasvirlangan. Asarda tasvirlangan ko'plab tarixiy faktlar qiyoslash va

madaniy rivojlanishni tahlil etish asosida Kordova, Granada kabi yirik shaharlar bilan cheklanib qolmaydi, balki butun mamlakatga yoyiladi.

Granadaga sayohat adibning adabiy merosida o'chmas iz qoldirdi. 1829-yilda Irving Ispaniyadagi Rossiya elchisining xotini Katerina Dobrilga saroyning hashamatliligi haqida cheksiz mamnuniyat bilan yozadi. Adib Dobril xonimga Alɣambraning naqshindor zallarini tasvirlab beradi. Natijada Sharqning bu afsonaviy xususiyati "Al-hamro" kitobining novellalarida va illyustratsiyalarida o'z aksini topadi.

Irving 1851-yildagi nashrga bir qancha qo'shimchalar va o'zgartirishlar, izohlar kiritadi. Granadaga sayohat bo'limida muallif bu sayohatiga knyaz Dolgorukov hamrohlik qilganini aytib o'tishni o'zining burchi deb biladi. Dolgorukov Madriddagi Rossiya elchixonasining yuqori martabali shaxslaridan biri edi. Muallifning so'zlariga ko'ra 1851-yilda knyaz Dolgorukov Eronda Rossiya elchisi bo'lib tayinlangan. Granada shahri va Alɣambra saroyini tomosha qilgach, Irving podsholar hamda saroyning tarixi to'g'risida ko'proq bilishga qaror qiladi hamda Iezuitlar kutubxonasi qo'lyozmalari va materiallaridan keng foydalanadi. Yozuvchining ispan tilini yaxshi bilishi unga asarlarini yozishda qadimiy qo'lyozmalardan bimalol foydalanishiga imkon yaratdi. Irving arab tarixchisi Al-Makkarining bir qancha asarlaridan va boshqa arab olimlarining asarlaridan foydalanadi. Shuningdek, u asarda sayohatchi Ibn Batutaning, Migel Lafuenta (Alkantara)ning ham qo'lyozmalaridan hamda qadimiy arab qo'lyozmalardan manba sifatida foydalaniladi.

Vashington Irvingning sharqona asarlari ichida "Payg'ambar Muhammad s.a.v. va uning izdoshlari hayoti" (The Life of Mahomet and his Successors, 1849-50) asari muhim o'rin tutadi. Mazkur asarda Islom dini asoschisi Payg'ambar Muhammad s.a.v.ning biografik portreti tasvirlanadi. Muallifning asosiy maqsadi ingliz o'quvchisini Payg'ambar Muhammad s.a.v. hayoti va islom dini uchun bo'lgan kurashlarning tub mohiyati haqida ma'lumot berishdan iborat edi [12, 4].

Vashington Irving "Payg'ambar Muhammad s.a.v. va uning izdoshlari hayoti" kitobida hamda "Granadaning bosib olinishi tarixi" va "Al-hamro" nomli sharqona motivdagi asarlarida Sharqning geografiyasi va tarixi, folklor va etnomadaniyati, ma'naviy va diniy hayot tarzini, urf-odatlarini va an'alarini aks ettiradi va bu bilan muallifning sharq odami psixologiyasini chuqur bilishi namoyon bo'ladi.

"Al-hamro" Vashington Irving ijodining ikkinchi bosqichiga tegishli bo'lib, muallifning ishqiy intilishlarini to'liq ifodalaydi. Bu mashhur asar o'quvchini qadimgi Ispaniya haqidagi ertaklar va afsonalar olamiga olib boradi. Irving shunchaki ispan va arab afsonalarini qayta ishladi, bu esa unga insholar va hikoyalar uchun material berdi. Ushbu asarda o'quvchi eng xilma-xil materiallarni topadi: g'ayratli kuzatuvchi va sayohatchining taassurotlari va qiziquvchan tarixchilar tomonidan to'plangan ma'lumotlar, kundalik sahnalar va, nihoyat, yozuvchining tasavvuriga ta'sir qilgan va u tomonidan o'ziga xos tarzda yetkazilgan afsonalar va hikoyalar [6, 210].

Umuman olganda, kitobxon arab astronomlari, hukmdorlari, jangchilari, ispan gubernatorlari, hunarmandlari va ruhoniylari haqidagi voqea-hodisalarga duch keladi. Muqaddimada Irving sharqona tarzda qissalarni "arabiylar", keyin esa "eskizlar", xalq afsonalari asosida hayotdan olingan hikoyalar deb ataydi. [13]

Hikoyaning asosiy sujet chizig‘i Al-Hamro (Algambra) tasviridan unutilib bo‘lmas taassurotlar ta‘sirida qisqa novellalar, hikoyalardir. Saroyini tasvirlashda Irving sehrli ta‘sirni, afsona va haqiqat uyg‘unligini kiritadi[1, 3]

Irvingning qisqa hikoyalari ertaklarga juda o‘xshash va asosan, ularning mezonlariga mos keladi: “uzoq vaqt oldin ...”, “bir vaqtlar ...”. Hikoya ishtiyoq, sentimentallik (Sentimentalizm frans. sentiment – his tuyg‘u – XVIII asrning 2-yarmi – XIX asrning boshida Yevropa va AQSh adabiyoti va san‘atidagi oqim. Sentimentalizmda hissiyot yaxshilik va yomonlikni belgilovchi, insonning qadrigimmatini aniqlovchi asosiy me‘yor sifatida talqin qilinadi), romantik kayfiyatni his qiladi va bularning barchasi istehzo bilan aralashadi. Bunga misol qilib, muallifning derazadan qizning rohibalikka kirishi sahnasini tomosha qilib, uning qayg‘usini, uning siqilishini istamasligini va sevgilisiga hamdard bo‘lish epizodini keltirish mumkin.

Keyinchalik ma‘lum bo‘lishicha, “ta‘sirli hikoyaning qahramoni yosh yoki go‘zal emas edi; uning sevgilisi yo‘q edi; U o‘z xohishi bilan monastirga bordi...” [12]. Yozuvchining qissa janriga e‘tibor qaratganligining o‘zi qiziq, aytmogchimizki, afsonalar fantastika romantiklar uchun zamonaviylikni anglash vositasiga aylanadi, shuning uchun ertakdagi realistik element juda aniq. Irvingning ertak janriga bo‘lgan qiziqishi “Al-hamro” qissasida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Irving qisqa hikoyalari sahnasi “Granada qirolligi”dir, lekin bu Granada shunchalik qadimiyki, guyoki voqea-hodisalar “Uzoqlar qirolligi”da sodir bo‘layotgandek tuyg‘u beradi, ya‘ni Irving ertak muammolarining abadiyligini ta‘kidlaydi.

Masalan, “Uch sohibjamol” rivoyatida fantastikaning qo‘llanmaganligi bilan ajralib turadi. G‘ayrioddiylik muhiti Sharq olamiga murojaat qilish orqali yaratiladi. Bu yerda Sulton Muhammadni ismiga “Al Haygari”, ya‘ni “chapaqay” laqabini qo‘shganlar, chunki “o‘ng qo‘liga nisbatan chap qo‘lining epchilligi uchun desa, boshqalar u hamma ishni teskari tomondan boshlagan”, ya‘ni nimaiki ishga aralashsa, hammasini barbod qilgan deyshadi[5,108]. Katta va kichik o‘rtasidagi kontrast an‘anaviy ravishda romanda ham mavjud. Bosh qahramonlar uchta opa-singil bo‘lib, ularning eng kichigi qissaning haqiqiy qahramoniga aylanadi. Ushbu novellada Irving kattalar va kichiklar o‘rtasidagi an‘anaviy keskin qarama-qarshilikni (ya‘ni, qizlarning yoshidagi farq kichigi – atiga uch daqiqaga farq qiladi va uchta malika ham go‘zal va aqlli edi) olib tashlashi kuzatiladi. Bundan tashqari, barcha opa-singillar nasroniy janoblarini sevib qolishgan, shuning uchun ularning sevgi hikoyalari, ismlari ham o‘xshash – Saida, Soraida va Sorasaida[9, 99].

Binobarin, mazkur rivoyatdagi qarama-qarshilik usuli muallifni o‘z yo‘lidan boruvchi betakror romantik sifatida tavsiflaydi.

Mana shu ajoyib qarorgohda, turfa tabiat qo‘ynida, bulutsiz osmon ostida uch malika uch sohibjamol bo‘lib voyaga yetdi; ular hammasi birga tarbiyalangan bo‘lsalar-da, har biri o‘ziga xos mijozga ega edi. Malikalarni Saida, Soraida va Sorasaida deb atashar va ularning bir-biridan katta-kichikligini ham shu tartibda bo‘lib, ularning har birining tug‘ilish oraliq‘i roppa-rosa uch minutdan farq qilardi.

Saida ularning kattasi bo‘lib, jasur qalbgaga ega edi. Xuddi dunyoga kelganlaridagi kabi har sohada singillarini dadil boshqarib borardi. U nihoyatda qiziquvchan, har bir narsaning mohiyatiga yetmay qo‘ymas edi.

Soraida go‘zallikka juda ishqiboz bo‘lgani uchun ham ko‘zguga, yoki favvoraga termulib turishni yaxshi ko‘rardi. Gullarni, duru-gavharlarni va boshqa chiroyli buyumlarni judayam yoqtirardi. Ularning eng kichigi Sorasaidaga kelsak, yuvosh, tortinchoq, nihoyatda ta’sirchan va latofatli edi. Biroq tabiatdan hushyor Sorasaida hamma narsadan mahrum edi. Uning opa-singillari sezgirlikda Sorasaida kabi bo‘lmasada, hayotda muvaffaqiyatga erishadilar va sevganlari bilan taqdirlarini bog‘laydilar.

Bu Sorasaidaning qayg‘uli taqdiri, uchta qizning eng kichigi, eng muvaffaqiyat va baxtga erishishi kerak bo‘lganda, Irving yana an’anaviy “baxtli yakun” dan voz kechishini ta’kidlaydi. Irving, qisqa hikoyada nasroniylilikni islomga qarama-qarshi qo‘yganida, ular o‘rtasidagi qarama-qarshilikka romantik ta’sir ko‘rsatadi. Romantika shundan iboratki, Mavritaniya malikalari va nasroniy janoblarni o‘ziga xos tuyg‘u birlashtiradi hamda bu, biz bilganimizdek, diniy va milliy qarama-qarshiliklardan ko‘ra kuchliroqdir. Umuman olganda, sevgi mavzusi Irving uchun juda qiziq. U syujetga qizlarning o‘qituvchisi Dono Xadicha va qo‘riqchi boshlig‘i Husayn bobo o‘rtasidagi parallel sevgi hikoyasini kiritadi, bu malika va ularning janoblarining ideallashtirilgan his-tuyg‘ularini yoritadi. Bu juftlikning munosabatlari pul muzokaralari bilan boshlanadi. Dono Xadicha malikalarni va ularning sevgilisi xristian xushtorlari bilan qochishiga yordam beradi va o‘zi ham tanlagani bilan birga qochib ketadi. Ammo bu sarguzasht xizmatkor ayolning bo‘ronli oqimga tushishi bilan tugaydi va Husayn bobo kamarim daryoning o‘rtasida yechilib ketdi va Xadicha u bilan birga suvga qulab tushdi. Eh, attang qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan kamar edi! Bu holat romanning romantik taassurotini kuchaytiradigan pul hisob-kitobidan farqli ravishda sevgining haqiqiy qiymatini ochib beradi.

Agar “Uch sohibjamol rivoyati”da fantaziya elementi yetishmasa, u holda bu jihatdan “Al-hamro guli” yoki mahram va lochin qissasi bilan solishtiriladi. Mavritaniya malikasining arvohi oydin kechalarda paydo bo‘lishi, “Al-hamro guli” qissasida fantaziya elementi mavjudligini tasdiqlaydi.

Asosiy syujet chizig‘i butun saltanatni aylanib chiqqan va ilohiy musiqasi bilan Grenada xalqini zabt etgan Xasintaning sarguzashtlari haqida hikoya qiladi. Shu bilan birga, u o‘z ohang sadolari bilan qirolni ruhiy kasallikdan davolaydi va mukofot sifatida boy kuyovga turmushga chiqadi.

Ushbu qissada o‘tkir ijtimoiy ma’no ham bor: bo‘lajak monarx Filipp V qizning epchilligi va topqirligi tufayli emas, balki uning san’ati tufayli kasalligidan davo topdi. Ushbu qissada yozuvchining o‘ziga xosligi uning an’anaviy ravishda kelin olishdan bosh tortishida namoyon bo‘ladi, bu yerda ayollik tamoyilining mavjudligi oldingi planga chiqarilganining guvohi bo‘lish mumkin.

Hikoyada an’anaviy qissa atributi – qahramonning muvaffaqiyatiga hissa qo‘shadigan sehrli obyekt ham mavjud. Qiz o‘z cholg‘usini juda ajoyib chaladi, chunki u sevgidan ilhomlangan. Shunday qilib, mo‘jiza «sevgi» va «san’at» tushunchalarini birlashtiradi, ularni bir-biriga yaqinlashtiradi. Natijada, qissa mangulik san’atning ishqiy motivi bilan tugaydi. Aynan musiqachi qizga “Uch sohibjamol rivoyati” ning qahramoni Mavritaniya malikasining sharpasi ko‘rinadi. Bu ikkala rivoyatni Sohibjamol Soraidaning arvohi prinsipiga ko‘ra birlashtiradi: “Al-hamro guli”

qissasining bosh qahramoni “Uch sohibjamol” rivoyati qahramonlarining timsoli sifatida qabul qilinadi (Soraidaning sevgilisi Al-hamro gulining ajdodi ekanligi bejiz aytilmagan).

Aytishimiz mumkinki, “Al-hamro guli” malikalar haqidagi badiiy hikoyaning syujetini qayta hikoya qiladi: qiz an’anaga ko’ra turmushga chiqadi va baxtli bo’ladi [9,103].

Ko’rinib turibdiki, “Uch sohibjamol” rivoyati “Al-hamro guli” qissasiga nisbatan qo’shilgan mif rolini o’ynaydi, ya’ni birinchi qissadagi voqealar uzoq o’tmishda sodir bo’lgan, ammo o’ziga xos xususiyatga ega, keyingi hikoyani davomiy bo’lishi, fojiali voqealarning oxir-oqibat baxtli yechim topishiga sabab bo’ladi.

Batafsilroq tahlil qilmoqchi bo’lganimiz keyingi novellada ham o’ziga xos ta’sirchan atributlari mavjud – sehrli ritsar zirhlari, sehrlangan ot, uchar gilam va hokazolar. Bu “Shahzoda Ahmad al-Komil” afsonasi lirik, falsafiy va satirik-yumoristik asar bo’lib, uning asosiy mazmuni hayot, inson, muhabbat va sadoqat hamda insoniy jasorat haqidadir. Irvingning ushbu asari insonning yuksak axloqiy sifatlarni qaror toptirishga xizmat qiladi. Shaxzodalar ichida eng bilimdoni, sevgi bobida esa eng bilimsizi bo’lsa ham shahzoda Ahmad o’zini “Ishq qalandari” deb ataydi va yigit hayotdan butunlay ajralgan holda, xilvat joyda o’sgan edi. Barcha ritsarlarni, hatto malikaning otasi podshoniyam yengib, o’zining go’zal sevgilisiga erishadi. Bu g’oya Irvingning “Hayot – bu orzu” asaridan olingan. Shahzodaning otasi o’g’lini birorta ayol zotiga ko’zi tushmaydigan, hatto qiz bolaning tovushini ham eshitmaydigan xilvat joyda asrashga qaror qiladi. Shunday muhitda voyaga yetgan shahzoda sevgi nimaligini bilmoqchi bo’libdi. Mashhur arab donishmandi murabbiyi ibn Bonabinni shahzodaga ishq nimaligini shunday tushuntiribdi: “Sevgi turli dardlarga giriftor qilib odamni vaqtdan ilgari qaritadi. Tashvish va kulfat, g’am-anduhli kunlar va bedor tunlar – sevgining yo’ldoshlari” [12]. Keyinchalik, oshiq kabutar sevgini boshqacha izlaydi: “Sevgi yolg’iz vujud uchun qayg’u kulfat, ikki vujud uchun baxt-iqbol, uch vujud uchun dushmanlik” [5,149]. Ko’p marta ana shunday hayajonni his etgan Ahmad ikkala gapning ham to’g’riligiga amin bo’ladi.

Sevgi syujetini yaratib, Irving bir vaqtning o’zida hikoyaga ikkita grotesk personajni – boyqush va to’tiqushni kiritadi. Grotesk – voqea va hodisalarni ataylab kuchaytirish yoki kichraytirishdan, kulgili tarzda buzib ko’rsatishdan iborat badiiy usul. Satirik (yozuvchi) bu yerda grotesk, mubolag’a kabi satiraga xos xususiyatlardan keragicha, unumli foydalanishi mumkin.

Shahzoda saroydan qochishga qaror qildi, faylasuf boyqush uning hamrohi va yordamchisi bo’lishga ko’ndirmoqchi bo’ldi. Ey, hurmatli boyqush, – dedi shahzoda, o’y surishni va oyni kuzatishni vaqtincha qo’yib turgin: menga qochishga yordam bersang, boyqushlarcha ko’ngling nimani istasa, senga hadya qilayin.

–Shunday ham ko’nglim istagan hamma narsaga egaman, – dedi boyqush.

– Mening kamtarin nasibam uchun bir necha sichqon bo’lsa bas, devordagi birorta yoriq-teshik esa mening ilmiy mashg’ulotlarim uchun kifoya. Faylasuf uchun yana nima kerak?

–O’ylab ko’r, ey, donolarning donosi bo’lgan boyqush, sen o’z hujrangga berkinib olib, xunob bo’lib, oyga qarab o’tiraversang qobilyatingni butun dunyodagilar bilmay

qoladi. Ajoyib kunlardan birida men hukmdor bo‘laman va senga davlatimda muhim, sharafli bir mansab berishim mumkin.

Boyqush faylasuf bo‘lib, oddiy bandalarning turmushidagi ikir-chikirlardan yuqori tursa ham, bari bir shuhratga, o‘chligini yenga olmadi va oxiri shahzodaga yo‘ldosh va maslahatchi bo‘lib, uni kuzatib yurishga rozi bo‘ldi.

Shunday qilib, shahzoda faylasuf boyo‘g‘ini munosib siyladi, bosh amr lavozimiga tayinladi. Ahmad ziyorat vaqtida yo‘ldosh bo‘lgan yana bir qahramon to‘tini tantanali marosimlar uchun eshik og‘a qilib tayinladi – g‘ayrioddiy, epchil gapiradigan, boshqalarning she‘larini, yumorlarini mohirlik bilan so‘zlab beradigan olimu fozil to‘ti, lekin muallif bu personajni kinoya bilan, mazax qilib tasvirlaydi [1,3].

Kelajakda taxt vorisi bo‘lishini aytib, shahzoda malikani topishda to‘tidan yordam berishini so‘radi, evaziga uni vaqti kelib saroyda biror muhim lavozimga tayinlashini aytdi.

Ko‘rinishidan syujet voqealari uydirma shaklida bo‘lib, badiiy asar orqali Irving zamonaviy Amerika haqiqatini tanqid qiladi. Zero, shahzoda bilan to‘tiqush o‘rtasidagi suhbat orqali siyosatchilarning bir-biriga pora berishi, har xil va‘dalar berishini tanqid qiladi. Afsonada to‘tiqush o‘z yo‘lini topib, marosim ustasiga aylanadi.

Shunday qilib, Irvingning qissalarida turli komponentlar: samimiylik bilan ironiya, yuksaklik bilan tanqid, satira va yumor haqiqat bilan birlashadiki, yuqorida berilgan tahlillarimiz bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Hikoyalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, Vashington Irvingning “Al-hamro” kitobi har jihatdan romantik asardir. Preskot “Al-hamro”ni “Ispancha eskizlar kitobi” deb atadi, chunki asosiy hikoyalardagi asosiy voqea-hodisalar Ispaniyada ko‘p yillar yashagan ispan-mavr folklorining motivlariga asoslangan edi. Ulardan Irving mohirlik bilan o‘rinli foydalandi. Shu bilan birga, Al-hamro Amerika badiiy tafakkurining yorqin namunasidir [3].

Irving AQSh badiiy adabiyotining yangi romantik oqimi kelib chiqishida bugun ham tan olingan ilk namoyondalaridan hisoblangan va uning ijodida Amerika milliy romantizmining eng yorqin lahzarini o‘zlashtirgan.

Shunday qilib, biz ishimizda Irving romantizmining quyidagi asosiy xususiyatlarini ta’kidlamochimiz:

- Yevropa mamlakatlarining folklor san’ati mahorat bilan qayta ishlangan va milliy o‘ziga xoslik berilgan. Sevgi, san’at, jasorat va uyg‘unlik hukm surgan Yevropa qadimiyligi va madaniyatini ideallashtirish orqali yoqimsiz burjua haqiqatiga qarshi norozilik;

- fantastik va reallik uyg‘unlashib ketadi, kundalik hayotdan sehrga o‘tish, tabiiylikni saqlagan sirli ko‘rinish;

- nativizm – ona mamlakatning tabiati, urf-odatlar, hayotining tavsifi (“Nyu-York tarixi”, “Rip Van Vinkl”);

- bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib o‘tishda sarguzashtli sayohat janriga qiziqish;

- tarixiy va xarakterli elementlarning katta roli, huquqiy va kundalik hayotni tavsiflash istagi;

- Amerikadagi zamonaviy hayotga yumshoq kinoya, hazil, parodiya, grotesklik va satira kombinatsiyasi.

Shunday qilib, biz Irving Amerikaga hikoyaning yorqinligi, majoziyligi bilan uyg'unlashgan qiziqarli syujet va landshaft jozibasi bilan ajralib turadigan qisqa hikoyani adabiyot maydoniga olib kirdi xulosaga kelishimiz mumkin. Yozuvchining ijodi jamiyat va inson yehtiyojiga optimistik qarashdan kelib chiqqan. Irving dunyoni qutqarish uchun maqsad qilmagan. Uning vatandoshlaridan hech biri Irving kabi isyonkor ruhdan mahrum yemas yedi. U yoshligida inqilobiy kayfiyat qanchalar halokat va zarar keltirganiga kelisha olmagan uchun burjuaziya bilan uzilib qolgan [7,272].

Antik davr va folklorga murojat qilgan Irving o'zining barcha asarlarida "yevropa nuqtayi nazar" bilan milliy mavzuni ishlab chiqdi va Amerika adabiyotidagi tanqidiy-realistik tendensiyaning (oqim) xabarchisi edi.

Adibning adabiy sarguzashtlarni izlash va topish, ularni mahorat bilan qayta ishlash, milliy o'ziga xoslik bilan ta'minlash qobiliyatidan minnatdor bo'lishimiz kerak[4,308]. Vashington Irvingni Qo'shma Shtatlardagi eng ko'zga ko'ringan romantiklardan biriga aylangan va birinchi iste'dodli amerikalik yozuvchi sifatida shuhratini tasdiqlaydigan afsonalar yaratish bobida hech bir yozuvchi Irvingga teng kela olmagan, u Amerika tarixining eng fojiali jihatlarini tanladi va yangi davlat ruhini barpo etdi.

Adabiyotlar:

1. Боброва М. Н. Романтизм в американской литературе XIX в. – М: "Высшая школа" 1972. С. 44 – 48.
2. Викилуғат. Очик луғат. Гротеск. <https://uz.wiktionary.org/wiki/grotesk>
3. Горохов Э.В. Романтическое мироотношение в творчестве Вашингтона Ирвинга ("Альгамбра"). <http://american-lit.niv.ru/american-lit/articles/gorohov-romanticheskoe-mirootnoshenie.htm>
4. Литературная история США, т. 1. – М.: Прогресс , 1977. - 306 с.
5. Махмудов М. ва бошқ. таржимаси. Ирвинг, Вашингтон. Ҳикоя ва афсоналар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б. 216.
6. Нискомюкин А. И. Американский романтизм и современность. – М.: Наука, 1968. – С. 210.
7. Писатели США о литературе. – М.: Прогресс, 1982. – 272 с.
8. Самохвалов Н.И. Американская литература XIX в. – М.: Высшая школа, 1964. – С. 28 – 31.
9. Староверова Е. В. Литературная сказка в творчестве Ирвинга // Проблемы зарубежной реалистической прозы XIX-XX веков. – Саратов, 1985. – С. 99. – С. 104 .
10. Ирвинг В. Альгамбра. – М.: Художественная литература, 1979. – 405 с.
11. Brooks Y. M. The world of Irving – N. Y.: 1950. –P. 147.
12. Irving Washington. Mahomet and His Successors. Eds. Henry A.Pochman and E.N.Feltskog. The Complete Works of Washington Irving. - Madison: The University of Wisconsin Press. 1970.
13. <http://american-lit.niv.ru/american-lit/articles/gorohov-romanticheskoe-mirootnoshenie.htm>

BADIIY MATNNI TAHLIL QILISH TAMOYILLARI

Yulduz Do'smuradova

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU,
Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrası doktoranti,
O'zga tili guruhlarida o'zbek tili ta'limi kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada intertekstuallik tushunchasi, ularga berilgan turli ta'riflar, badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari hamda ushbu tamoyillar asosida Tohir Malikning "Shaytanat" asari badiiy matn tahlili uchun namuna sifatida olindi. Matnlarning ajralmas qismi bo'lgan intertekstuallik badiiy matnning shakllanishi va idrok qilinishida muhim lingvistik vosita sanaladi. Bunday matn parchalari tayyor lisoniy birlik sifatida kitobxonning ongidan allaqachon joy olganligi uchun intertekstuallik qatnashgan badiiy matnni tushunish ancha osonlashadi hamda muallifning badiiy niyati o'quvchi uchun yana ham aniqlashadi. Intertekstuallik matn tahlilida asosiy tamoyillardan biri bo'lib, bugun u lingvistika va adabiyotshunoslikning tadqiq predmetlaridan biriga aylanib ulgurdi. Maqolada bir qancha olimlarning tadqiqotlari, tahlil usullari haqida ham fikrlar berilgan bo'lib, ularga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: *badiiy matn, badiiy tahlil, tamoyil, intertekstuallik, intertekst matnlar, barqaror birikma.*

Annotation. This article is devoted to the concept of intertextuality, various definitions given to them, principles of artistic text analysis, and on the basis of these principles Tahir Malik's work "Shaytanat" was taken as an example for artistic text analysis. Intertextuality, which is an integral part of texts, is considered an important linguistic tool in the formation and perception of artistic text. Since such fragments of text are already in the mind of the reader as a ready-made linguistic unit, it becomes easier to understand the artistic text with intertextuality, and the author's artistic intention becomes more clear for the reader. Intertextuality is one of the main principles in the text analysis and today it has become one of the research subjects of linguistics and literary studies. In the article, some scientists' researches and analysis methods were also commented on.

Key words: *artistic text, artistic analysis, principle, intertextuality, intertextual texts, stable combination.*

Barchamizga ma'lumki, badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional ekspressiv ifoda semalari reallashgan leksik birliklarni aniqlash hamda ular haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Ushbu talablarning isboti sifatida yozuvchining yozgan asarida ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli so'zlar, chet va vulgar so'zlar, barqaror birikma va iboralar ajratib olinadi.

Shu asnoda aytib o‘tish joizki, o‘zbek tilshunosligida badiiy matn tadqiqi sohasida ko‘pgina izlanishlar olib borgan M.Yo‘ldoshev badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari haqida quyidagi fikrlarni ilgari suradi:[5:48]

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.
2. Makon va zamon birligi tamoyili.
3. Badiiy matn tilining umumxalq va tili adabiy tilga munosabatini aniqlash tamoyili.
4. Badiiy matndagi poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash tamoyili.
5. Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarini aniqlash tamoyili.

Biz ushbu tamoyillardan eng oxirgisiga urg‘u beradigan bo‘lsak, dastavval intertekstuallik atamasiga e‘tiborimizni qaratmoqchimiz. Tadqiqotlardan ma‘lum bo‘ladiki, tilshunoslikda intertekstuallik tushunchasi keng qo‘llanilgan va hozirga qadar o‘rganib kelinayotgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. *“Intertekstuallik”* atamasi *“inter” -o‘rta, “tekst”-matn* so‘zlarining birikuvidan hosil bo‘lgan bo‘lib, matn ichida keladigan matnni anglatadi [4:259-263]. Intertekstuallik bu – ma‘lum bir matn ma‘nosini boshqa matn bilan to‘ldirilishidir.

Intertekstuallik atamasi jahon tilshunosligi va o‘zbek tilshunosligida bir qancha olim va tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan va tahlil qilingan. Uni fanga olib kirgan Y. Kristeva intertekstuallik hodisasi asosan ilmiy va badiiy matnda uchrashini ta‘kidlab, ko‘proq badiiy matndagi intertekstuallik tamoyiliga urg‘u beradi [1:465].

Yana bir ma‘lumot sifatida shuni aytish mumkinki, intertekstuallikning asosiy vazifasi - ushbu matn tarkibidagi har qanday matnga havolalar juda aniq bir adresatga, ya‘ni matnlararo havolani taniy oladigan va ma‘lum bir havolani tanlashni ideal baholay oladigan shaxsga yo‘naltirilishi mumkin. Uning orqasida turgan niyatni yetarlicha tushunib olish oson bo‘ladi. Ba‘zan intertekstual matnlar o‘quvchilarning ma‘lum bir qismining e‘tiborini jalb qilish uchun mo‘ljallangan murojaatlar sifatida qo‘llaniladi.

Badiiy matnni tahlilida juda ko‘p yozuvchi va shoirlar ijodiga to‘xtalish mumkin. Jumladan, mahoratli yozuvchi Tohir Malik ijodida ham intertekst turlaridan juda o‘rinli va unumli foydalanilgan. Yozuvchining *“Shaytanat”* romanida uchraydigan intertekstualliklar asosan quyidagi manbalar asosida hosil qilingan deyish mumkin:

1. Muqaddas kitob, hadislar.
  2. Barqaror birikmalar.
  3. Folklor namunlari: afsona, doston, ertak, rivoyat va maqollar.
  4. Tarixiy voqea-jarayonlarga ishora qiluvchi allyuziyalar.
  5. Mashhur badiiy asarlar muallifi va qahramoniga ishora qiluvchi allyuziyalar.
- Tohir Malikning *“Shaytanat”* asaridan intertekstuallik hodisalarini tekshiramiz:

1. Barqaror birikma, iboralar:

“Ularga «xudo bor», desangiz, ishonishmas, lekin «devorning qulog‘i bor», desangiz, ishonishadi. Ularning nazarida daraxtlarning, hatto o‘t-o‘lanlarning ham qulog‘i bor.”

“O‘zi pishirgan sho‘rvani o‘zi ichsin, — dedi Chuvrindi. Bu gapdan Asadbek ko‘nliga ravshanlik kirdi.”

“O‘tgan hafta u ijroqo‘m rahbaridan biriga **«bizning ko‘chaga ham son bitadimi yo yo‘qmi»**, degan edi. Ko‘chadagi harakatni ko‘rib, **«bizning gapimiz ham yerda qolmaydigan bo‘libdi»**, deb g‘ururlanib qo‘ydi.”

“To‘ng‘ich farzandi emaklay boshlaganida erini urushga kuzatgan, ikki oydan so‘ng qora xat olganiga qaramay, besh yil **yo‘lga ko‘z tikkan, og‘zim oshga yetdi** deganda esa **boshi toshga tekkan** mushfiq ayol haqida keyinroq so‘z ochaman.”

“To‘g‘ri, «falonchi hofiz falonchi ashulachining **choyiga surma qo‘shib ichiribdi**», degan gaplarni ko‘p eshitgan.”

“Panaroqqa o‘tib qarasaki, belbog‘da sariq chaqa ham yo‘q — besh-oltita kesak hafsala bilan terib qo‘yilgan. Haydar «bu qishloqi ko‘zni shamg‘alat qilmoqchi ekan», deb o‘yladi.”

“Senga ijozat, — dedi Asadbek, yumshoq ohangga o‘tib. — Aytilgan ishni qil. Sharifning **o‘rnini sovutma**.”

— Nevara ko‘ribsan, ismini Samandar qo‘yibsan, oradan bir yil o‘tibdi... Asad degan o‘rtog‘im bor edi, xursandchiligimga sherik qilay, ukasining oti ham Samandar edi, nevaramga ot qo‘yishda bir so‘rab olay, deyishga **aqling kaltalik** qildimi? **Tiling bir qarich**. Birovga so‘z bermaysan-u, shunaqa narsalarga kelganda kallang ishlamay qoladi, xom oshqovoq!

Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi harakat, holatlarni baholashda ayni keng qo‘llanuvchi barqaror birikmadir.

1. Maqollar:

Har holda «hisobli do‘st ayrilmas», deganlar.

“**Puling bo‘lsa, changalda sho‘rva**, deyishadi. Puli ko‘p odam balki sho‘rvani chindan ham changalida ushlab turishi mumkindir. Ammo o‘z jonini ushlab qola olarmikin?”

2. Folklor namunalari:

«O‘ynamasa kim o‘zganing nayiga, Shum niyat-la tushadilar payiga!» qo‘shiqdan.

“Gapingiz to‘g‘ri, — dedi Chuvrindi, — bir hikmat bor: tariqday mamlakatning rahbarlari kambag‘allikdan chiqish yo‘llarini izlab, oxiri Amerikaga urush ochmoqchi bo‘lishibdi. Urush ochsak, ular bizning yurtimizni bosib olishadi, so‘ng xalqimizni boqishga majbur bo‘lishadi, deyishibdi. Shu qarorga kelishganda ulardan biri: «agar biz ularni yengsak-chi, xalqini qanday boqamiz?» deb tashvishlangan ekan.”

3. Mashhur badiiy asarlar muallifi va qahramoniga ishora qiluvchi allyuziyalar

“Shayton g‘olib, jon berarda shoshdim mano”. Ahmad Yassaviydan satr.”

“Ming yillar muqaddam o‘tgan Yevripid degan shoir:

Nomussizlik gar ilashsa nikoh ipiga

Ayol qalbi shu qadarli qonsiragayki,

Topolmaysiz yer yuzida bunaqasini, deganida balki bizning hamshirani nazarda tutgandir.”

Matnlarda o‘zga matn parchalarining qo‘llanilishi orqali kitobxonning intertekstuallik ostidagi mazmunni hamda berilgan matnni qiyosan tushunishi uchun

imkoniyat yaratiladi. Intertekstual birliklar asarning vertikal kontekstini yaratadi, ya'ni ma'lum bir matn orqali oldin yaratilgan boshqa birini ham idrok qilish mumkin bo'ladi.

Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, yozuvchi asarlarini intertekstuallik asosida tahlil qilish jarayonida shu ma'lum bo'ldiki, ularda intertekstual matnlar juda mahorat bilan qo'llanilgan. Tohir Malikning "Shaytanat" asarida bunday intertekstlar juda ko'p va xilma-xil. Ularning lingvistik tahlili, tadqiqi bevosita keyingi ishlarimizda davom etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Kristeva, J. Bakhtine, (1967) le mot, le dialogue et le roman Texte. J. Kristeva Critique, № 239, pp. 465.
2. Tohir Malik. Shaytanat (1-kitob). – Toshkent, 2007.
3. Qurbonova M., Yuldashev M. Matn tilshunosligi. -Toshkent, 2014.
4. Xomidova M. F. "The problem of intertextuality in modern linguistics." Central Asian Problems of Modern Science and Education 3.4 (2019): 259-263.
5. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Fil. fan.doktori... diss. – Toshkent, 2010.

O'ZBEK TILI MASHG'ULOTLARIDA ADABIY O'QISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING AMALIY JIHATLARI

Turakulova Okila Amirkulovna

Alisher Navoiy nomidagi

O'zbek tili va adabiyoti universiteti

O'zbek tili ta'limi fakulteti dotsent, p.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbek tili mashg'ulotlarida adabiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda ayrim metodik tavsiyalar, adabiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda matn bilan ishlashning amaliy jihatlari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *O'zbek tili, adabiy o'qish, matn, metod, matn xususiyatlari, o'qish, so'z boyligi, o'qib tushunish.*

Annotation. This article provides some methodological recommendations for developing literary reading skills in Uzbek language classes, practical aspects of working with text to develop literary reading skills.

Key words: *uzbek language, literary reading, text, method, text features, reading, vocabulary, reading comprehension.*

Til millat ko'zgusi, g'ururi, tafakkur manbaidir. Buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy "Har bir millatning o'zligini ko'rsatadurg'on oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak, millat ruhini yo'qotmakdur", - deb ta'kidlaydi. [1,160].

Darhaqiqat, til har bir millatning, xalqning ma'naviyatini, madaniyatini ko'rsatuvchi ko'zgudir. 2019-yil 21-oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmondan kelib chiqqan holda o'quvchilarga zamon talablariga mos ravishda o'qitishning eng qulay va zamonaviy metodlari to'g'risida bilim berish, bo'lg'usi fan o'qituvchisining kasbiy faoliyatiga doir dastlabki bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularga qo'yiladigan kasbiy talablar asosida mazkur fanni zamon talablari darajasida o'qitishning samarali metodlari, shakl va usullari haqidagi nazariy bilimlarni o'zlashtirishini ta'minlash masalalari dolzarb vazifalardan bo'lib qolmoqda.

O'quvchilarga tilni o'qitish orqali shu til bo'yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy to'rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha har bir sinfda taqozo etiladigan malaka va ko'nikmalar me'yorini rivojlantirish, bunda o'qishda, mehnat jarayonida va oilada, jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o'qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga o'z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirishish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi.

O'zbek **tili** mashg'ulotlarida bolalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitida mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri ravon ifodalash, adabiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish:

- 1. So'z boyligini oshirish va boyitish
- 2. Mustaqil fikrlash, ijodiy tafakkurni rivojlantirish
- 3. Nutqiy mahoratni shakllantirish
- 4. Mustaqil matn yaratish malakasiga ega bo'lish.

Darsda amaliy faoliyatga qancha ko'p e'tibor berilsa, samaradorlik shuncha yuqori bo'ladi. Amaliylikni ta'minlash esa muammoli o'qitish usullaridan unumli foydalanishni, darsda qayta xotirlash, qisman izlanuvchanlik va izlanuvchanlik metodlari orasida mutanosiblik bo'lishini, darslarni "Topqirlar bellashuvi", "Sirtqi sayohat", "Bahs -munozara", "Ertak" singari turli qiziqarli shakllarda tashkil etishni, ta'lim jarayonida didaktik o'yinlardan unumli foydalanishni taqozo etadi.

O'quvchini ana shunday amaliy jarayonlarga kirita olish esa, nafaqat grammatika, balki o'qib tushunish, ya'ni adabiy o'qish jarayoni bilan ham uzviy bog'liqlikni tashkil qiladi.

Kitob o'qish ko'p insonlarga xos bo'lgan qiziqish orqali yuzaga keluvchi, bilim olishning eng samarali yo'li, ma'naviyat o'chog'idir. Umuman olganda o'qish bu alohida hodisa.

- *Mazmunni (axborotni) yozma matndan olishga qaratilgan nutq faoliyatining turi - o'qish demakdir.*
- *O'qish -matnni idrok qilish, uni tushunish va talqin qilishni o'z ichiga oladi va idrok darajasi o'quvchining o'qish tajribasi va adabiy saviyasi bilan belgilanadi.*
- *O'qishning yuqori darajasi ijodiy his-tuyg'ular, yangi haqiqatni yaratish, muallif bilan muloqot qilish qobiliyati bilan ajralib turadi.*

S.N.Plotnikov o'spirin yoshidagi bolalarda o'qishni rivojlantirish uchun quyidagi mezonlarni belgilaydi:

- - bolalarda kitobga qadriyatli munosabatni yaratish jarayoni;
- - o'qiganlariga hissiy munosabatda bo'lish qobiliyati;
- - badiiy matnni estetik jihatdan his qilish imkoniyatlari;
- - o'quvchilarda o'qish ehtiyojlarini shakllantirish. [3, 46-58].

Ma'lumki, Prezidentimizning 2017-yildagi adabiy o'qish jarayoniga bog'liq qarorlariga muvofiq ta'lim o'zga tilda olib boriluvchi maktablarda o'zbek tili mashg'ulotlarida adabiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratildi. Adabiy o'qishga ajratilgan soatlarda o'quvchining nutqi ravon bo'lishi, o'zbek adabiyoti bilan, shuningdek, o'zbek madaniyati, uning tildagi chinakam jozibasi bilan tanishtirish uchun imkoniyat yaratildi.

O'qish uchun matn tanlash muhim!

O'qishga mo'ljallangan matn mazmuniga quyidagi talablar qo'yiladi:

- 1) Matnning tarbiyaviy ahamiyati bo'lishi, til o'rgatish maqsadlaridan biri tarbiyalashdir, jamiyat axloq qoidalarini singdirish, ma'naviy (axloqiy) tarbiya berishga qaratilgan matnlar tanlanadi;
- 2) O'quvchining hayotiy bilimni oshirish, ya'ni dunyoqarashini boyitishga xizmat qiladigan matnlar saralanadi.
- 3) O'qishga tavsiya etiladigan matnning mazmuni **ilmiy jihatdan sifatli**, ya'ni undagi ma'lumotlar voqelikni aks ettiradigan bo'lishi kerak. O'quvchiga qandaydir **faraziy yoki taxminiy** ma'lumotlarga asoslangan matnlar o'qitilmaydi.
- 4) Tanlanayotgan matn **o'quvchi yoshiga mos tushishi** talab etiladi. O'quvchi ehtiyojini qondirish kerak.
- 5) Matn mazmuni o'quvchining **ma'naviy saviyasiga muvofiq bo'lishi**, bilish va hissiy talablariga javob berishi kerak.

Yuqori sinflarga quyidagi matnlarni o'qish uchun tavsiya qilish mumkin:

- badiiy adabiyotdan saralangan matnlar;
- tengdoshlar, do'stlik, muhabbat haqida fikr uyg'otadigan muammoli matnlar;
- mazmunan jozibador (yumor, sarguzasht, detektiv, hazil, fantastik) matnlar;
- Tarixiy ma'lumotlar beradigan, kashfiyotlar va sayohatlarga oid "Bilasizmi...?" toifasidagi matnlar;
- Matn mazmuni boshqa o'quv predmetlarining materialini bevosita takrorlamasligi; Matn bilan ishlashning uch bosqichi tadqiq qilingan:

Birinchi - matn oldi tayyorlov mashqlarida leksik grammatik material va o'qish texnikasi o'zlashtiriladi.

Ikkinchi - matnni o'qib tushunishga qaratilgan bo'lib, axborot olish va tushunganlikni tekshirish mashqlarini o'z ichiga oladi.

Matndan keyingi bosqichda uning leksikasi va axboroti asosida gapirish, o'stirish bo'yicha mashqlar o'tkaziladi.

Demak, adabiy o'qish jarayoni uchun matn xususiyatlari muhim sanaladi. Bugungi kunda darsliklarda mavjud matnlarni tahlil qilgan holda zamon talablaridan kelib chiqqan holda yangi matnlar yaratish, o'zbek adabiyotida mavjud bo'lgan eng sara asarlardan namunalar berish ham muhim sanaladi. Jumladan, bugungi kunda

bolalar adabiyotida samarali ijod qilib kelayotgan Sa'dullo Quronovning "Koinot javohiri" asaridan olinib, 7-sinf o'quvchilariga Grammatik mashqlar orqali taqdim qilingan ushbu parchada yuqoridagi fikrlarimiz isbotini dalilladik.

"Ruzvelt xonasida" matni ustida ishlash.

Savol va topshiriq quyidagicha:

- *Matn orqali anglagan kichik tushunchangizni ayting.*
- *Matnda ismlari keltirilgan qahramonlarni taniysizmi?..*

Eng samarali usullardan biri - bu "Muammoli vaziyat" metodi. Bunda, o'quvchilar berilgan matnni o'qiydilar, mulohaza qiladilar va undan hukm hamda xulosalar chiqaradilar.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili mashg'ulotlarida adabiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish asosida o'quvchilarda badiiy matnni estetik jihatdan his qilish ko'nikmasi shakllanadi, o'qiganlariga hissiy munosabatda bo'lish qobiliyati rivojlanadi. Bu esa, ijodiy yondashuvni, izlanuvchanlikni oshiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni.
2. Bo'ronova Sh. Ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tili darslarini tashkil etishning samarali usullari (metodik qo'llanma). – Toshkent, 2009, 37- b.
3. Mirzayeva Z. Badiiy asar tahlilida o'quvchi faolligini oshirish muammosi. – Toshkent, 2020.

O'ZBEK TILINI BADIY FILMLAR VA BADIY ADABIYOTLAR VOSITASIDA O'RGATISH

Davronov Azimjon Soliyevich

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilini o'zga tilli guruhlariga yoki xorijliklarga badiiy film yoki badiiy asarlar orqali o'rgatish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, badiiy film, badiiy asar, o'rgatish.*

Annotation. This article discusses teaching the Uzbek language to foreign language groups of foreigners through feature films or works of art.

Key words: *Uzbek language, art film, art work, teaching.*

O'zbek tilini o'zga tilli guruhlariga yoki xorijliklarga o'rgatish murakkab va mashaqqatli jarayon. Bu jarayon ushbu fan o'qituvchisidan chuqur bilim, ko'p yillik tajriba va yuksak ijodiy mahoratni talab etadi. Zero, o'zbek tili o'qituvchisi nafaqat til

fanining bilimdoni, balki adabiyotni ham yaxshi bilishi lozim. Chunki, o'zbek tilini o'zbek adabiyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

O'zbekiston respublikasining Davlat ta'lim standartida umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari uchun o'zbek tili fanidan quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallash lozimligi belgilab qo'yilgan: morfologiya va sintaksisga doir asosiy tushunchalarni hamda shu tushunchalar bilan bog'liq ravishda grammatik atamalarni bilish; so'zlarning yozilishi, grammatik vositalarning so'zlarga qo'shilishi bilan bog'liq imlo qoidalarini bilish va bu qoidalarga amal qilish; mustaqil gaplarni, murakkab sintaktik butunliklarni o'zaro to'g'ri bog'lay olish; o'zbek mumtoz adabiyoti hamda XX–XXI asr zamonaviy o'zbek adabiyoti namoyandalarini bilish, ularning asarlaridan namunalar ayta olish; badiiy asar timsollariga og'zaki va yozma tavsif berish; o'rganilgan mavzu doirasida va rasmlarga qarab mustaqil 15-20 gap bilan izchil va bog'lanishli monologik nutq shaklida bayon qilish; ayrim matnlar mazmunini o'z so'zi bilan qayta hikoya qilish; matnni (badiiy asar, hikoya, ilmiy maqola, xabar) to'g'ri, ravon, tushunib bir daqiqada 90-100 so'z tezligida o'qish; badiiy asarni, she'rni ifodali o'qish; o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalaridan ayta olish; ish qog'ozlarini yoza olish [1].

O'zbek tili darslarida adabiy ta'limga e'tibor berish qisman, Yo'ldoshev Rustam A'zamovichning "O'zbek tilini o'qitish metodikasi" [2] nomli monografiyasida, Muxitdinova Xadicha Sobirovnaning "O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi" [3] nomli o'quv qo'llanmasida ham tilga olingan. Lekin aynan badiiy film yoki badiiy asarlar orqali til o'rgatish masalasi haqida fikr yuritilmagan.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining o'quvchilari 3-9-sinflar kesimida xususan, adabiy ta'limdan quyidagi natijalarga erishish ko'zda tutilgan.

3-sinfda O'qish bo'yicha: - matnni (ertak, kichik hikoya, xabar) to'g'ri, ravon, tushunib, bir daqiqada 30-40 so'z tezligida o'qish; - hikoyani (hikoyadan olingan parchani), she'rni ifodali o'qish; - shu sinfda o'rganilgan 2-3 she'rni yoddan ifodali aytish; - o'rganilgan matn mazmunini 3-4 ixcham gap hajmida o'z so'zi bilan qayta hikoya qilish.

4-sinfda O'qish bo'yicha: - matnni (ertak, xabar, e'lon) to'g'ri, ravon, tushunib, bir daqiqada 40-50 so'z tezligida o'qish; - hikoya, she'r va maqollarni ifodali o'qish; - matndan asosiy fikrni ajratib olib, umumiy xulosani ifodalay bilish, raqamli dalilni aytish, ertak yoki multfilm qahramonlariga baho berish; - o'rganilgan matnlar mazmunini 5-6 gap hajmida o'z so'zi bilan qayta hikoya qilish.

5-sinfda O'qish bo'yicha: - matnni (ertak, kichik hikoya, gazeta yoki jurnaldan olingan maqola, xabar) to'g'ri, ravon, tushunib, bir daqiqada 50-60 so'z tezligida o'qish; - ertak, hikoya, masal va she'rlarni ifodali o'qish; - matndan asosiy fikrni ajratish, yangi axborotni o'zlashtirish, faktlarga, voqea-hodisalarga, asar qahramonlariga o'z munosabatini bildirish; - o'rganilgan matnlar mazmunini 5-7 gap hajmida o'z so'zi bilan qayta hikoya qilish.

6-sinfda O'qish bo'yicha: - matnni (ertak, kichik hikoya, gazeta yoki jurnaldan olingan maqola, xabar) to'g'ri, ravon, tushunib, bir daqiqada 55-65 so'z tezligida o'qish; - ertak, hikoya, masal va she'rlarni ifodali o'qish; - shu sinfda o'rganilgan 4-6 she'rni yoddan ifodali aytish; - matndan asosiy fikrni ajratish; - yangi axborotni

o'zlashtirish, faktlarga, voqea-hodisalarga, asar qahramonlariga o'z munosabatini bildirish; - o'rganilgan matnlar mazmunini 6-7 gap hajmida o'z so'zi bilan qayta hikoya qilish.

7-sinfda O'qish bo'yicha: - matnni (ertak, kichik hikoya, gazeta yoki jurnaldan olingan maqola, xabar) to'g'ri, ravon, tushunib, bir daqiqada 65-70 so'z tezligida o'qish; Davlat ta'lim standartiga sharh - o'rganilgan matnlar mazmunini 7-8 gap hajmida o'z so'zi bilan qayta hikoya qilish; - ertak, hikoya, masal va she'rlarni ifodali o'qish; - shu sinfda o'rganilgan 5-7 she'rni yoddan ifodali aytish; - matndan asosiy fikrni ajratish, yangi axborotni o'zlashtirish, faktlarga, voqea-hodisalarga, asar qahramonlariga o'z munosabatini bildirish.

8-sinfda O'qish bo'yicha: - matnni (ertak, kichik hikoya, gazeta yoki jurnaldan olingan maqola, xabar) to'g'ri, ravon, tushunib, bir daqiqada 70-75 so'z tezligida o'qish; - o'rganilgan matnlar mazmunini 8-9 gap hajmida o'z so'zi bilan qayta hikoya qilish; - shu sinfda o'rganilgan 6-8 she'rni yoddan ifodali aytish; - asar qahramonlariga o'z munosabatini bildirish.

9-sinfda O'qish bo'yicha: - matnni (ertak, kichik hikoya, gazeta yoki jurnaldan olingan maqola, xabar) to'g'ri, ravon, tushunib, bir daqiqada 75-85 so'z tezligida o'qish; - o'rganilgan matnlar mazmunini 8-10 gap hajmida o'z so'zi bilan (asosiy mazmunini qamrab olgan holda) qayta hikoya qilish; - shu sinfda o'rganilgan 8-10 ta she'rni yoddan ifodali aytish; - asar qahramonlariga o'z munosabatini bildirish; - ijodi haqida qisqa tushuncha berilgan o'zbek yozuvchi va shoirlari haqida fikr aytish [1].

Yuqorida ko'zda tutilgan maqsad va natijaga erishish uchun har bir sinf kesimida rejadagi mavzu mazmuniga mos ertak multfilmlar, badiiy asarlar asosida yaratilgan badiiy filmlar, o'quv filmlari, hujjatli tarixiy filmlarni namoyish etish samara beradi. Har bir sinf kesimida aksar o'quvchilar tomosha qilgan filmi mazmunini gapirib berishga harakat qiladi. Misol uchun o'quv rejada yozuvchi Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib" asarini o'qish mavzusiga navbat keldi. Ushbu mavzu bilan tanishtirish uchun eng avvalo mazkur asar asosida yaratilgan kinofilmni namoyish qilish qulayroq ko'rinadi. Filmni tomosha qilgan o'quvchida asar haqida tasavvur paydo bo'ladi. Ushbu tasavvur yozuvchi hayoti va ijodi, uning boshqa asarlarga ham qiziqish uyg'otadi. Ayni imkoniyat o'quvchiga asar o'qish imkonini tug'diradi. Asarni qiziqish bilan o'qigan o'quvchida tez va ifodali o'qish ko'nikmalari hosil bo'ladi. Ushbu ko'nikmalar uning nutqini o'sishiga yordam beradi. Nutq ko'nikmasi shakllangan o'quvchi fikrini o'g'zaki va yozma bayon qilish imkoniga ega bo'ladi. Ushbu natija o'quvchida grammatik bilimlarni o'zlashtirish uchun ham yengillik tug'diradi. Bunday tajribani har bir sinf kesimida qo'llash mumkin. Misol uchun G'.G'ulomning "Shum bola", "Sen yetim emassan" asarlariga ishlangan filmlar yoki yozuvchi va shoirlar hayoti, ijodiga bag'ishlangan filmlar hammasi o'quvchi diqqatini tortadi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Ibn Sino, Abdulla Avloniy, Ishoqxon Ibrat, Hamza Hakimzoda, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy va ularning asarlariga ishlangan filmlar o'zbek tilini o'rgatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon", "O'tgan kunlar", Cho'lponning "Kecha va Kunduz" romanlari, Hamzaning "Boy ila xizmatchi", "Maysaraning ishi" pyesalarini dunyoning bir necha

tillarida tomosha qilish mumkin. Ushbu vositalar ham boshqa millatlarga o'zbek tili va madaniyatini o'rganishi uchun manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Respublika ta'lim markazining uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. O'zbek tili (5 – 9 sinflar). – Toshkent, 2010.
2. Yo'ldoshev R.A. O'zbek tilini o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2015.
3. Muxitdinova X.S. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2023.

АНАЛИЗ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА И СТИЛЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А.И.КУПРИНА

Муштарий Аликулова

*Университет экономики и педагогики города Карши,
стажёр-преподаватель*

Аннотация. Александр Иванович Куприн - один из выдающихся писателей XX столетия. В творчестве и личной судьбе Куприна эмиграция сыграла, может быть, наиболее трагичную роль, чем в судьбе многих других писателей. Отрыв от родины для него оказался катастрофичным. В данной статье будет проведен анализ изучения языка и стиль произведений А.И.Куприна.

Ключевые слова: *язык, Куприн, стиль, анализ, метод, писатель, история.*

Annotatsiya. Aleksandr Ivanovich Kuprin XX asrning taniqli yozuvchilaridan biridir. Kuprin ijodida va shaxsiy taqdirida emigratsiya boshqa yozuvchilarning taqdiriga qaraganda ko'proq fojiali rol o'ynagan. Vatanidan ajralish uning uchun halokatli bo'ldi. Ushbu maqolada A.I.Kuprin asarlarining tili hamda uslubi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *til, Kuprin, uslub, tahlil, usul, yozuvchi, tarix.*

Abstract. Alexander Ivanovich Kuprin - one of the outstanding writers of the XXth century. In Kuprin's work and personal fate, emigration played perhaps a more tragic role than in the fate of many other writers. The separation from his homeland was catastrophic for him. This article will analyze the study of language and the style of A.I.Kuprin's works.

Key words: *language, Kuprin, style, analysis, method, writer, history.*

Путь его в эмиграцию не был обусловлен какими-то политическими или идейными мотивами, но в известной мере, был по-житейски случайным. Осенью 1919 года войска Юденича заняли Гатчину. Куприн был мобилизован в белую армию и вместе с отступающими войсками покинул Россию. В начале он

попадает в Эстонию, затем - в Финляндию, а с 1920 года с женой и дочерью поселяется в Париже. 17 лет писатель провел в эмиграции.

В Париже Куприн сразу почувствовал себя «духовно приплюснутым», как скажет он в одном из писем. Ему претили неустроенность, безденежье, которые так часто встречались в эмигрантском быту. Но, несмотря на все жизненные неудачи, Куприн не терял жизнелюбия.

Русская зарубежная литература XX века - одна из блестящих страниц отечественной культуры, созданная крупнейшими ее мастерами, оказавшимися в силу тех или иных обстоятельств в эмиграции после Октябрьской революции. Ими были созданы многие шедевры русского живописного, музыкального и словесного искусства.

Вдали от Отчизны люди часто начинают сильнее ценить все, что связано с родной культурой. Так и эмигранты, оказавшиеся вдали от родины после Октябрьской революции, с особой силой ощутили свою принадлежность к русской культуре, в полной мере осознали себя ее частью. Отличительной чертой представителей Русского Зарубежья явилось стремление вести русскую жизнь. Они хотели жить, работать и творить, как в России. Эмигранты всегда оставались русскими, православными, всегда верили в возрождение России. «Наша цель - твердо сказать: подымите голову! - говорил И. А. Бунин на собрании русских эмигрантов в Париже в 1924 году. - Миссия, именно миссия, тяжкая, но и высокая, возложена судьбой на нас». [1, 67]

Феномен литературы русского зарубежья заключался и в том, что при всей своей внешней изолированности, отгороженности от России, она была внутренне связана с ней не только тем, что предметом ее художественного постижения был драматизм судьбы России и русского человека, не только тем, что опорой ее была русская культура, но и тем, что сама являла собой эту культуру и ее традицию.

Творчество писателей спустя десятилетия вернулось на родину, хотя в период эмиграции было надолго закрыто для советского читателя. А для полного его осмысления необходимо знать, что они думали, как творили в годы эмиграции, осознать их творчество как единый художественный процесс, рассматриваемый в тесном переплетении традиций и новаторства. На этом фоне обращение к творчеству Куприна вполне обосновано и представляет несомненно научный интерес, особенно в контексте русской художественной культуры XX века как особого феномена.

Литература в России всегда активно взаимодействовала с философией. Многие идеи философов - Вл. Соловьева, Н. Бердяева, В. Розанова, П. Флоренского и многих других - отразились в русской литературе. Разъединенная трагическими событиями начала XX столетия, она только сейчас получила возможность быть объективно изученной во всей целостности литературного процесса, в контексте непреходящих ценностей культурного наследия.

В этой связи самобытно творчество Куприна. Его наследие по праву считается одним из самых значительных в развитии русской прозы XX столетия. В данном исследовании творчество А.И. Куприна рассматривается в едином контексте культурно-исторического развития уникальной эпохи, которую

принято называть «серебряный век», и периода эмиграции как составной части культуры Русского Зарубежья.

Постичь своеобразие прозы А.И. Куприна в аспекте Русского Зарубежья в этой связи представляется актуальным, и это лежит в основе диссертационного исследования.

Франция стала одной из 25 стран, принявших русских эмигрантов первой волны. И. А. Бунин, Б. К. Зайцев, И. С. Шмелев, З. Н. Гиппиус, Д. С. Мережковский, Г. В. Адамович, М. И. Цветаева, Н. А. Бердяев, П. Б. Струве, А. И. Куприн эти и многие другие имена составляли цвет русской эмиграции Парижа. Именно здесь одно за другим открывались различные издательства, литературные салоны, галереи искусства, издавались газеты и журналы. Публиковались произведения поэтов и прозаиков, переиздавались творения классиков русской литературы, создавались шедевры оперы и балета, скульптуры и живописи. Известный деятель Русского Зарубежья М. Алданов отмечал, что «почти все писатели, покинувшие Россию после большевистского переворота, в эмиграции работают, как умеют (.). Сюжеты их относятся к дореволюционной России, к первым годам революции, к далекому прошлому, к истории, к легенде, к жизни эмиграции[2,297], к жизни иностранцев».

Литература эмиграции была естественным и законным продолжателем традиций русской литературы XIX столетия и литературы серебряного века.

Феномен литературы Русского Зарубежья уникален и, кажется, не находит аналогов в мировой истории, хотя известны примеры исхода в эмиграцию крупных писателей (скажем, в пору французской революции конца XVIII века), да и политическая эмиграция в самой России имеет давние традиции (от князя Курбского до Герцена и Бакунина и далее - левых партий в начале XX столетия). При всем разнообразии подходов и оценок литературы Русского Зарубежья, она, однако, рассматривается в подавляющем большинстве случаев именно как литература независимо от того, как ее соотносят с литературой метрополии. Об эмигрантской литературе говорилось, с одной стороны, в плане ее «цельности, замкнутости», а с другой - лишь временной отъединенности и даже единстве с литературой, оставшейся в России: «Русская книга, русская литература едины на обоих берегах».

Однако позднее творчество Куприна созвучно его ранним произведениям о любви, созданными в период расцвета его творчества, - «Олесею», «Суламифью», «Гранатовым браслетом», прославляющих большое человеческое чувство, выдерживающее всякие испытания, преодолевающее все преграды и соблазны, торжествующее над бедностью, болезнями, клеветой и долгой разлукой. «Высшая любовь - сильнее смерти» - напоминают восторженные гимны любви в названных произведениях писателя, созданных в эмиграции. Такая любовь противопоставляется любви осторожной, любви с оглядкой, как это показывалось и в ранних произведениях писателя.

Возможность преодоления одиночества Куприн видит в любви. Эта идея является основной в его творчестве периода эмиграции.

Россия всегда была источником вдохновения Куприна, любовь к ней никогда не ослабевала в его душе. Поэтому, когда писатель вернулся на родину, он написал очерк с характерным названием: «Москва родная». В нем - все: и преодоление тоски эмигрантских лет, и неиссякаемое чувство любви к Отечеству. Тяжелые годы эмиграции обострили, усилили эти чувства и помогли писателю выжить вдали от родины и даже вернуться домой.

Такое явление в лингвистике получило название “тропеизация”. Именно тропы углубляют текст, делают его более выразительным, а также помогают автору повысить эмоциональность текста.

Основными средствами выразительности и образности речи являются лексика и синтаксис. Лексика включает в себя особую группу выразительных средств: аллгорию, гиперболу, метафору, метонимию, синекдоху, литоту, олицетворение, перифразу, сравнение, иронию, эпитет. Также тексту придают выразительность стилистические фигуры: *анафора, антитеза, бессоюзие, инверсия, градация, многосоюзие, параллелизм, оксюморон, риторический вопрос, умолчание, риторическое обращение, эпифора, эллипсис*.

Значительное количество тропов, то есть слов и выражений, употребленных в переносном значении, авторы художественных произведений используют для описания природы, а также при создании портретных характеристик героев.

Можно сказать, что тропы носят авторский характер, хотя писатели используют не только индивидуально-авторские метафоры, эпитеты и т.п., но и узуальные, по-своему перерабатывая в контексте произведения. Существуют тропы, которые возникли как авторские, но впоследствии стали общеупотребительными, закрепившись в языке, – это общезыковые тропы, такие, как “как две капли воды”, “совесть заговорила”, “время лечит”. Таким образом, тропы формирует идиостиль писателя и обогащают общенародный язык.

Среди теоретиков литературы нет единодушия в том, что относится к тропам. Все признают в качестве тропов *метафору* и *метонимию*. Другие разновидности тропов – даже такие традиционные, как *эпитет, сравнение, синекдоха, перифраз* (иногда пишут – *перифраза*), – ставятся под сомнение. Нет единодушия относительно *олицетворения, символа, аллегории, оксюморона* (встречается другое написание – *оксиморон*) [8,296].

В анализируемых произведениях А. И. Куприна встречаются примеры эпитетов, относящихся ко всем типам. По семантическому признаку эпитеты разделяются на цветовые, оценочные и характеризующие. Исследователи неоднократно отмечали значимость колористических эпитетов в художественном мире А. И. Куприна. Примеры таких эпитетов в рассказах писателя многочисленны и разнообразны [9], например:

В ее неподвижно остановившихся глазах с расширившимися зрачками отразился какой-то темный ужас, какая-то невольная покорность таинственным силам и сверхъестественным знаниям, осенявшим ее душу.

Художественно созданные слова писателя ярко отражают сцены тяжелой жизни с их непрерывными смыслами.

«Он тяжело дышал, и весь он в эту минуту, с широко раскрытыми злобными глазами, с горбатым носом и с оскаленными зубами, был похож на какую-то хищную, злую и гордую птицу» [4].

Многое ей казалось удивительным, сказочным, неправдоподобным. [4]

Куприн уместно использовал одинаковые синтаксические функции, для усиления воздействия произведения. Если писатель умело использует эпитет для реалистического выражения окружающей среды, общества и жизни человека, он будет уместным. Это главное требование художественного мастерства. В этом случае связь между словами усиливала эффект произведения, шире отражалась художественная фантазия. А эпитет с семантикой цвета приобретает переносное значение.

Полковник был огромный, тучный, осанистый старик или *Брови были седые, лохматые, грозные*. [4]

Идиостиль автора проявляется в отборе изобразительно-выразительных средств, в частности эпитетов. А.И.Куприн использует возможности двухсложных составных эпитетов. Двухсложные эпитеты соединяются по принципу аналогии, т.е. синонимии (чудно-приятный, родственно-близкий), или как оксюмороны (частое использование такого принципа наблюдается в повести “Поединок”:

“...он ясно видел ее глаза, которые стали огромными, черными и то суживались, то расширялись, и от этого причудливо менялось в темноте все ее знакомо-незнакомое лицо”.

Лицо денщика описано как *“благообразно-наглое”*, адъютант Федоровский *“дерзко-вежливый”*, у Ромашова появилась *“лукаво-невинная мысль”*.

А.И.Куприн тщательно отбирает сравнения, которые кратки, содержательны, точны, оценочны. При этом они отличаются свежестью употребления, неожиданной образностью. Приведем пример использования таких сравнений в “Гранатовом браслете”:

«...и вот среди разговора взгляды наши встретились, между нами пробежала искра, подобная электрической, и я почувствовал, что влюбился сразу - пламенно и бесповоротно»; Любовь бескорыстная, самоотверженная, не ждущая награды. Та, про которую сказано – “сильна, как смерть”.

Проведенный анализ показал, что одоративная лексика, представленная в пейзажных зарисовках А. И. Куприна, играет важную роль в структуре художественного текста, в частности – при передаче характеристики персонажа: она говорит о его способности чувствовать и понимать окружающий мир. В рассмотренных фрагментах обонятельные ощущения почти всегда получают развернутую характеристику: лексемы этой группы вводятся в длинные ряды контекстуально однородных определений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бунин И. А. Миссия русской эмиграции // «Слово». 1990. №10. С.67.
2. Алданов М. О положении эмигрантской литературы // Русский Париж. М.: Изд-во МГУ, 1998. -С.297.

3. Виноградов В.В. О теории художественной речи / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1971. – 543 с.
4. Куприн А.И. О литературе / А.И. Куприн. – М.: Наука, 1969. – 498 с.
5. Потебня А.А. Мысль и язык: Собр. тр. / А.А. Потебня. – М.: Лабиринт, 1999. – 268 с.
6. Фокина М.А. Особенности субъектно-речевой организации повести А.И. Куприна «Поединок» // Вестник КГУ им.Н.А.Некрасова. №5, 2013.
7. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. - М.: Просвещение, 2000. – 344 с.
8. Чернец Л.В., Клинг О.А. Литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины под редакцией. Тропы. -М, 2019. - С.296.
9. Граф Т. А., Куприна. А. И. Типы эпитетов в рассказах // Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, №2 (32) / 2020.

O‘ZBEK TILI DARSLARIDA MATNNI O‘QIB TUSHUNISH KO‘NIKMASINI INTERAKTIV METODLAR ASOSIDA O‘RGATISH (UMUMTA’LIM MAKTABLARI 7-SINFLAR UCHUN)

Sevinch Abilxayrova

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

O‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili ta’limi yo‘nalishi

3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta’lim jarayonida o‘qib tushunish ko‘nikmasini rivojlantirish bo‘yicha interaktiv metodlardan foydalanishga e’tibor qaratilgan. Maqolada matnni o‘qib tushunishda interaktiv metodlarning qo‘llanilish metodikasi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: *interaktiv metod, ko‘nikma, o‘qituvchi, o‘quvchi, o‘zbek tili, o‘qib tushunish, amaliyot, metodika, an’anaviy metod.*

Bilamizki, o‘qituvchi o‘quvchiga nafaqat bilim, ko‘nikma va malakalarni berishi, balki ularni ijtimoiy hayotda qo‘llashni ham o‘rgatishi kerak. Yevropa standartlariga mos ravishda bolaning o‘qib tushunish va bu qobiliyatni rivojlantirish maqsadida yaqin yillar ichida mamlakatimizning maktab darsliklaridagi mashqlar va maktab darslarini tashkillashtirish yangicha usulda yo‘lga qo‘yildi. Buning misoli tariqasida o‘zga tilli sinflarda qo‘llaniladigan o‘zbek tili darsliklarini oladigan bo‘lsak, o‘quvchilarda o‘qib tushunish, tinglab tushunish, mustaqil fikrlash, yozish kabi ko‘nikmalarini rivojlantirishga muhim yangiliklar qilindi.

Bugun mamlakatimizda o‘zbek tilini o‘zga til vakillari uchun ikkinchi til sifatida o‘qitishda juda ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda. Davlatimiz rahbari tomonidan o‘zbek tilining mavqeyini oshirishga qaratilgan bir qator farmonlar qabul qilindi. Xalqimizning ko‘p asrlik madaniy, ilmiy-ma’rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual

salohiyatining yorqin va bebaho mahsuli bo'lgan o'zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biridir.

Istiqlol yillarida ona tilimiz tom ma'noda davlat tiliga aylanib, xalqimizni yurtimizda erkin va ozod, farovon hayot qurishdek buyuk marralarga safarbar etadigan beqiyos kuch sifatida maydonga chiqdi.

Bugun O'zbekistonimiz "Milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari" degan bosh tamoyil asosida taraqqiyotning yangi, yanada yuksak bosqichiga ko'tarilmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar jarayonida davlat tilining hayotimizdagi o'rni va nufuzi tobora oshib bormoqda.

O'zbek tili siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda faol qo'llanib, xalqaro minbarlarda baralla yangramoqda. Xorijiy mamlakatlarda tilimizga e'tibor va uni o'rganishga qiziqish kuchaymoqda. Bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir.

O'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat, ulug' ajdodlarimizning boy merosiga vorislik ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Qarorida davlat tilini rivojlantirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan monitoringni amalga oshirish, ushbu sohada jamoatchilik nazoratining samarali shakllarini joriy etish; davlat organlari va tashkilotlari, jumladan, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining davlat tilini rivojlantirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini tashkil qilish bo'yicha faoliyatini muvofiqlashtirish muhim fazifa sifatida belgilab olingan. [1].

Mana shu huquqiy hujjatlarda belgilab berilgan vazifalarni amalga oshirishda aynan umumta'lim maktablari O'zbek tili darslarining sifat darajasi muhim sanaladi. Buning uchun O'zbek tili darslarida o'zga til o'quvchilariga to'rt asosiy mezon: tinglab tushunish, yozish, gapirish va o'qish savodxonligini rivojlantirish asosiy vazifalardan biridir.

O'qish savodxonligi: Insonning matn shaklida berilgan ma'lumotlarni tushuna olishi va ularga reaksiya bera olish ko'nikmasi, jamiyat hayotida faol qatnashish jarayonida o'qigan ma'lumotlaridan o'z maqsadlari yo'lida foydalana olish, bilim va imkoniyatlarini oshira olish layoqati. Bu yerda o'qish savodxonligi tushunchasi keng ma'no kasb etadi. Bu yo'nalish maqsadi o'quvchining berilgan badiiy asardan parcha, biografiya, xat, hujjat, gazeta va jurnallardan olingan maqolalar, turli qo'llanmalar, geografik kartalar kabi rang-barang tematikadagi tarkibida matnni ochib berishga mo'ljallangan diagrammalar, rasmlar, kartalar, grafik va jadvallar berilgan matnni tushunishi, mazmuni haqida fikr yuritish olish, matn mazmuniga baho berish va o'qiganlari haqida o'z fikrini bera olishi kabi kompetentsiyalarini aniqlash hisoblanadi. [5, 219-224]. Hozirgi kunda umumta'lim maktablari uchun yangilangan o'zbek tili

darsliklarida ham yuqorida ko'rsatilgan, ya'ni matnni o'qib tushunishda turli xil mavzuga oid diagrammalar, rasmlar, kartalar, grafik va jadvallarga doir mashqlar kiritilgan.

O'qib tushunish – nutqiy faoliyatning turlaridan biri sifatida murakkab psixofiziologik jarayon bo'lib, faqat muayyan lingvistik poydevor, ya'ni fonetik va leksik-grammatik bilimlar asosida amalga oshiriladi. O'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda ushbu jarayonning 2 tomoni, ya'ni yozma xabarni qabul qilishga tayyorlaydigan o'qish texnikasini hamda axborotni sodir bo'lgan nutqiy faoliyat mahsuli sifatida anglashni inobatga olish zarur. Buning muhim sharti esa tizimli va maqsadga qaratilgan maxsus mashqlarni bajarishdir. O'qishni nazorat qilish obyekti matnning til materialini emas, uning mazmunini tushunishdir. Nutqiy faoliyatning barcha turlari bo'yicha o'zaro bog'liq ta'limning maqsadga muvofiqligi va samarasi haqidagi metodik qoida o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish boshqa nutqiy ko'nikmalar, avvalambor, gapirish ko'nikmalari bilan parallel tarzda rivojlantirilishini taqozo etadi". O'qib tushunish ko'nikmasi orqali inson ongiga, tafakkuriga ham ta'sir etish mumkin va o'quvchini mantiqiy fikrlashga chorlaydi. Bu borada matn yuzasidan keltiriladigan topshiriqlar ham katta rol o'ynaydi. Chunki o'quvchi anglamay qolgan mazmunga topshiriqlar turtki beradi va uning tushunishiga ko'maklashadi. [4, 184]. Matnni o'qib tushunishda ma'lumotlarni nafaqat tushunish, balki uni gapirish ko'nikmasi bilan parallel ravishda olib borishda darsliklarga kiritilgan diagrammalar, rasmlar, kartalar, grafik va jadvallarga oid mashqlarga urg'u berilgan.

O'qib tushunish – nutqiy faoliyatning grafemalarda, tasvirlarda, chizmalarda, rasmlarda hamda paralingvistik usulda ifodalangan ma'lumotlarni muloqot vazifasiga qarab qabul qilish va qayta ishlab, mazmunan anglashga doir turi. [4, 184]. Xo'sh, bugun maktablarda o'zbek tili darslarida matn bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda qanday yangi interaktiv metodlar qo'llanilayotgan?

Interfaol ta'lim (lot. "internus" – ichki, o'zaro) – o'quvchi (magistr)larning bilim, ko'nikma, malaka, muayyan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatni tashkil etishga asoslanuvchi ta'lim. Interfaol metodlarining mohiyatidan xabardor bo'lishda, eng avvalo, tayanch tushuncha – "interfaol" atamasining lug'aviy ma'nosi "interfaol" (ing. "interact"; "interaktiv"; "inter" – o'zaro, birgalikda, "act" – harakat qilmoq, ish ko'rmoq) tushunchasi "o'zaro, birgalikda harakat qilmoq" ma'nosini anglatadi. Interfaollik – ta'lim jarayonining ishtirokchilarning bilim, ko'nikma, malaka muayyan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatni tashkil etish layoqatiga egaligi. [2, 2].

Bugun o'zbek tili darslarida 4 asosiy mezon asosida darsliklar yaratildi va ushbu darsliklarga mos ravishda interaktiv metodlar ham yaratildi. Misol sifatida case study, puzzle va shunga o'xshash bir qator metodlar darslarda qo'llash uchun yaratildi. O'qituvchilar malakasini oshirish mashg'ulotlarida o'rgatilgan va bu, albatta, o'quvchilarning o'qib tushunish qobiliyatini rivojlantirishda ushbu metodlarni darslarda qo'llash uchundir. Lekin ayrim maktablardagi ustozlar haligacha an'anaviy ta'limda dars o'tmoqda. Malakaviy amaliyotimiz davomida 7-sinf darslarida shuni guvohi bo'ldikki, darslar an'anaviy tarzda o'qituvchi + o'qituvchi + o'qituvchi tarzda

amalga oshirildi. Dars davomida o'qituvchi vazifa beradi, o'quvchilar esa vazifalarni daftarga ko'chiradi va uyga vazifalarning tekshirilishi ham an'anaviy tarzda davom etadi.

Bugungi davr metodikasi yangicha usullarni talab etadi. Ta'lim jarayonida o'quvchi + o'quvchi + o'quvchi usulida darslarni tizimlashtirish maqsadga muvofiq. Biz 7-sinflarda o'qib tushunishni rivojlantirishga qaratilgan puzzle metodini sinovdan o'tkazdik. Ushbu sinf o'zbek tili darsligida mavjud bo'lgan "Qushlar dunyosi" mavzusiga oid matnni varoqqa chiqarib, turli shakllarda qirqib olib, sinfni 3 guruhga bo'ldik. Har bir guruhdan bittadan o'quvchi chiqib dastlab puzzlelarni matn shakliga ketirdi va matnni o'qib, mavzu yuzasidan ma'lumotga ega bo'ldi, matnni tushunib, eslab qolgan ma'lumotlarini guruhdoshlariga tezlik bilan yetkazdi va guruhdoshlarining matndan o'zlari tushungan ma'lumotlarini eslab qolishdi va o'qituvchiga mavzu doirasida olgan ma'lumotlarini tushuntirib berdi. Ishonamizki, ushbu metod an'anaviy darslardan ko'ra darsni ancha samarali va qiziq o'tishiga yordam berdi. O'tkazilgan interaktiv metod orqali dars natijalaridan kelib chiqib aytadigan bo'lsak :

- 1) O'quvchilarning darsga bo'lgan qizishi ortdi
- 2) O'quvchilar bir birlari bilan o'zaro hamkorlikda ishladi
- 3) Ijobiy raqobat, ya'ni o'zaro bellashuv kuzatildi
- 4) O'quvchilarning faolligi oshdi
- 5) Topqirlik ko'nikmasi oshdi
- 6) Analitik fikrlay boshladi
- 7) Matnni o'qib tahlil qila oldi
- 8) O'z so'zini erkin bayon etish ko'nikmalari shakllandi

Demak, interaktiv metodlarni ta'lim jarayonida qo'llash samaralidir va bu o'quvchilarda matnni o'qib tushunish bo'yicha yuzaga kelgan muammolarni yechishga yordam beradi. O'quvchilarda esa darsga nisbatan qiziqish, faollikni oshiradi. Ta'lim jarayonini tashkil etish ko'rsatkichlarining o'zgarishini ta'minlaydi. Zero, interaktiv metodlar asosida o'zga til o'quvchilarida o'zbek tilini o'rganishga, aynan matn bilash ishlash ko'nikmasini takomillashtirishga imkon beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2019 -yil 21- oktabrdagi PF-5850-son Qarori

2. Bozorova R. "Ta'lim tarbiya jarayonida interfaol metodlardan foydalanish". Actual problems of science and education in the face of modern challenges journal, 2023. B.6

3. Fayzullayeva N. "Matnning o'qib tushunish ko'nikmasi orqali mantiqiy fikrlashni o'stirish". Science and education scientific journal, 2023. B.1009-1011

4. Musulmanova N.R. Ilmiy va ijodiy ish yozish asoslari: o'quv qo'llanma. – Toshkent. Bookmany print, 2022. - 184 b.

5. To'raqulov I. "O'quvchilar savodxonligini oshirishda PISA xalqaro baholash dasturining ahamiyati". Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences journal, 2022. B.219-224.

V SHO‘BA. TILNI ILMIY TADQIQ QILISH MASALALARI

FEİLİN NÖV KATEQORIYASININ OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ YERİ

Sahilə İbrahimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Müasir
Azərbaycan dili kafedrası, baş müəllim

Xülasə

Feillərdə növ kateqoriyası təsirli-təsirsizlik, semantik, struktur və qrammatik istiqamətləri əhatələyir. Müxtəlif dillərdə zaloq, diatez və s. kimi adlanan bu qrammatik bölmə türk dillərində “növ” kimi çox ümumi bir terminlə işlənir. Feilin növ kateqoriyasının aydınlaşdırma yolları, müstəqil bir kateqoriya kimi işlənilməsi, növləri, adlanması, növ şəkildəliyinin mənşəyi, funksional xüsusiyyətləri və s. haqqında türkologiyada fərqli iddialar hər zaman olubdur. Dilçi professorlardan bir qismi feilin qrammatik növünün müəyyən edilməsində üstünlüyü tam olaraq subyekt-hərəkət (feil) münasibətlərinə verərək subyekt-obyekt münasibətlərin əhəmiyyəti olmayan hesab edirlər, bunu da belə əsaslandırılar ki, növ mənasının yaranmasında obyektin elə də gözə çarpan rolu olmur. Fikrimizcə, növ kateqoriyasının əmələ gəlməsinə belə yanaşma ilə razılaşsaq düzgün olmaz, bunu onunla izah edirik ki, növ kateqoriyasında obyektə subyekt, obyektə hərəkət arasında da tənzimlənilir. Bəzən bir feildə bir neçə müxtəlif mənalı növ şəkildəliyinin işlənməsi hərəkət, obyekt, subyekt münasibətlərinin çulğışımlı şəkildə fəaliyyəti ilə sonlanır. Qeyd edə bilərik ki, türk dillərində növ kateqoriyasının hind-Avropa dilləri ilə müqayisə şəklində problemin qoyuluşuna bu baxımdan yanaşmanı düzgün hesab etmirik. Türk dillərini tədqiq edən Avropa dilçiləri təsdiq edirlər ki, hind-Avropa dillərində növ (zaloq) adlandırılan bir şey türk dillərində nə məzmun, nə də ifadə struktur baxımdan öz antologiyasını tapmır.

Açar sözlər: *növ, şəkildəli, əsas, keçid, qarşılıqlı əlaqə.*

Giriş

Qrammatik kateqoriya kimi onun mahiyyəti işin icrasında subyektin iştirakının xarakteri ilə müəyyən edilir: 1) hərəkət, iş aktiv proses alır; 2) hərəkət, vəziyyət və hal bildirir; 3) hərəkət ixtiyari impuls və ya pozisiya şəklində olub digər hərəkətlərə mane olmadan onları yönəldən səciyyə daşıyır. Bu zaman aşağıdakı hallar baş verir: 1) hərəkət subyektdən törəyir; 2) hərəkət subyektə yönəlir və subyekt təsirə məruz qalır; 3) hərəkət subyektin özündən törəyir və özünə yönəlir; 4) hərəkət bir neçə subyektdən törəyir (6, 104). Subyektin hərəkətdə, prosesdə iştirakı baxımdan feilin xarakteri müxtəlif aspektlər ala bilər və bunun nəticəsində bir növ başqa növə çevrilir.

Türk dillərində növ kateqoriyası haqqında elmi mülahizələr geniş təhlil süzgecindən keçirən M.Mirzəliyeva feilin növ kateqoriyasını belə xarakterizə edir: “Növ kateqoriyası subyektin hərəkətin icrasında rolunu müəyyən edən və xüsusi şəkildəliylə reallaşan qrammatik münasibətlərin ifadə formasıdır” (3, 9).

Göründüyü kimi, türk dillərində feilin qrammatik kateqoriyası subyektlə obyekt və hərəkət arasındakı münasibətləri, subyektin işin icrasında iştirak dərəcəsini və formasını ifadə edir. “subyektin fəal və ya qeyri-fəal iştirakı, yəni obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektə və obyektin subyekti əvəz etməsi və subyektlə obyekt arasında münasibət növ kateqoriyasını yaradır” (2,209). Subyekt hərəkət təklidə, başqası ilə birlikdə, başqasının təsiri ilə icra edə və ya hərəkət məlum olmayan şəxs tərəfindən gerçəkləşə bilər.

Əsas hissə

Dilçi alimlərdən bəziləri feilin qrammatik növünün müəyyənlişməsində tam üstünlüyü subyekt-hərəkət (feil) münasibətlərinə verərək subyekt-obyekt münasibətlərin əhəmiyyətsiz hesab edirlər, bunu əsas tuturlar ki, növ mənasının yaranmasında obyektin elə də nəzərə çarpan rolu olmur. S.Y.Yaxantovun söylədiyi kimi, subyekt və obyekt arasında münasibət həmişə eynidir: subyekt hərəkəti yerinə yetirir, obyekt isə onun təsirinə məruz qalır (8, 46).

Biz belə düşünür ki, növ kateqoriyasının yaranmasına belə yanaşma ilə razılaşmaq olmaz, ona görə ki, növ kateqoriyasında obyektə subyekt, obyektə hərəkət arasında da nizamlanır. Bəzən bir feildə bir neçə müxtəlif mənəvi növ şəkilçisinin işlənməsi hərəkət, obyekt, subyekt münasibətlərinin formalaşma şəkildə işlənməsinə səbəb olur. Məsələn, görüşdürüldü, kullandırıldı tipli nümunələrdə həm subyekt-subyekt, həm də subyekt-obyekt, həm də subyekt və hərəkət münasibətləri paralel şəkildə öz əksini tapmışdır. Bir feil formasında bir neçə eyni və müxtəlif tipli növ göstəricilərinin işləmə bilməsi isə türk dillərində növ kateqoriyasının zənginliyindən xəbər verən özəl morfoloji hadisə kimi göstərilə bilər. Ənənəvi təsviri qrammatikada növ (zaloq) bir kateqoriya kimi, subyekt və obyekt, hərəkət və subyekt və ya hərəkətlə bir yandan subyekt, digər tərəfdən obyekt arasındakı əlaqə dərəcəsinin ifadəçisi kimi, göstərilərsə də, son dövrlərdə zaloqun (növün) ənənəvi təyini kəskin təsirə məruz qalmışdır: zaloq (növ) feildə özünün göstərən sintaktik və semantik səviyyələrin təyinedicisi kimi və diatezin qrammatik markalanması kimi göstərilir. Q.Q.Silnitski, A.A.Xolodoviçin zaloqun müəyyənlişməsi barədə müddəasına əlavə və düzəlişlər edərək onu feil leksemlərinin valentlik paradigmasının elementləri arasında requlyar əlaqələr, vaxtaşırı dəyişikliklər edən bir qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirir (7, 103). Silnitskiyə görə növ (zaloq) forması böyük ölçüdə bəzi konstruksiya tiplərinə daxil edilə bilsə də, ayrıca götürülmüş bütün növ feil formalarına təsbit edilə bilməz, çünki ayrılıqda götrəndə bunlar növ mənası ifadə etmir. Buna görə də növ (zaloq) feilin leksik tipləri və feillə cümlənin sintaktik strukturları arasındakı əlaqəni əks etdirən çoxplanlı leksik-sintaktik kateqoriya kimi müəyyənlişməlidir (6,103). Diatez-növ münasibətlərinin təşkilində semantika -özül, səbəb; morfolojiya vasitə; sintaksis isə semantik realizasiyanın məqsədi və nəticəsi kimi çıxış edir.

Müxtəlif sistemli dillərdə diatez-növ kateqoriyasının təkamülü prosesinin və bu prosesin başlıca tendensiyalarının məqayisəli-tipoloji təhlilini aparmaqla dünya dilləri üçün universal səciyyə daşıyan qanunauyğunluqlarının linqvistik-tipoloji mənzərəsini yaratmağa çalışan G.Hacıbəylinin çalışmalarının feilin növü anlayışının linqvistik məzmununun açılması məsələsində gərəkli ola biləcəyini xüsusi qeyd etmək istərdik (1).

Feilin növ kateqoriyasının müəyyənləşmə prinsipləri, müstəqil kateqoriya olub-olmaması, növləri, adlanması, növ şəkilçilərinin mənşəyi, funksional xüsusiyyətləri və s. haqqında türkologiyada təzadlı fikirlər mövcuddur. Azərbaycan dilçisi Y.Seyidov, Avropa dilçilərindən Y.S.İstrina, O. Mosalskaya və başqalarının “ancaq təsirli feillər növ əmələ gətirir” müddəasına istinad edərək bu fikri türk dillərinə, o cümlədən, Azərbaycan dilinə də şamil etməyə tərəfdar çıxır: “Bunu inkar etmək olaz ki, feilin növ kateqoriyası feilin təsir kateqoriyasının bir qolu üzərində qurulur. Bu cəhətdən feilin növ kateqoriyası təsirli feillərin növlər üzrə dəyişməsi deməkdir”. O, feilin növ kateqoriyasını müstəqil bir kateqoriya olmasını şübhə altına alaraq “feilin növ kateqoriyası qeyri-müstəqil kateqoriya olmaqla təsir kateqoriyasına tabedir, onun təkib hissəsidir” söyləyir (6, 315-317).

Onu da deyə bilərik ki, türk dillərində növ kateqoriyasının hind-Avropa dilləri ilə müqayisə edərək məsələnin qoyuluşuna bu prizmadan yanaşmaq düzgün deyildir. Türk dillərini tədqiq edən Avropa dilçilərinin özləri belə etiraf edirlər ki, hind-Avropa dillərində növ (zaloq) adlandırılan bir şey türk dillərində nə məzmun, nə də ifadə struktur baxımdan öz antologiyasını tapmır. Çətinliyin əsası da ondadır ki, türk dillərində feil növlərinin elə mənaları vardır ki, bunları hind-Avropa dillərindəki feilin növ mənaları ilə müqayisə etmək mümkün deyil, ona görə ki, bunları nəzərdə tutulan ənənəvi növ əlamətlərinə uyğun gəlmir. Ona görə də mövcud formaları feilin qrammatik növlərinə aid etmək şübhə doğurur və ya bunları növ ölçülərindən uzaqlaşırıraq xüsusi morfoloji quruluş kimi vermək cəhdləri ortaya çıxır.

Feillərdə təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyalarını geniş şəkildə analiz edən M.Mirzəliyeva bu qənaətə gəlmişdir ki, “Dilin inkişafının müəyyən mərhələsində eyni bir feil həm təsirli, həm də təsirsizlik mənaları ifadə etmişdir. Sonralar bu feillərdən bəziləri təsirlik halla idarə olunma imkanlarını itirərək təsirsiz feilə çevrilmişdir. Nəticədə təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası meydana gəlmişdir” (3,6). Biz də dilçi alimin bu görüşü ilə razılaşırıq ki, feillərin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası üzrə bölünməsi hal və növ kateqoriyasının formalaşmasından xeyli sonra baş vermişdir.

Türk dillərində feilin növ kateqoriyası çox ümumi bir anlayış olub bir neçə kateqoriyanı özündə birləşdirir. A.M.Şerbakın qeyd etdiyi kimi əslində hər bir növ müstəqil kateqoriya təsiri bağışlayır (7, 104). Bu dillərdə feilin növlərinin yalnız təsirli feillər üzərində qurulması və ya təsirlilik kateqoriyasının bir qolu kimi verilməsi ideyası çox cəhətdən özünün doğrultmur. Bir tərəfdən bu ümumən türkologiyada bugünədək feilin növ kateqoriyası haqqında qəbul edilmiş görüşləri tam inkar edər, digər tərəfdən bu cür yanaşma bir çox feilləri növ kənarında qoyar və ya Yusif Seyidovun özünün etiraf etdiyi kimi, məsələn, **baxdı, getdi** tipli feillər üçüncü “şəxslilik və şəxssizlik” kateqoriyası kimi yeni kateqoriyaların yaranması ilə nəticələnər. Müəllifin nümunə göstərdiyi **yaz(maq)** feilin qayıdışda, **yu(maq)** feilin qarşılıqda işləmə bilməməsinə istinad edərək feilin növ kateqoriyasını yarımçıq kateqoriya adlanmasını da təqdir etmək olmur. Azərbaycan dili hələ bütün türk dilləri demək deyildir. Məsələn, bizdə **tik(mək), qaz(maq)** feilləri qarşılıq-birgəlik növdə işləmə bilmədiyini halda, türkmənin dilində **ton tikişdilər, kanal qazışdırlar** qrammatik norma səviyyəsindədir (4, 61).

Feilin növlərinin kateqorial səciyyəsi barəsində də türkologiyada əhatəli fikir ayrılıqları mövcuddur. Onun morfoloji, leksik-qrammatik, morfoloji-sintaktik, leksik-sintaktik, semantik-sintaktik, sintaktik kateqoriya adlandıraraq gah ayrıca olaraq morfoloji, leksik, sintaktik, ya da bu üçün sintezi hesab edirlər. bu sahənin Azərbaycan dilində ilk tədqiqatçılardan olan Məhəbbət Mirzəliyevaya görə feilin növ kateqoriyası morfoloji-sintaktik kateqoriyadır (3,9). Türkoloqların əksəriyyəti feilin növlərini morfoloji kateqoriya hesab edirlər ki, bu aqlütinativ quruluşlu türk dillərində feilin morfoloji növ göstəricilərinin çoxluğu və semantik zənginliyi ilə izah oluna bilər. başqa sözlə, morfoloji element türk dillərində növ münasibətlərinin qurulmasında həlledici rola malikdir. Biz də şəssiz növü istisna etməklə feilin növ kateqoriyasını morfoloji kateqoriya hesab edirik. Şəxssiz növü ona görə morfoloji feil kateqoriyası saymırıq ki, şəxssizlik qrammatik təzahür forması kimi sintaksisin obyektı olub cümlə konstruksiyalarını şərtləndirməyə xidmət edir. Yusif Seyidov şəxslilik və şəxssizlik anlayışını feilin növ kateqoriyasından ayıraraq təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası kimi onun da müstəqil bir kateqoriya şəklində fərqləndirilməsini təklif edir. G.Hacıyeva isə bu sıraya daxil olan feillərin də məchul növdə birləşdirilməsini daha uyğun sayır: “Beləliklə, heç bir xüsusi növ göstəricilərinə malik olmayan və passiv markerləri ilə işarələnən “şəxssiz” növü növ paradigmasına müstəqil bir üzv kimi daxil etməyərək, istər təsirli, istərsə də təsirsiz (onlar cüzi azlıq təşkil edir) əsasdan yaranan və istər passiv, istərsə də müstəqil şəssiz diatez formalaşdıran bütün feillər vahid məchul növ” anlayışı ilə birləşdirmək daha məqsədəuyğundur (1,22).

Feilin növlərinin oğuz qrupu türk dillərində sayı və adlanması ilə bağlı məsələyə də fikrimizi bildirib, aydınlıq gətirmək istədik. Bir qayda olaraq müasir türk, o cümlədən oğuz qrupu türk dillərində feilin beş növü fərqləndirilir:

- 1.Məlum növ.
- 2.Məchul növ.
- 3.Qayıdış növ.
- 4.Qarşılıqlı növ.
- 5.İcbar növ.

Bu növlər oğuz qrupu türk dillərində müəyyən qədər ayrı-ayrı terminlərlə ifadə edilir:

- Çatı-etken, edilgen, dönüşlü, iştək (ortaklık), ettirgen (türk);
Dereje – dēyp, özlük, qayıdı..., şeriklik, yükseltme (türkmən) və s.

Bəzən bu dillərə aid elmi ədəbiyyatda məlum əvəzinə əsas, aktiv, məchul əvəzinə passiv (pasif), icbar əvəzinə faktif, kauzativ, qarşılıqlı əvəzinə müştərək terminləri də işlənir. Məlum növün “əsas növə” müvafiq şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir (3, 10-11).

Qarşılıqlı növü 2 növə ayıraraq qarşılıq-müştərək və ya qarşılıq-birgəlik növlər kimi təqdim etmə hallarına da rast gəlinir ki, bu məsələnin mahiyyətini demək olar ki, dəyişməyir (6,322-323; 5, 170; 4, 57; 2, 214). Əsas olan budur ki, feilin növ bölgüsü prinsiplər nəzərə alınmaqla:

- 1.Subyektlərin sayına görə.
- 2.Subyektlərin müəyyənlik dərəcəsinə görə.
- 3.Subyektin obyektə əlaqəsinə görə.

4. Hərəkətə görə və s. müəyyənləşir.

Növ şəkilçilərinin sözdüzəldici, yoxsa sözdəyişdirici şəkilçi olması məsələsində yekdil fikir yoxdu. Bu məsələdən bəhs edən Yusif Seyidov çox tutarlı bir arqumentlə bu məsələyə son qoymağa çalışmışdır: “Əgər növ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçidirsə, o halda “feilin növləri” adlı kateqoriya yoxdur və deməli qrammatika kitabında belə bir kateqoriya verilməməli idi (6, 313). Müəllifin bu fikrinə biz də qoşuluruq ki, “növ şəkilçilərini yeni lüğəti mənalı söz əmələ gətirmir. Bunlar ancaq növ kateqoriyasına məxsus mənalara ifadə edir” (6, 314).

Buludxan Xəlilov növ şəkilçilərini nə sözdüzəldici, nə də sözdəyişdirici hesab etmir. Professorun fikrinə görə, bəzi dilçilərin növ şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçi hesab etmələri daha doğrudur. “Növ şəkilçiləri feildə qrammatik formaları (qrammatik subyektin məlumluq, məchulluq, qayıdışlıq, müştərəklik, icbarlıq münasibətləri) üzə çıxarır” (2, 208). Adlanmanın şərtiliyini nəzərə almaqla demək istədik ki, feilin növ şəkilçiləri funksional-semantik cəhətdən leksik deyil, qrammatik şəkilçilərdir.

Nəticə

Oğuz qrupu türk dillərində feilin növlərini əmələ gətirən şəkilçiləri növlər üzrə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Təsirli və ya təsirsiz feil+ -ıl⁴, -in⁴, -l, -n = məchul və qayıdış növlər = təsirsiz feil; açıldı, baxıldı, görünür, qorunur, başlandı, bakındı, izləndi və s.

2. Təsirli və təsirsiz feil+ -dır⁴, -tır⁴, -t, -ut⁴; -dar⁴, -ur⁴, -uz⁴, -ar² (er), -kəz, -qəz və s. = icbar növ = təsirli feil: aldır, getdir, oxut, döndər, koştur, öptir, bildirt, ürküt, kopar, qaçır, keçir, çıkar, qorxuz, emiz, görkəz və s.

3. Təsirli və təsirsiz feil -ış⁴, -as², -ş = qarşılıq-birgəlik növ = təsirsiz feil: görüşdülər, yatışdırlar, vuruşdur, kaçıştılar, dövüşdülər, tutaşdılar, ağlaşdılar, işledilər və s.

Feil köklərinə növ şəkilçilərinin qoşulması qorxulu bir hadisə olmayıb, dilin daxili qanunlarına və morfoloji normalara uyğun bir şəkildə baş verir. Nümunələrə diqqət edək: başladı(t)ıldı, gözlədi(t)ildi feillərində həm icbar, həm də məchul növün, görüşdi(t)ürdü, vuruşdi(t)urdu feillərində qarşılıq və icbar, darandırdı, yuyundurdu feillərində qayıdış və icbar, bəzənildi, yaşanıldı feillərində qayıdış, icbar və məchul, görüşdürüldü, vuruşduruldu feillərində qarşılıq, icbar və məchul növün şəkilçiləri ardıcıl surətdə işlənmişdir. İstər mənə, istər morfoloji-tektonik baxımdan burada normal olmayan heç nə yoxdur. Bu hal bir yandan türk dillərində iltisəqiliyin verdiyi keyfiyyətdirsə, eyni zamanda dilin morfoloji quruluşunun üslubi və ifadə imkanlarının zənginliyi kimi dəyərləndirilməlidir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, nümunə gətirdiyimiz feillərə qoşulan növ şəkilçilərinin sıralanmasında müəyyən qanunauyğunluqlar mövcuddur. Məsələn, icbar növ şəkilçi heç vaxt sırada qayıdış və qarşılıq-birgəlik göstəricilərindən qabağa keçmir, məchul növ göstəricisi isə icbarı önləməz. Eyni növə xidmət edən şəkilçilərin sıralanmasında da müəyyən qayda özünü göstərir. Məsələn, əgər sonu saitle bitən feilə məchul və icbar növlərin sinonim şəkilçiləri ardıcıl şəkildə qoşulmalıdırsa, əvvəlcə -a və -ı, sonra -ıl və -dır şəkilçiləri gəlir: saxlandı, işləndi (məchul), boşatdırdı, gizlətdirdi (icbar). Feil samitlə bitdikdə adətən əvvəl -dır⁴, sonra -t əlavə edilir: yazdırdı, çəkdi (bəzən istisnalar da var: boşatdırdı, qısaltdırdı).

Bir neçə növün şəkilçisini eyni zamanda qəbul etmiş feilin hansı növdə olması sonuncu şəkilçiyə əsasən müəyyənləşir: yazdırıldı, aldırıldı, feillərində məchul, görüşdürdü, vuruşdurdu feillərində isə icbar növün mövqeyi üstündür.

THE PLACE OF THE VOICE CATEGORY OF THE VERB IN THE OGUZ GROUP OF TURKIC LANGUAGES

Sahila Ibrahimova

Azerbaijan State Pedagogical University,
Head teacher of the Department of Modern Azerbaijani language, Ph.D.

Annotation. In verbs, the voice category includes transitive-intransitive, semantic, structural and grammatical directions. This grammatical unit, called as *zalog*, *diathesis*, etc. in different languages, is used in Turkic languages with a very general term like "voice". There have always been different claims in Turkology about ways of clarifying the voice category of the verb, whether or not it is developed as an independent category, types, naming, origin of voice suffixes, functional characteristics, etc. Some of the linguist professors consider the subject-object relations to be unimportant, giving priority to the subject-action (verb) relations in determining the grammatical type of the verb, and this is justified by the fact that the object does not have a prominent role in the creation of the voice meaning. In our opinion, it is not correct to agree with such an approach to the formation of the voice category, we explain this by the fact that in the voice category object and subject is regulated between object and action. Sometimes, the processing of several voice suffixes with different meanings in one verb ends with the verb, object, and subject relationships being confused. We can note that we do not consider the approach to the problem of the comparison of voice category in Turkic languages with Indo-European languages to be correct from this point of view. European linguists studying Turkic languages confirm that something called voice (*zalog*) in Indo-European languages does not find its anthology in terms of structure, neither content nor expression.

Key words: *language, category, Turkology, linguist, voice category.*

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıbəyli G. Müxtəlif sistemli dillərdə diatez-növ münasibətləri, NDA. - Bakı, 2010.
2. Xəlilov B. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolgiyası.- Bakı, 2007
3. Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası. II hissə.- Bakı, 1986.
4. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolgiya). -Bakı, 2002.
5. Мирзялиева М.М. Категория залога в современном Азербайджанском языке и счетные явления. АКД. -Баку, 1976.
6. Покровская Л.А. Грамматика гагаузская языка. -М., 1964.
7. Шербак А.М.Очерки по сравнительной морфологии тюркского языков (Глагол). - Ленинград, 1981.

8. Яхтанов С.Е. Формальное определение залога // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залоги. -Ленинград, 1974.

X(İKS)-FEMİK XARAKTERLİ ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNİN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xankişi Məmmədov

*Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent ADPU-nun Ədəbiyyat kafedrasının dissertantı,
Bakı, Azərbaycan*

Xurshida Kadirova

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili
və Ədəbiyyatı Universiteti Xarici dil qruplarında özbək dilinin tədrisi kafedrası,
Daşkənd, Özbəkistan*

Xülasə. Müxtəlif dillərdə atalar sözlərinin müqayisəli tipologiyası dil və düşüncə münasibətləri ilə bağlı bir çox fundamental problemlərin öyrənilməsində öz prioritetliyini saxlayır. Şübhəsiz ki, bu, mövzunun aktuallığını göstərir. Bu tədqiqatda Azərbaycan və özbək atalar sözlərinin müqayisəli təhlili öyrənilmişdir. Düzdür, Azərbaycan və özbək dillərinin qaydaları bir-birindən bir qədər fərqli olsa da, uyğun cəhətlər daha çox diqqəti cəlb edir və bu harmoniya hər addımda hiss olunur. Sözsüz ki, dillər arasındakı bu oxşarlıq türkdilli xalqların qohum dillər kateqoriyasına aid olmasından irəli gəlir. Beş yüzdən çox atalar sözü müqayisə üçün tədqiq edilmişdir. Nəticədə azərbaycan və özbək atalar sözlərinin demək olar ki, doxsan doqquz faizinin semantika və leksik quruluş baxımından bir-birinə tam uyğun olduğu və onların hər iki dildə evfemik və ya disfemik olduğu aşkar edilmişdir. Ona görə də belə araşdırmaların sistemli şəkildə tədqiqi iki qardaş xalqın bütün sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrinin daha dərinlən dərk edilməsinə, hər iki dilin gözəlliyinin qorunub saxlanmasına müsbət təsir göstərəcəyinə ümid edirik.

Açar sözlər: *Azərbaycan folkloru, Özbək folkloru, atalar sözləri və məsəllər, müqayisəli tipologiya, dil-təfəkkür əlaqələri.*

Abstract. Comparative typology of proverbs of different languages retains its priority in the study of many fundamental problems related to the relationship between language and thinking. Undoubtedly, it testifies to the relevance of the topic. In this study, a comparative analysis of Azerbaijani and Uzbek proverbs has been investigated. It is true that although the rules of Azerbaijani and Uzbek languages are slightly different from each other, the relevant aspects attract more attention and this harmony is felt at every step. It goes without saying that this similarity between the languages comes from the fact that Turkic-speaking peoples are categorized as related languages. More than five hundred proverbs were studied for comparison. As a result, it was found that almost ninety-nine percent of Azerbaijani and Uzbek proverbs are

fully compatible with each other in terms of semantics and lexical structure, as well as being euphemistic or dysphemistic in both languages. Therefore, we hope that the systematic study of such research will have a positive impact on a deeper understanding of the relationship between the two fraternal peoples in all areas, and on the preservation of the beauty of both languages.

Key words: *Azerbaijani folklore, Uzbek folklore, proverbs and sayings, comparative typology, language-thought relations.*

Bütün sahələrdə öz yeri, mövqeyi və nəhəngliyi ilə diqqət cəlb edən qədim sivilizasiyalardan biri hesab edilən Özbək xalqı ilə Azərbaycanın bütün sahələrdə əlaqələri həmişə olduğu kimi, bu gün də uğurla inkişaf etdirilir. Başqa cür də ola bilməz. Çünki bir atalar sözündə deyildiyi kimi, sürüdən ayrı düşən quzunu qurd yeyər. Bu məqamda, “birlik olan yerdə bütün çətinliklərin öhdəsindən daha asan gəlmək olar” ifadəsi yada düşür.

Azərbaycan və Özbək dillərinin qanunları bir birindən müəyyən qədər fərqli olsa da, uyğun cəhətlər daha çox diqqəti çəkir və bunu hər addımda hiss etməmək mümkün deyil. Bu uyğunluq atalar sözləri və məsəllərə də aiddir. Belə ki, hər iki xalqın dilində müxtəlif məzmunlu nümunələr olsa da, eyni məzmunlu ifadələr daha çoxdur. Bu da təbiidir. Çünki, qohum dillər kateqoriyasına daxil olan hər iki türkdilli xalqın əzəldən bir-biri ilə yaxın və dost olması təzə məsələ deyil və bu hamıya məlumdur. Bu yazıda Azərbaycan və Özbək atalar sözləri və məsəllərinin müqayisəli analizindən söhbət açılır.

Qey edək ki, həm azərbaycan, həm də özbək atalar sözləri auditoriyaya tətbiq olunma məqsədindən asılı olaraq ya mənfi, ya da müsbət olduğu üçün özünəməxsus tipoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Əslində, atalar sözlərinin əksəriyyəti nədənsə hissləri müəyyən dərəcədə dəyişdirən və dəyəri artırmaq və ya azaltmaq üçün istifadə olunan statik vahidlərdir. Bunlar x(iks)-femizmlər hesab olunur. Vahidin evfemizmi və ya disfemizmi haqqında ilk dəfə olaraq elmi nəticələr K.Allan və K.Burric tərəfindən irəli sürülüb. Bunlara müsbət və mənfi konnotasiya növləri daxildir. Konnotativ olaraq dəyişən sinonimlər müvafiq olaraq ortofemizm, evfemizm və disfemizmdir. Evfemizmlər evfonik və incə ifadələr kimi, disfemizmlər kobud və təhqiramiz ifadələr kimi, ortofemizmlər birbaşa ifadələr kimi; iks-phemia onlar tərəfindən bu üç hadisəni ümumiləşdirən hiperonimik bir termin kimi fərqlənir. Demək olar ki, hansı sözün və ya ifadənin evfemizm və ya disfemizm sayılacağı ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Ümumiyyətlə, nitq hadisəsi kimi, ünsiyyət üzvlərində neqativ emosiyalar yaratmaq/qarşısını almaq və ya həqiqəti, bəzi faktları ört-basdır etmək/örtməmək məqsədilə hər hansı bir sözü söz və ya ifadə vasitəsi ilə əhatə etməyə xidmət edir, başqa sözlə nitq hadisəsi ədəbi/qeyri-ədəbi, müsbət/mənfi sözün və ya frazeoloji vahidin işlənməsinin mümkünlüyü ilə xarakterizə olunur. Ona görə də, fikrimizcə, “iks-femizm” termininin “ortofemizm” ara vahidinə münasibətdə işlədilməsi yersizdir. Ortofemin heç bir münasibəti əks etdirmədiyi üçün onun konnotativ rəngə malik vahidlər arasında mövqeyinin olmaması buna əsas ola bilər. “İks” (x) isə ya mənfi, ya da müsbət münasibət daşıyan evfemizm və disfemizmlər toplusuna şamil edilməlidir. Bu yanaşma əsasında aparılan tədqiqatda “x-femizm” terminindən istifadə edilmişdir.

Müqayisə üçün iki yüz əllidən çox atalar sözü və məsəllər tədqiq edilmişdir. Nəticədə belə məlum olmuşdur ki, Azərbaycan və Özbək atalar sözlərinin demək olar ki, doxsan doqquz faizi semantikasına və leksik tərkibinə görə tamamilə üst-üstə düşür. Əlbəttə, nəticənin bu cür olacağını əvvəlcədən biz də təxmin edirdik.

Aşağıdakı atalar sözünə diqqət edək: *El gücü – sel gücü // El kuchi – sel kuchi* və *yaşlarmayan dişləməz // İshlamaqan tishlamas*. Misallardan göründüyü kimi, leksik vahidin tərkibinə daxil olan sözlərin tamamilə eyni kökdən olması göz qabağındadır və sözlərin hamısı türk sözləridir. Əslində şərh etmək çox çətindi.

Türk xalqlarının, xüsusən də Azərbaycan və özbəklərin atalar sözlərini bir araya gətirən tematik qrupların dini, əxlaqi, regional, mədəni, sosial və siyasi aspektləri baxımından ortaq cəhətləri və özəllikləri vardır. Məsələn, dini baxışları yaxın olan Azərbaycan və özbək xalqlarında Allah mövzusunda məsəllərin oxşarlığını müşahidə edə bilərik. Misal üçün,

Özbək	Azərbaycan
<i>Bekordan xudo bezor</i>	<i>Bekardan Allah da bezər // Boş durana şeytan gülər</i>
<i>Xudo oladi, Xudo beradi // Xudo berdi, Xudo oldi</i>	<i>Allah alandı, Allah verəndi // Allah verdi, Allah aldı</i>
<i>Allohnin rahmati ko 'p</i>	<i>Allahın rəhməti boldur // Allah əli hamı əllərdən ucadı</i>

Həyatı doğru dərk etmək fonunda “Allah” lekseminin rolunun hər iki dildə eyni olduğu göz qabağındadır.

Həmçinin türk dillərində bədii-üslubi ifadəlilik meyli müqayisə edilən iki dildə də özünü göstərir. Bu zaman “söz” mövzusu gündəmə gəlir. Bundan başqa, Azərbaycanın görkəmli şairi, mütəfəkkiri və filosofu Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatının dahi şairi Əlişir Nəvainin sözünə hörmət onların qoyub getdikləri elmi irsdən bəllidir. Ortaq adət-ənənələr əsasında hazırlanan milli-mənəvi əhəmiyyətli əsərlərdə xalqın qədim qardaşlığını görmək olar. Bu, xalq əsəri olan atalar sözlərində də özünü göstərir:

Özbək	Azərbaycan
<i>Aytilgan so 'z, otilgan o 'q</i>	<i>Deyilən söz, atılan ox // Deyilən söz geri qayıtmaz</i>
<i>Bug 'doy noning bo 'lmasin, bug 'doy so 'zing bo 'lsin</i>	<i>Buğda çörəyin olmasın, buğda sözün olsun // Buğda çörəyin yoxdursa, buğda dilünə nə gəlib?</i>
<i>So 'zdan so 'zning farqi bor, o 'ttiz ikki narxi bor</i>	<i>Sözdən sözə fərq var, otuz iki qiyməti var</i>

Sözlə bağlı atalar sözlərinin leksik-sintaktik dəqiqliyi müşahidə edilir. Misal üçün:

Özbək	Azərbaycan
<i>Er so 'zi – el so 'zi</i>	<i>Ər sözü – el sözü</i>
<i>Iliq so 'z – shakar, sovuq so 'z – zahar</i>	<i>İliq söz – şəkər, soyuq söz – zəhər</i>
<i>Kishining o 'zi yetmagan yerga so 'zi yetar</i>	<i>Kişinin özü getməyən yerə sözü çatar</i>
<i>Kuch egmaganni so 'z egar</i>	<i>Güc əyməyəni söz əyar</i>
<i>Shirin so 'z o 'likni ham tiriltirar</i>	<i>Şirin söz ölünü dədirildər</i>
<i>Shirin so 'z shakardan shirin</i>	<i>Şirin söz şəkərdən şirin</i>

Müqayisə olunan dillərin sözü ilə bağlı iks-femik atalar sözləri də geniş yayılmışdır:

evfemizm	disfemizm
<i>Yomon gap yer tagida uch yil yotar → Pis söz yer altında üç il yatar</i>	<i>Yomon gap tarsakidan yomon → Pis söz alqışdan pisdi</i>
<i>Yomon gapning oyog 'i olti → Pis sözün altı ayağı olar</i>	<i>Yaxshi so 'z kuldirar, yomon so 'z o 'ldirar → Yaxşı söz güldürər, yaman söz öldürər</i>
<i>Yomon so 'zning qanoti bor → Pis sözün qanadı var</i>	<i>Yaxshining so 'zi – qaymoq, yomonning so 'zi – to 'qmoq → Yaxşı söz – qaymaq, yaman söz – toxmaq</i>

X-femlər təkcə ayrı-ayrı şəxslərin nitqində deyil, ümumilikdə müəyyən müasir cəmiyyətin nitq portretində sosial, mədəni-mənəvi dəyərləri, dünyagörüşü və təfəkkür xüsusiyyətlərini göstərmək xüsusiyyətinə malikdir. Nitqdə işlənən atalar sözləri cəmiyyətdə qəbul edilən bəzi hadisələri düzgün qiymətləndirməyə, onlar üçün nəyin yaxşı, nəyin məqbul, nəyin uyğun olmadığını, əxlaq normalarını müəyyən etməyə kömək edir. Bu mənada türk dillərində əxlaqi atalar sözləri çox yayılmışdır. Burada uşaq tərbiyəsi və təhsili, uşağın bacarıq və ya bacarıqsızlığı məsələsi qaldırılır. Mədəni-ictimai dəyişikliklər belə atalar sözlərinin köhnəlməsinə və yaxud deyimlərin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bu, onların mütəmadi olaraq öyrənilməsinin zəruriliyini göstərir.

Övlad, uşaq haqqında hər iki dildə eyni semantikaya malik olan vahidlər çoxdur. Misal üçün:

- Adashgan o 'g'il otasi uchun erta qabrdir → *İtirilmiş oğul ata üçün erkən qəbirdir;*

- Baxtsiz bola – ota-onaning g'ami → *Baxtsiz uşaq – ata-ananın qəmidir;*

- Bolali uy bozor, bolasiz uy – mozor → *Uşaqly ev bazar, uşaqsız ev - məzar*

- Bola aziz, adabi undan aziz → *Övladım əzizdir, tərbiyəsi ondan da əziz...*

Bu kimi atalar sözləri illər keçdikcə öz aktuallığını itirmir. Onların istifadəsi hər iki dildə aktivdir. Yuxarıdakı atalar sözlərində işlənən “qəbir”, “bədbəxt”, “kədərli” kimi vahidlər disfemiya əhval-ruhiyyəsi yaradır, özbək və Azərbaycan milli mental mədəniyyətinə mənfi situasiya yaradır, nitq situasiyasında təsirliliyi artırır, nitq situasiyasının təsirini artırır, dinləyici gizli ötürmə ilə ifadə olunur. Üçüncü atalar sözü evfemik xarakter daşıyır.

Uşaq tərbiyəsində problemlər müxtəlif yollarla həll olunur. Türk xalqlarında, o cümlədən özbək və Azərbaycan xalqlarında heyvan mənsubiyyətinə aid nümunəvi atalar sözləri yaradılmışdır. Misal üçün: “Qo‘ng‘iz bolasini oppog‘im, tipratikan yumshog‘im deydi”. Bunun azərbaycanca variantı belədir: *Uşaq xəstə olsa da, ata və ana üçün şirindi* və ya buna bənzər bir deyim: *İlon ham o‘z bolasini yemaydi → İlan öz balalarını yeməz*.

Aşağıdakı atalar sözünü təhlil edək: *Kimda non bo‘lsa, uning baxti bor → Kimin çörəyi boldursa, o xoşbəxtdir // Çörəyi bol olanın tüstüsü gur çıxar*. Təəccüblü deyil ki, belə atalar sözləri dünya müharibəsi illərində yaranıb. Qıtlıq dövründə “Nonning ushog‘i ham non” kimi məsəllər yaranıb, bu gün bu atalar sözləri istifadə olunmur. Axı o zaman çörək ruzi rəmzi sayılırdı. İslam mədəniyyəti inkişaf etdikdən sonra Allahın hər bir nemətini nemət saymaq ənənəsi gücləndi, bu cür atalar sözləri və onların ideoloji semantikasi köhnəldi. Ümumiyyətlə, hər iki dildə çörəklə bağlı atalar sözləri müharibə və aclıq illərinə aiddir. Fikrimizcə, o cür deyimləri atalar sözləri sırasına daxil etmək düzgün deyil.

Hər iki xalqın yoxsulluq içində yaşaması nəticəsində, yəni çətin vaxtlarda yaratdığı belə atalar sözlərini iki qrupa bölmək olar: 1) dəyişkən sabit vahidlər; 2) dəyişməz sabit vahidlər. Axı atalar sözləri ona görə önəmlidir ki, onlar illər ərzində təkmilləşib, ibrət dərsi verir, dəyişməzdir. Məqsədi əsassız olan, əxlaqi-tərbiyəvi, ictimai-siyasi vəziyyət tələb etdikdə işlədilməsi məntiqsiz sayılan atalar sözləri birinci qrupa aid olan atalar sözləridir. Misal üçün:

- Qanchalik o‘ylamang, non va tuzni yaxshiroq tasavvur qila olmaysiz → Çörək və duzdan daha yaxşı heç nə yoxdur;
- Non bo‘lmasa, tushlik yomon → *Çörəksiz nahar nahar deyil*;
- Non va suv barakali taomdir → *Çörək və su bərəkətli təamdir*;
- Nonsiz – o‘lim, tuzsiz – kulgi → *Çörəksiz ölüm, duzsuz gülüş*;
- Oyog‘ing bilan nonni oyoq osti qilsang– xalq och qoladi → Çörəyi tapdalayan xalq ac qalar;
- Yo‘lda non yuk emas → *Yolda çörək yük olmaz*.

Yekun olaraq demək olar ki, Azərbaycan və özbək dillərində millət kimi ümumi nitq vahidləri var və onların müqayisəli tipoloji xüsusiyyətləri oxşardır. Bu baxımdan dil ailəsinin sintaktik xüsusiyyətləri mühüm amildir. Məsələn, Hind-Avropa, Semit, Dravid, Fin, Türk, Monqol, Tay, Yapon, Koreya və Çin dillərinin sintaktik olaraq nominativ dillər olması müqayisəli tipoloji tədqiqat obyekti olmağı asanlaşdırır. Azərbaycan dilinin də özbək dili kimi nominativ dillər sırasına daxil olması, xüsusən atalar sözlərinin məqsədyönlü işlənməsi onların özünəməxsusluğunu müəyyən etməsi, müqayisə edilən dillərin də bu istiqamətdə ardıcıl olması vacibdir.

ƏDƏBIYYAT:

1. Abbasov, A., Məmmədov, X. "Azərbaycanca-İngiliscə-rusca pəremioloji vahidlər lüğəti". -Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019, 524 -s.
2. Atalar sözləri. Tərtib edən: M.Yaqubqızı. -Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2013, 476 s.
3. Kadirova, X. (2024). O'zbek va rus tillarida disfemizm (qiyosiy tahlil). O'zMU xabarlari, 1 (1.1.1.), 273-276. <https://journalsnuu.uz/index.php/1/article/view/781>.
4. Kadirova, X. O'zbek ismlarida evfemizatsiya va uning disfemizatsiyalashuviga oid muammolar // ORIENSS. 2022. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-ismlarida-evfemizatsiya-va-uning-disfemizatsiyalashuviga-oid-muammolar>
5. Кадирова, Х. (2023). Этнокультурная особенность эвфемизмов и дисфемизмов в переводе. Язык и культура Узбекистана, 5 (1), 128–137. <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-cultural/article/view/50>.
6. Mammadov, Kh. New models of Azerbaijani, Turkish and English proverbs // Revista de etnografie și folclor/ Journal of Ethnography and Folklore. Bucharest, 2023, 1- 2, pp. 21-35.
7. Мамедов, Х.Б. Сопоставительный анализ азербайджанских и башкирских пословиц и поговорок // Проблемы востоковедения, Уфа, 2022, № 3(97), с.45-50.
8. O'zbek xalq maqollari (Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A. Musoqulov, B.Sarimsoqov; Mas'ul muharrir: Sh.Turdimov. — Toshkent: Sharq, 2005. — B.512. [http://library.navoiy-uni.uz/files/o%20zbek%20xalq%20maqollari%20\(2005\).pdf](http://library.navoiy-uni.uz/files/o%20zbek%20xalq%20maqollari%20(2005).pdf)
9. Ўзбек халқ мақоллари / Тўпловчи: Хосиятхон Сувонкулова – Toshkent, Адабиёт учқунлари, 2014.- B.192. <https://kitobxon.com/oz/online-reader/2588>

O'ZBEK TILINING RASMIY AXBOROT USLUBINI YARATISHDA NUTQ USLUBLARINING AHAMIYATI

Elova Dilrabo Qudratullayevna

*Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
ToshDO'TAU dotsenti*

Annotatsiya. Internet olami, milliy axborot-qidiruv tizimlarida (tabiiy til) o'zbek tilining o'z o'rnini bo'lishiga erishish bugungi kunda kechiktirib bo'lmaz vazifadir. Bu esa axborot-qidiruv tizimlari, jumladan, milliy korpuslarda o'zbek nutq madaniyatiga xos materiallar va ularni turli belgilar asosida qidirib topish imkoniyatini beruvchi tizimni ishlab chiqish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Ushbu maqolada tildan amaliy foydalanish usul, vosita va materiallari, ularni tayyorlash xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar. *nutq uslublari, lingvistik annotatsiyalash, rasmiy stil, badiiy stil, publisistik stil, rasmiy axborot uslubi, tabiiy tilni qayta ishlash.*

Annotation. The Internet is a task that cannot be postponed to achieve the (natural language) place of the Uzbek language in the digital world and national information and search systems. This creates the need to develop information-search systems, including materials specific to Uzbek speech culture in national corpora, and a system that allows searching for them based on various symbols. This article discusses methods, tools and materials for practical use of the language, as well as their preparation.

Key words. *speech styles, linguistic annotation, formal style, artistic style, publicistic style, formal information style, natural language processing*

Nutq – bu til deb ataluvchi, o‘ta muhim vazifalarni bajaruvchi noyob qurolidan foydalanish jarayoni, til birliklari imkoniyatlarining borliq, tafakkur, ong hamda vaziyat kabi hodisalar bilan munosabatda namoyon bo‘lishidir. Nutqiy jarayon – tilning o‘z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma’lum ma’noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir. Umummadaniyatni belgilovchi asosiy omil hisoblangan nutq madaniyati, shuningdek, nutq odobi, muomala madaniyati, ularning o‘zaro munosabati kabi masalalarning o‘rganilishi hozirgi kunda muhim ahamiyat kasb etadi [16].

Manbalarda til va nutq madaniyatiga hamda ularning o‘zaro munosabatiga quyidagicha ta’rif beriladi: “til madaniyati deganda, ana shu tildagi ifoda vositalarining ongli aralashish natijasida, hamma tushunadigan, qo‘llay oladigan darajaga keltirilganligi, ma’lum davr uchun mosligi, ishlatilish qonun-qoidalari, me’yorlarining qay darajada aniq va mukammal ishlanganligi, sayqal topganligi tushuniladi. Boshqacha aytganda, til madaniyati deganda, til birliklari (ajdodlar tomonidan ishlatishga to‘la yaroqli holga keltirib qo‘yilgan ifoda vositalari: tovush, so‘z, qo‘shimcha, qolip) va ularning imkoniyatlari taraqqiyoti, bu birliklar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar hamda shu munosabatlarni ta’minlovchi qonun-qoidalarining ishlatilish darajasi tushuniladi. Qaysi tilda bu qonun-qoidalar past darajada ishlangan bo‘lsa, o‘sha tilni madaniy til sifatida baholab bo‘lmaydi. Til madaniyatining pastligi esa, oxir-oqibatda shu til vakillari nutq madaniyatining ham past bo‘lishi uchun sabab bo‘ladi” [16].

Mualliflar til va nutq madaniyatining o‘zaro aloqasini to‘g‘ri ta’kidlashadi. Til madaniyatining pastligi nutq madaniyatining pastligiga olib keladi. Yuqorida ko‘rsatilganlarni tahlil qilish, katta massivli faktik materiallar asosida xulosa chiqarish uchun o‘zbek tilida zamonaviy axborot-qidiruv quroli va manbasining mavjud emasligini afsus bilan tan olamiz. Demak, nutq madaniyatining o‘zgarishi: rivojlanishi, ortda qolishi, salbiy tomonga siljishi kabi harakatlarni kuzatish uchun katta miqdordagi nutq materialiga avtomatik ishlov berish vositasiga ehtiyoj seziladi. Bunday dasturiy vosita, tabiiyki, til korpusidir.

Hamma uchun barobar xizmat qiladigan til – aloqa-aralashuv quroli vositasida go‘zal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham, qo‘pol, yoqimsiz, nojo‘ya, tuturuqsiz, quruq nutq tuzish ham mumkin. Bulardan birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy nutqdir. Nutqning shunday ko‘rinishlarini axborot-qidiruv tizimlarida tahlil qilish, shunday matn parchalarini avtomatik izlab topish, ular ustida turli amallar bajarish ham

mumkin.

Rus olimi S.I.Ojegov yaxshi nutq haqida gapirar ekan, “yuqori darajadagi nutq, yuqori nutq madaniyati – bu o‘z fikrlarini til vositalari orqali to‘g‘ri, aniq va ta’sirchan qilib ifodalay bilish qobiliyatidir” [14], – deydi. Bunday qobiliyatga o‘z ona tilisini chuqur sevish va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali erishiladi. Shuning uchun har bir kishining madaniylik darajasi, o‘qib qanchalik tarbiya ko‘rganligi uning yozma va og‘zaki nutqidan bilinadi, nutq madaniyatiga e’tibor yolg‘iz notiqdangina emas, balki har bir jamiyat a’zosidan talab qilinadigan ishdir.

S.Karimov nutq madaniyatining ta’limi xususida shunday yozadi: “Keyingi yillarda nutq madaniyati masalalariga nutq o‘stirish, matnni tahlil qilish, badiiy asarlar tilini o‘rganish ishlariga keng yo‘l ochildi, o‘rin berildi. Ona tili bo‘yicha tuzilgan dasturlarda bog‘lanishli nutqni o‘stirishga har bir sinfda katta soat ajratildi; har bir til birligining nutqdagi o‘rniga, o‘z imkoniyatlarini namoyish qila olishiga e’tibor beriladigan bo‘ldi; nutq ko‘rinishlari, uslublar alohida o‘rgatilmoqda; adabiy til va sheva munosabatlari, og‘zaki (jonli so‘zlashuv) nutqi bilan yozma nutqning, umuman adabiy tilning munosabati, umumxalq tili va adabiy til masalalari tushuntirila boshlandi; savodxonlikka, tilga, nutqqa e’tibor kuchaydi, ularni nazorat qilish boshlandi; nutq madaniyatining, til madaniyatining, savodxonlikning millat umummadaniyatining ajralmas qismi ekanligi, nihoyat, anglab yetildi; hamma oliy bilimgozlarda nutq madaniyati kursining o‘qitilishi yo‘lga qo‘yildi: adabiyotshunoslar adabiyotning so‘z san’ati ekanligini endi qaytadan chuqur his qila boshladilar, yozuvchi mahoratini ko‘proq shundan kelib chiqib baholaydigan bo‘ldilar. Bu borada Fitrat, Cho‘lpon, A.Qodiriy, Oybek, A.Qahhor, S.Ahmad, O.Sharofutdinov kabi adiblarning maqolalari alohida e’tiborga molik bo‘lmoqda”. [7]

Yuqorida aytilganlar quvonarli hol, albatta. Bunday ta’lim (nutq madaniyati masalalari) uchun didaktik materiallar benihoya ko‘p. Ammo biz zamonaviy axborot texnologiyalarining tabiiy tilga ishlov berish vositalarida nutq uslublari, nutq madaniyatiga oid (millionlab matn parchasiga havola bera oladigan) katta hajmdagi material misolida tahlil qilishimiz, manba yig‘ishimiz mumkin. Tahlilning bunday usulini o‘zbek tili korpuslarida til birliklarining uslubiy xoslanganligi haqidagi annotasiyalar hamda uslubiy tahlilni amalga oshiruvchi analizatorlar orqali amalga oshirish imkoni mavjud.

“Har bir til, – deb yozadi L.V.Shcherba, – unda gaplashadigan millatning madaniyatini o‘zida aks ettiradi”. [20] Olimning ushbu fikri garchi aksiomaga aylanib ulgurgan bo‘lsa-da, til korpusining (tabiiy tilning oynasi sifatida) millat madaniyatini aks ettiruvchilik xususiyatini yana bir marta ta’kidlagan bo‘lardik: har bir tilning korpusi uning madaniyatini o‘zida aks ettiruvchi oynadir. Shu sababli til korpuslarida uslubiy xoslanganlikni ifodalovchi, nutq madaniyatiga oid faktorlarni ko‘rsatuvchi birliklar bilan avtomatik ishlashni yo‘lga qo‘yish tabiiy tilga ishlov berishni yanada yaxshilaydigan omildir.

“Nutq madaniyati ijtimoiy fan sifatida keng ma’nodagi til tarbiyasini va ommaviy uslubiy savodlilikni, boshqacha aytganda, so‘zlovchi va yozuvchi omma orasida til haqidagi fanning hozirgi zamon yutuqlarini tatbiq etishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘yadi”. [13] Shu nuqtai nazardan til korpusida ushbu elementlarini kiritish o‘zbek tili

korpusining lingvodidaktik manba sifatidagi qimmatini oshiradi. Nutq madaniyati asoslari kursining dastlabki dasturini samarqandlik tilshunoslar tuzishdi; bu sohaning birinchi o'quv qo'llanmasini yaratishga ham harakat qilishdi. Ko'rsatilgan manbalar til korpusida nutq madaniyati bo'yicha qidiruv va belgilarni ishlab chiqish uchun lingvodidaktik material vazifasini o'tashi bilan ahamiyatli.

R.Qo'ng'urov tilning lingvomadaniy, lingvoma'naviy ahamiyatini shunday baholaydi: "Kishilarning o'zaro aloqa quroli bo'lgan til anchagina qadimiy tarixga ega bo'lgani uchun so'zlovchilarning bu tilga munosabati ham ko'hna hodisalar jumlasiga kiradi. Chunki til kishilarga doimo o'zaro aloqa, munosabat, madaniy-ma'naviy zaruriyat, jamoa bo'lib birlashish, kurashish quroli bo'lib xizmat qilgan. Shu sababli suhbatdoshlar (oilada, jamoada, rasmiy doiralarda) nutqning bir-biri uchun tushunarli bo'lishi, kerakli o'rinlarda esa nutqning o'tkir, ta'sirchan, maqsadga muvofiq bo'lishi obyektiv zaruriyat".[12]

S. Karimov esa nutq va til madaniyatining quyidagi xulosalarini bayon etadi: "Bunga erishish uchun qadimiy davrlarda ham kishilar shubhasiz, tilning ko'pchilik uchun tushunarli bo'lgan va o'zaro suhbat uchun norma tusiga kirgan vositalarini to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llash qoidalariga amal qilishgan. Tabiiy ravishda, obyektiv ehtiyoj tufayli kishilarda tilga munosabatning muayyan normalari, muayyan til jamoasi amal qilishga odatlana borgan ko'nikmalar, qoidalar yuzaga kela boshlagan. Bunday odat va ko'nikmalarning ikki muhim tomon bilan aloqador bo'lganligi ham shubhasiz:

birinchidan, tildagi tabiiy va aslida mavjud imkoniyatlarni egallash, undan o'rinli foydalanishga intilish;

ikkinchidan, so'zlovchilarning muayyan nutqiy talablar, normalarga amal qilishi.

Agarda, birinchi holatda til, uning mavjud ifoda vositalari (leksika, grammatik struktura, fonetika, talaffuz)ni egallash malaka, ko'nikmalari shakllangan bo'lsa, ikkinchi holatda nutqning til bilan bog'liq bo'lmagan boshqa tomonlari ham namoyon bo'la borgan. Masalan, so'zlovchi va tinglovchining gapirganda muayyan odob-axloq normalariga rioya qilishi, ta'sirchan va chiroyli gapirishga intilishi, tilga hurmat, o'z gapi va o'zgalar gapiga e'tiborli bo'lish, o'rinli (o'z o'rnida) so'zlash, so'zlash madaniyati va tinglash madaniyati, suhbat madaniyati, munozara madaniyati, tilga e'tibor va ehtiyotkorlik va b. Keltirilgan talablar asosida qadimiy davrlarda yashagan til jamoalarida ham ma'lum nutqiy-axloqiy talablar, amal qilinishi shart deb hisoblanilgan muayyan qonun-qoidalar yuzaga kelgan va bu qoidalar til sohasidagi umumnorma, umummajburiyat darajasiga ko'tarilgan".[7]

Shu o'rinda, R. Qo'ng'urovning quyidagi fikri e'tiborimizni tortadi: "Qadimiy davr kishilarida nutq madaniyati va til egallashning ko'rinishlari tabiiy holda, tabiiy instinkt va ko'nikma tarzida, o'z-o'zidan (stixiyali ravishda) yashagan va rivojlangan; qadimiy davrlarda nutq madaniyati kurtaklari ko'proq til odobi (nutq odobi) tarzida namoyon bo'lgan. Tilni egallash, umuman tildan, nutq vositalaridan o'rinli foydalanish, tilga munosabat va hurmat qadimda, asosan, axloqiy normalar orqali boshqarilib turilgan. Bunday axloq-odob normalarining mazmuni, uning asosiy tayanchlari va talablari xalqning ijodi bo'lmish maqollarda, turkiy xalqlarining qadimiy yozma obidalarida bu masalaga oid bildirilgan fikrlarda, shuningdek, Sharq, O'rta Osiyoda yashagan donishmandlar, yozuvchi, shoir, tarixnavislarning asarlarida

til, nutq, nutq odobiga oid bitilgan satrlarda yaxshi ifodalangan va bizgacha etib kelgan”. Demak, o‘zbek tili korpuslarida o‘zbek tili nutq madaniyatini aks ettiruvchi matn fragmentlarini ajratib ko‘rsatish, o‘zbek tili va madaniyati, tilimizning lingvomadaniy xususiyatlarini ko‘rsatishga yo‘l ochadi. Bunday matn fragmentlari esa, olim ta’kidlaganidek, ko‘rsatilgan manbalar asosida shakllantiriladi.

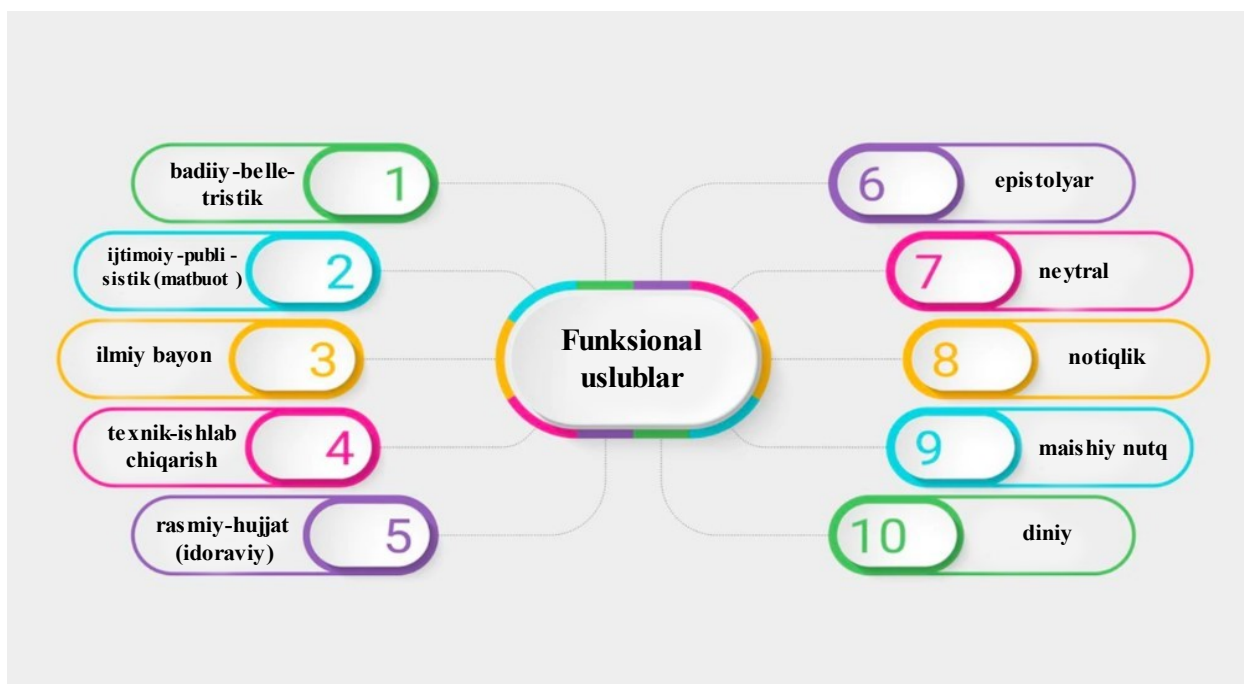
S.Karimov uslubiyaatni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojni quyidagicha izohlaydi: “Kishilar o‘z ijtimoiy faoliyatlarida tildagi barcha vositalardan – fonetik, grammatik, leksik, frazeologik birliklardan foydalanganlarida, avvalo, ularni o‘z ehtiyojlaridan kelib chiqib nutq mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydilar va ishlatadilar. Tilimizdagi vositalarning bir nechalab ko‘rinishlarga ega bo‘lishi, sinonimik rang-baranglik shunday yo‘l tutishga imkon beradi. Mana shu tanlash nutq jarayonida til birliklarining o‘ziga xos, uslubiy chegaralanishlarini taqozo qiladi. Til elementlarining ijtimoiy muhitda tanlab ishlatilishi va ularni tilshunoslikda ilmiy-amaliy tahlil qilish zarurati stilistikada yangi sohani – funktsional stilistikani vujudga”. [7]

S.Karimov funksional uslublarni tasniflar ekan, olimlarning bunga munosabatini quyidagicha tahlil qiladi: “Ayrim tilshunoslar til uslublarni boshqa bir prinsip – emotsional-ekspressiv prinsip asosida tasnif qiladilar. Masalan, Listvinov N.G. yozadi: “So‘zlardagi emotsional bo‘yoqning xarakteriga bog‘liq ravishda tantanali (yoki ritorik), ironiya-hazil, quruq-rasmiy, ishqiy-erkalash, betakalluflik kabi ekspressiv-emotsional uslublarni farqlanadi. Ekspressiv-emotsional uslublarni janr uslublarga nisbatan bo‘ysungan holatda bo‘ladi: mavqeiga nisbatan ular so‘zlashuv-maishiy, badiiy-belletristik, publisistik uslublarga yordamchilar sifatida muvofiqlashadi”. [10]

Biz funksional uslublarni tasniflash masalasida olimlarning yakdil xulosasini atroflicha tadqiq etishimiz va til korpusida uslubiy parametrlarni ishlab chiqishda eng maqbul tasnifga asoslanishimiz lozim.

X. R. Kurbatov nutq uslublari tasnifi haqida shunday yozadi: “E. Rizel va A.Gvozdevlarda “stilistik ottenka” termini qo‘llangan, biz esa uni boshqacha – nutqning ekspressiv uslubi, deb ataymiz. Bunga nutqning quyidagi ko‘rinishlari mansub bo‘ladi: ko‘tarinki-ta’sirchan uslub, quyi uslub, do‘stona erkash uslub, quruq-rasmiy uslub, hazil (yoki yumoristik) uslub, kulgili (satirik) uslub. Ekspressiv uslublarni nutqning boshqa uslublari kabi ma’lum vaziyatlarda paydo bo‘ladi va so‘zlovchining (yoki yozuvchining) biron kimsaga yoki biron narsaga ijobiy, salbiy oki neytral (yoki go‘yo ishtiroksiz) munosabatini ifodalaydi”. [8] Ko‘rinyaptiki, X.R.Kurbatov nuqt uslublarni o‘ziga xos tasniflaydi.

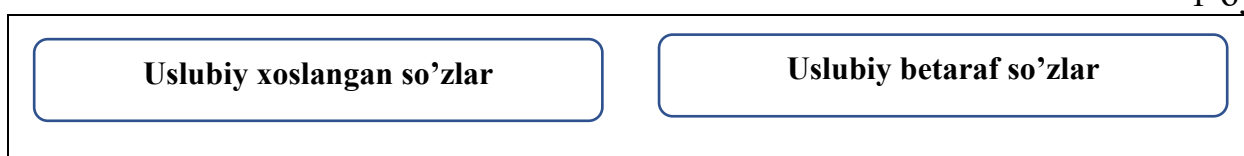
Manbalarda funksional uslublarni soni o‘ntagacha ko‘rsatiladi. [23]

Bu tasniflarning ko‘pchiligida asosan beshta uslub takrorlanadi: *so‘zlashuv uslubi, rasmiy uslub, ilmiy uslub, publisistik uslub, badiiy uslub*. O‘zbek tili stilistikasida ham funksional uslublar uchun ana shu tasnif asos qilib olingan.

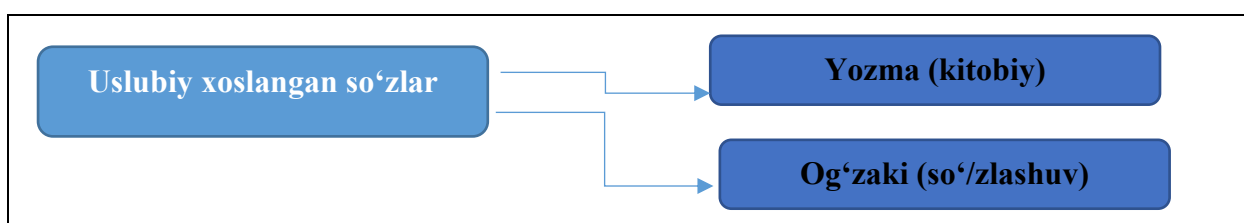
Tasniflar borasida o‘z mulohazalarini bildirgan ayrim mualliflar, masalan, M.BalaqaeV, V. Bondaletov, X. Kurbatov va A. Chijik-Poleykolar funksional uslublarni bunday tasnif qilgunga qadar, avvalo, ikkiga – *yozma (kitobiy)* va *og‘zaki (so‘zlashuv)* uslublarga bo‘lib qarash lozim deb hisoblaydilar. Biz ham o‘zbek tili korpusida nutq uslublari qidiruv oynasini dastlab ikkiga: *yozma (kitobiy)* va *og‘zaki (so‘zlashuv)* uslub sifatida ajratamiz va bu qidiruv tizimida quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

1-oyna

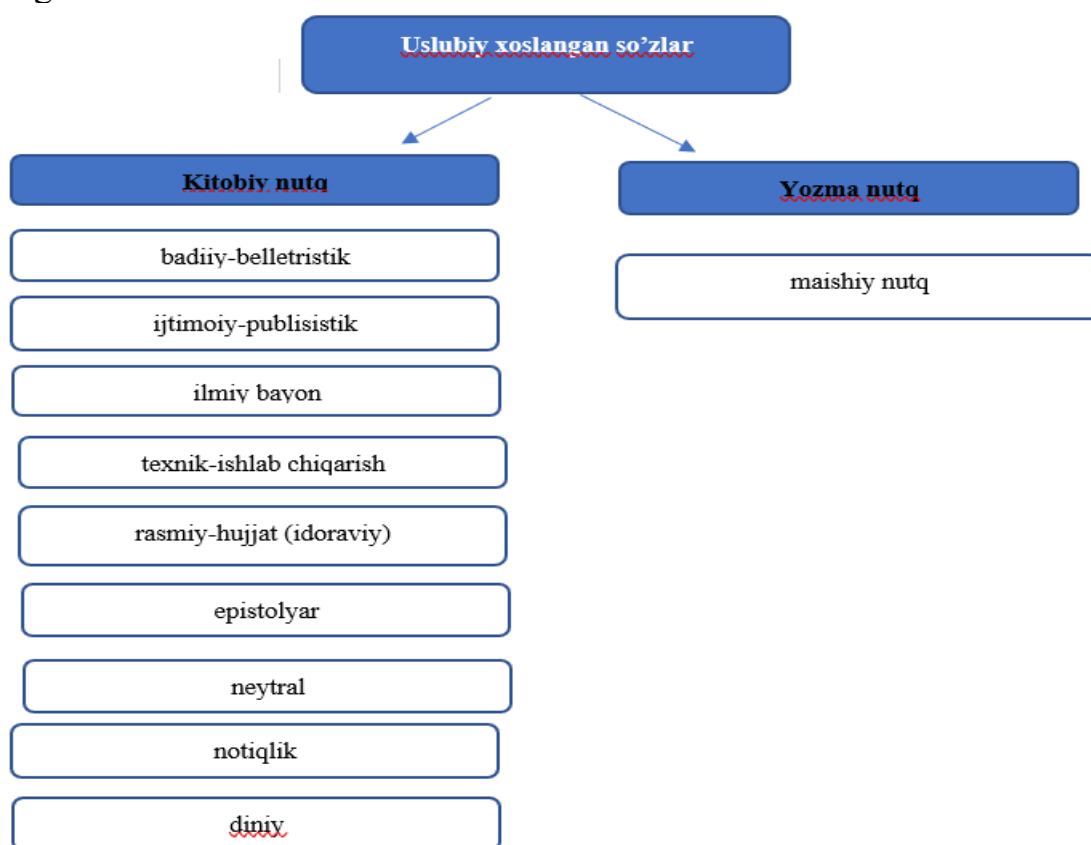
Foydalanuvchi “uslubiy xoslangan so‘zlar” oynasini tanlanganida, uslubning ikki ko‘rinishidan birini tanlashi mumkin bo‘ladi:

2-oyna:

S. Karimovning “Bunday holatda til yoki nutq uslublarini og‘zaki va yozma tarzda guruhlariga ajratib qarashga ehtiyoj yo‘q. Garchand bunday guruhlariga ajratish bilan kitobiy uslub doirasiga kiradigan stillar shakllanishida fikrning oldindan o‘ylanib, bayonning adabiy til normasiga muvofiqlashtirilish imkoniyati mavjudligi ta’kidlansa-da, ular funksional uslublar mohiyatini ochib berishga sezilarli xizmat qila olmaydi” degan fikrlariga qo‘shilmaymiz. Tabiiy tilga avtomatik ishlov berishda ma’lumotlar turining xilma-xilligi ijobiy holat. Shu sababli bu tasnifni qidiruv tizimi parametri sifatida belgilaymiz.

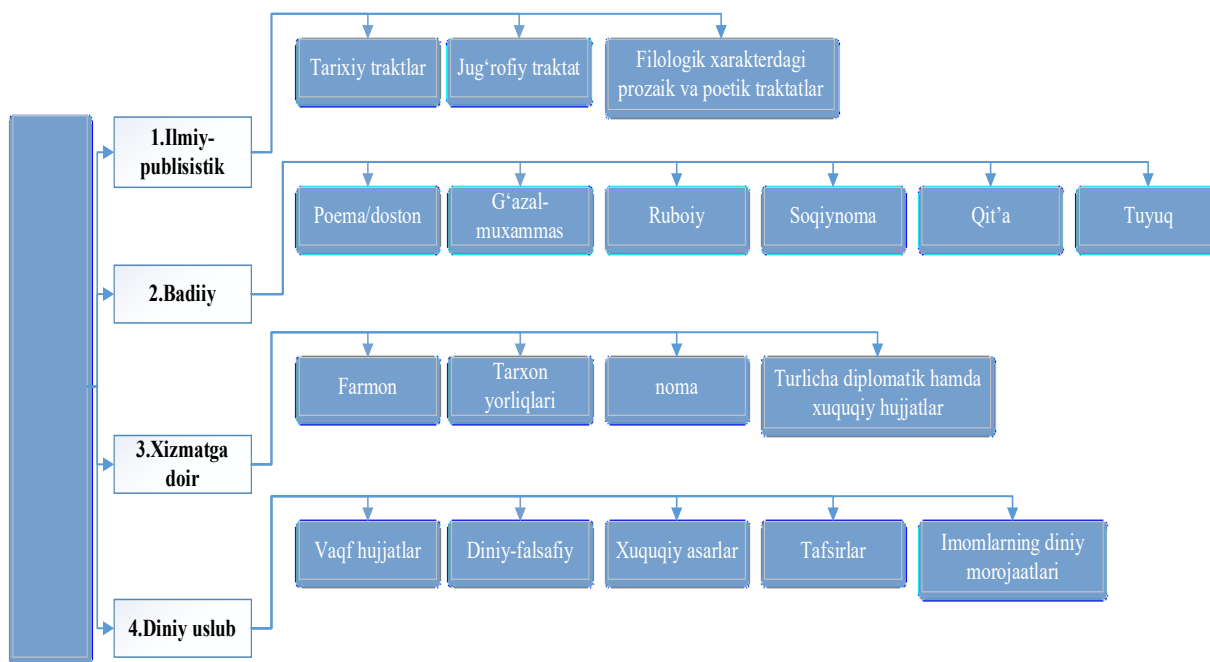
Quyidagi tasnifni yozma va og‘zaki uslubning alohida uslubi sifatida ajratish imkoni yo‘q: badiiy-belletristik (1), ijtimoiy-publisistik (matbuot) (2), ilmiy bayon (3), texnik-ishlab chiqarish (4), rasmiy-hujjat (idoraviy) (5), epistol yar (6), neytral (7), notiqlik (8), maishiy nutq (9), diniy (10). Bular orasida “maishiy nutq” uslubini kitobiy uslubga kiritib bo‘lmaydi. Shu sababli bu tasnifni alohida belgilaymiz va matn metarazmetkasida shu belgilardan foydalanamiz. Qidiruv tizimida “uslubiy xoslangan so‘zlar”ning ichki ko‘rinishini mazkur shaklda tuzamiz:

3-oina:

N. A. Baskakovning quyidagi fikrlari nutq uslublarining yana boshqa turlari mavjud bo‘lganidan dalolat beradi: “Turkiyning har bir mahalliy varianti stilistik sistemalari, birinchidan, ham prozaik, ham poetik janr tiplari va ko‘rinishlarining ulkan

rivoji va murakkablashishi bilan, ikkinchidan, barcha funksional uslublarning: 1) ilmiy-publisistik (tarixiy, jug‘rofiy, filologik xarakterdagi prozaik va poetik traktatlar, tabiiy va aniq fanlar bo‘yicha prozaik hamda poetik asarlar va boshqalar); 2) badiiy (prozaik va ulkan darajadagi poetik asarlarning ko‘plab poema, doston, g‘azal-muhammas, soqiynoma, qit‘a, ruboiy, tuyuqlar kabi har xil turlari va xillari); 3) xizmatga doir (farmonlar, Tarxon yorliqlari, nomalar, turlicha diplomatik hamda xuquqiy hujjatlar va boshqalar); 4) diniy uslub (vaqf hujjatlar, diniy-falsafiy va huquqiy asarlar, tafsirlar, imomlarning diniy murojaatlari kabi)larning ko‘plab poetik va prozaik janr ko‘rinishlarining shakllanishi bilan xarakterlanadi”. [3]

1-chizma

Shunga ko‘ra, N.A.Baskakovning tasnifiga asoslangan holda qidiruv va ekstralingvistik annotatsiyalashning boshqa parametrlarini kiritish mumkin. Bu lingvistik annotatsiya tizimi o‘ziga xos tarzda shakllantiriladi hamda foydalanuvchi interfeysida quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi (qarang: 1-chizma).

S.Karimovning yozishicha, “O‘zbek tilshunosligida ham olimlar funksional uslublar tasnifi bilan qiziqishgan. A. Sulaymonovning “Til stillari haqida” maqolasi – shunday dastlabki urinishlardan biri. Muallifning “Stilistikaning vazifasi u yoki bu stil/nutq formasida, ya’ni og‘zaki va yozma nutqda, qanday til hodisalari ko‘proq qo‘llanilishini aniqlashdan iboratdir” [15]degan gaplaridan tushunish mumkinki, u til yoki nutq stillarini yozma va og‘zaki-so‘zlashuv stillariga ajratgan”. S.Karimov nutq uslublari xususidagi tahlillarni davom ettirar ekan,

G‘. Abdurahmonovning tasnifida ham ana shu fikrning yetakchi o‘rin tutishini ta’kidlaydi : “Ma’lumki, nutq ikki xil (yozma va og‘zaki) nutqdan iborat.

Yozma nutq 1) badiiy nutq, 2) ilmiy nutq, 3) publisistik nutq, 4) rasmiy nutq, 5) neytral nutqdan iboratdir. (Bu nutq turlari ayrim adabiyotlarda stilistik qatlamlar sifatida talqin qilinadi).

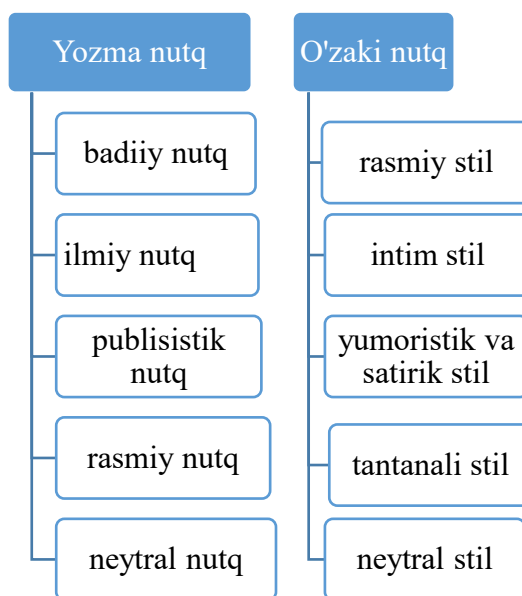
Og‘zaki nutq esa turli ijtimoiy qatlamlarning nutqlaridan, turli sheva nutqlaridan tashkil topadi. Nutq stili bo‘lsa, quyidagi qatlamlardan iborat bo‘ladi: 1) neytral stil, 2) tantanali stil, 3) intim stil, 4) yumoristik va satirik stil, 5) rasmiy stil.

Harqalay, funksional uslublarning ko‘rinishlari, miqdori qancha bo‘lishidan qat’i nazar, bu tasniflarda ma’lum shartlilik borligini e’tirof etishimiz, ularning soni oz-ko‘p bo‘lishiga qaramasdan ma’lum tilning funksional imkoniyatlarini oydinlashtirishga xizmat qilayotganligini tan olishimiz o‘rinli bo‘ladi.

Tahlillardan funksional uslublarning miqdoriy belgilarini har bir milliy tilning o‘zidan ham diaxronik, ham sinxronik planda axtarish lozim degan xulosa kelib chiqadi.

Yuqorida turli tasniflar bo‘yicha lingvistik annotasiya tizimining turli ko‘rinishlarini qo‘llab-quvvatladik; annotasiya hamda qidiruv tizimiga olib kirdik. Keltirilgan tasniflarning har biri foydalanuvchi interfeysidagi qidiruv tizimida alohida sahifada joylashadi, natijada, hech qanday tushunmovchilikni keltirib chiqarmaydi. Annotasiyalash va ma’lumotlar bazasiga kiritishda excel ustunchalariga ketma-ketlikda kiritib ketish mumkin. Shu sababli G‘.Abdurahmonov tasnifini ikkinchi sahifaga joylashtirish mumkin bo‘ladi. Ushbu tasnif asosida qidiruv parametrlarini quyidagi ko‘rinishda shakllantirish mumkin bo‘ladi (qarang: 2-chizma).

2-chizma

Qidiruv parametrini keltirilgan tasniflarning bir nechtasi asosida shakllantirishdan maqsad, rang-baranglikni ta'minlash, turli uslubdagi matnlarni mos tasnif asosida annotasiyalash hamda zo'rma-zo'raki guruhlashtirishdan qochishdir. Bunday xulosaga kelishimizga S. Karimovning turli olimlarning fikrlariga bergan havola va quyidagi xulosalari asos bo'ldi: Funksional uslublarning tasnifiga aloqador bo'lgan yana bir masala borki, bu ularning har bir milliy til ichidagi o'zgarishlaridir. Til birliklarining qo'llanilishini qaysi tomondan olib qaramaylik, yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu funksional bo'linishlar shartlidir. Funksional uslublar deb guruhlariga ajratilgan til elementlarining hammasi ham o'zi tegishli bo'lgan tilning tabiatiga ko'ra bir-birlari bilan uzviy aloqadorlikda bo'ladi. Adabiy til normalariga ko'ra noto'g'ri hisoblansa ham, bir uslubga oid deb hisoblangan so'z yoki birikmalar ikkinchisiga o'tib turadi.

Taraqqiyot qonunlariga mos holda sharoitga, vaziyatga qarab ularning ohangdorligi, jozibasi va hatto ma'nosi ham o'zgarib boraveradi, boshqacha qilib aytganda, uning taqdirini faqat nutq jarayoni, matn hal qiladi. A. Shomaqsudov yozadi: "Ba'zi stillarning elementlari bir stildan ikkinchisiga osongina ko'chib o'tish va hatto, aralashib, chatishib ketish xususiyatiga ega. Stillar o'rtasidagi chegara ham unchalik barqaror emas, buning ustiga til stillari qiyofasining o'zi tarixan o'zgaruvchandir. Shuning uchun tilning stilistik sistemasini o'rganish ishi unga ko'proq tarixiylik nuqtai nazaridan yondashishlikni talab qiladi".[19]

Bu borada V. A. Livshisning fikri ham e'tiborga molik: "Har bir uslubning o'ziga xos xususiyati uni boshqa uslublar bilan taqqoslaganda ochiladi. Har qaysi uslubga o'z ifoda vositalari sistemasi xos, garchi uslublar o'zaro aloqadorlikda bo'lib, til elementlari bir uslubdan ikkinchisiga o'tib tursa-da, biroq har bir uslubning til sistemasi o'z asosida buzilmas bo'lib qoladi".[11]

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida nutq uslublari tasnifi borasidagi qarashlar atroflicha o'rganilib, ulardan o'zbek tili milliy korpusida uslubiy xoslanganlik haqidagi annotatsiyalarni shakllantirish hamda ularga asoslangan holda qidiruvda uslubiy parametrlarni ishlab chiqish o'rinli bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурахмонов Ф. Стилистик нормалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, № 6. – Б.51.
2. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент, 1981, 47-б.
3. Баскаков Н.А. Структурные и функциональные стилистические модификации в современных тюркских языках. – М., 1975. – с. 57.
4. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1985. -С.6.
5. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – С. 221.
6. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. Монография. – Самарқанд, "Зарафшон" нашриёти, 1992. – 140 б.
7. Каримов С. Бадиий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1994.
8. Курбатов Х. Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. – М., 1978, с. 7.
9. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1983. -С. 59.
10. Листвинов Н.Г. Вопросы стилистики русского языка. – М., 1965. - С. 27.
11. Лившиц В.А. Практическая стилистика русского языка. – М., 1964. -С. 7.
12. Қўнғуров Қ. "Нутқ маданияти асослари" курсининг программаси. – Самарқанд, 1983.
13. Основы культуры речи: Хрестоматия. – М.: Высшая школа, 1984. – С. 39.
14. Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Вопросы культуры речи, вып. 1. -М., 1955.
15. Сулаймонов А. Тил стиллари ҳақида // Совет мактаби, 1964, № 6. – Б. 21–23.

16. Тожиев Ё., Хасанова Н., Тожиматов Х. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. – Тошкент, 1994.
17. Чижик-Полейко А.И. Стилистика русского языка. – Воронеж, 1962. – С. 80.
18. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент, 1983, 13-б.
19. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. – В кн.: Общие вопросы методики. – М., 1947. – С. 53.
20. Қўнғуров Р. Қ., Каримов С. А., Қурбонов Т.И. Нутқ маданияти асослари, I. (лекциялар матни). – Самарқанд, 1986, 36-б.
21. Қўнғуров Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент, 1990.

O‘ZBEK MULOQOT XULQINING SOTSIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Oybarchin Abdulhakimova

ToshDO‘TAU “O‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili ta’limi” kafedrasida katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek muloqot xulqining xususiyatlari, jumladan ijtimoiy muhitning muloqot madaniyatiga ta’siri, muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o‘rnatish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. O‘zbek millatiga xos o‘zaro muloqot muhitlaridan quyidagilarga: ustoz va shogird o‘rtasidagi muloqot jarayoni, ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi muloqot jarayoni, qaynona va kelin o‘rtasidagi muloqot jarayoniga to‘xtalindi va tahlil etildi.

Kalit so‘zlar. *muloqot, sotsiologiya, pedagogik jarayon, madaniy daraja, muloqot xulqi, ta’lim-tarbiya, kommunikant, ijtimoiy muhit.*

Annotation. The article describes the characteristics of Uzbek communication behavior, including the influence of the social environment on the culture of communication, knowledge of the rules of communication and the development of skills and abilities to establish it. Among the interaction environments characteristic of the Uzbek nation are the following: the process of communication between a teacher and a student, the process of communication between parents and children, mother-in-law and daughter-in-law the communication between them was discussed and analyzed.

Key words. *dialogue, sociolinguistics, pedagogical process, cultural level, communication behavior, education, communicant, social environment.*

Muloqot – odamlarning birgalikdagi faoliyatlari, ehtiyojlaridan kelib chiqib, bir-birlari bilan o‘zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir. Ya’ni, har bir shaxsning jamiyatda bajaradigan turli faoliyat turlari (mehnat, o‘qish, o‘yin, ijod qilish va boshqalar) o‘zaro munosabat va o‘zaro ta’sir shakllarini qamrab oladi. Muloqotning lug‘aviy ma’nosi “uchrashish, ko‘rishish, qabul qilish, mushohada” [4: 636] ekani ham buni tasdiqlaydi. Zero, yashash va mehnat jarayoni odamlarning bir-birlari bilan til

topishishi, turli xil ma'lumotlarni bir-birlariga uzatishlari, fikr almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni taqozo etadi. Shuning uchun ham muayyan shaxsning jamiyatda tutgan o'rni, mehnat faoliyatidagi muvaffaqiyati, obro'si uning muloqotga kirisha olish qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir.

Sotsiolingvistika fani tilning jamiyatga, jamiyatning tilga ta'siri masalasini o'rganar ekan, ijtimoiy muhitni ham nazardan chetda qoldirmaydi. Kommunikantlarning qaysi muhitda yashashi masalasini ham tahlil qiladi. "Muhit tushunchasi o'z ichiga oilani, jamiyatni, davr va tarixni, tabiatni qamrab oladi. Insonni qurshab turuvchi barcha narsa: turmush va uning jihozlari, tabiat, jamiyat va davlat, shaxs, tarix, ya'ni turli davr va xalqlarning madaniyatlari muhit tushunchasiga kiradi" [3; 11].

Inson yashab turgan tabiat va jamiyat ma'lum bir muhitni tashkil qiladi. Inson o'sha muhitda yashar ekan, bu uning fe'l-atvoriga, shuningdek, muloqot madaniyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. "Insondagi o'zgarishlar, eng avvalo uning xulqida, jumladan muloqot xulqida namoyon bo'ladi. Demak, ekologiya ijtimoiy muhitga, ijtimoiy muhit esa muloqot xulqiga ta'sir ko'rsatadi" [2:136]. Til jamiyat taraqqiyoti natijasida rivojlanar ekan, ijtimoiy muhitning til va uning namoyon bo'lish shakli – nutqqa ta'siri juda katta. Inson mansub bo'lgan muhitning tabiati uning nutqida ham yorqin namoyon bo'ladi. Kishilarning yashash tarzi, ish faoliyati, o'qish tartibi, sharoiti, atrof-muhitning o'zgarishi uning nutqida ham o'z aksini topadi. Ijtimoiy muhitning tilga ta'siri masalasi sotsiolingvistik tadqiqotlarning diqqat markazida turadi. Tadqiqotchi S.Mo'minovning mazkur masala bilan bog'liq dissertatsiyasida ham ijtimoiy muhitning muloqot xulqiga ta'siri, ya'ni qishloqliklar va shaharliklar nutqining o'ziga xos farqli jihatlari asosan muhit bilan bog'liq ekanligi ta'kidlangan. Sotsiolog va psixologlar ham kommunikantlar nutqining o'ziga xos tarzda shakllanishida ijtimoiy muhitning alohida o'rin tutishini ta'kidlaydilar.

Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o'rnatish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun muhimdir. Sotsiolingvistika bilan ijtimoiy psixologiya ham insonlarning ijtimoiy hayotdagi o'rnini egallashda muloqot madaniyati katta ahamiyatga egaligini ta'kidlaydi. Shaxs muloqot madaniyatining shakllanishi avvalo oiladan boshlanadi. Keyinchalik esa bu jarayon bog'cha, maktab, oliy o'quv yurti, ishxonada davom etadi.

Bola bog'chada tarbiyachisining tanbehlarini, tartibli bo'lishga doir uqtirishlarini uyga kelgach, qo'g'irchog'iga bo'lgan munosabat orqali takrorlaydi. Ular bilan xuddi tarbiyachi singari muloqotga kirishadi. Demak, bolaning muloqot madaniyati shakllanishida tarbiyachining o'rni va roli katta. Bog'chadan keyin maktab, oliy o'quv yurti, ishxonada insonlar bilan muloqot jarayoni kengroq miqyosda davom etadi. Inson jamoada o'z muomalasi bilan obro'-e'tibor topadi.

Bizning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri bu muloqotga bo'lgan ehtiyojdir. O'zbek millatiga xos o'zaro muloqot muhitlaridan quyidagilarga alohida to'xtalmoqchimiz:

1. Ustoz va shogird o'rtasidagi muloqot jarayoni;
2. Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi muloqot jarayoni;
3. Qaynona va kelin o'rtasidagi muloqot jarayoni.

Ustoz va shogird o'rtasidagi muloqot jarayoni dars vaqtida asosan adabiy tilda olib boriladi. Ustoz shogirdlari bilan dars jarayonida rasmiy muloqotga kirishsa, darsdan tashqari paytlarda, jumladan, muzeyga, teatrga yoki boshqa madaniy muassasalarga borganda erkin muloqotda bo'ladi. Ustozning o'z shogirdi bilan do'stona muomalada bo'lishi, shogird tomonidan bilimning puxta o'zlashtirilishini ta'minlaydi va mukammal shaxsiy fazilatlarni tarkib toptirishga xizmat qiladi. Pedagogik jarayondagi muomala odobida muallimning axloqiy sifatleri, madaniy darajasi aks etadi. Ustozning o'ziga, o'z kasbiga, shogirdlarga bo'lgan munosabati uning muloqotida yaqqol namoyon bo'ladi. Shogirdning ham ustoziga bo'lgan muomalasidan uning qanday muhitda yashashini, qanday oilada tarbiya topganini aniqlash mumkin.

Ma'lum bo'ladiki, ta'lim-tarbiya sifatining oshishi, ma'nan yetuk kadrlar tayyorlash ishining yutug'i ko'p jihatdan ustoz va shogird o'rtasidagi muloqot jarayoni qanday bo'lishiga bog'liq.

Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi muloqot jarayoni muhim va nozik ekani bilan alohida ajralib turadi. "Qush uyasida ko'rganini qiladi" deganlaridek, farzandning muomala madaniyati oila muhitida shakllanadi. Ota-onaning murojaati odatda pand-nasihatga asoslanadi, e'tirozga o'rin qoldirmaydigan, uzil-kesil shaklda kechadi. Ularning o'zi buni doim namoyon etavermasa-da, o'ziga hurmatni talab qiladi. Ota-ona farzandlari tartibini nazorat qilishni yoqtiradi. Farzand tomonidan tartib buzilishi ular o'rtasidagi muloqot jarayonini salbiy o'zanga burishi mumkin. Ota-onaning farzand bilan do'stona munosabati ular o'rtasidagi muloqotning erkin tarzda yuzaga kelishini ta'minlaydi. O'zbek oilasida farzand ota-onaga hurmati tufayli muloqot jarayonida ibo va andishani saqlaydi. Ko'nglidagi muddaoni yetkazishda so'zlarni tanlaydi. Xayoliga kelgan fikrni to'g'ridan-to'g'ri emas, aql chig'irig'idan o'tkazib, keyin aytadi.

O'zbek muloqot xulqidagi bu xususiyat o'zining tarixiy ildizlariga ega. Jumladan, bu xususiyat "O'tkan kunlar" romanidan olingan quyidagi iqtibosda yaqqol namoyon bo'lgan: "O'zbek oyim kelib kirgandan so'ng Yusufbek hoji bir necha vaqt o'ylab qoldi... Anchagina so'zsiz o'lturg'andan so'ng hoji muloyimona so'z ochdi:

- O'g'lim, hali san eshitdingmi-yo'qmi, haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qo'ydiq...

Otabek, ma'lumki, ularning "qilib qo'yg'an yoki qilmoqchi bo'lg'an ishlarini" albatta bilar edi. Shundoq ham bo'lsa bilmaganga solindi:

- Aqllik kishilarning o'g'ullari ustidan qilg'an ishlari albatta noma'qul bo'lmas, - dedi.

Hoji o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi".

Bu o'rinda ota-ona va o'g'il o'rtasidagi muloqot jarayoni butun murakkabligi, nozik jihatlari bilan namoyon bo'lgan. Professor N.Jabborov romandan olingan ushbu matnni tahlil etib, quyidagicha fikr bildiradi: "Romanda ota-bola, ona-bola, er-xotin, qaynota-kelin, qaynona-kelin – umuman, oilaviy munosabatlar milliy urf-udumlardan kelib chiqib, teran badiiy talqin etilgan. Mana, yana bir qaltis vaziyatda – Otabekni Zaynabga uylantirish masalasi ko'tarilganda, bu munosabat qay tarzda namoyon

bo'ladi. Biz ushbu vaziyatni qaltis deb ataganimiz sababi, agar oilaviy munosabatlar qat'iy mezoniga tayanmagan bo'lsa, o'zaro hurmat-izzat joyiga qo'yilmasa bu o'rinda oila poydevoriga darz ketishi ehtimoldan xoli emas edi. Bir-birini tushunish o'rniga dahanaki jang yuz berishi ham mumkin edi. Otabekning so'zlari bunday vaziyatda aqlli o'g'ildan kutiladigan eng oqilona javob. Unda nafaqat ota-ona xohishiga rizolik, shuning barobarida e'tiroz ham mujassam. Biroq bu e'tiroz benihoya madaniy tarzda, donishmand otani ham o'ylantiradigan, kerak bo'lsa, noqulay vaziyatga solib qo'yadigan shaklda izhor etilmoqda. Yusufbek hojining "erga qarashi va nima deb javob qilishni bilmay qolishi" sababi shunda" [1].

Ota-ona va farzand o'rtasidagi muloqotning o'ziga xos lingvistik xususiyati shundan iboratki, bu muloqot odatda adabiy tilda emas, shevada olib boriladi. Ota-onaning bolaga bo'lgan munosabatida erkalash elementlari kuzatiladi. Qiziga "ona qizim", "asalim", o'zliga esa, "toychog'im", "polvonim", deya murojaat etishi bu fikrni tasdiqlaydi.

Demak, ota-ona va farzand o'rtasidagi muloqot jarayoni sotsiolingvistik jihatdan alohida e'tiborga molik. Farzandning muloqot madaniyatini egallashida oilaviy muhit hal qiluvchi o'rin tutadi.

O'zbek xalqida qaynona va kelin o'rtasidagi muloqot jarayoni qadimda ham, hozirda ham eng dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Ular o'rtasidagi muloqot jarayoni odatda o'zbekona tarzda o'zaro hurmat asosiga quriladi. Kelin qaynonasiga nisbatan shirin so'zli bo'lishga intiladi. U chaqirgan vaqtda "Labbay" deb javob beradi. Qaynonaning kelinini "siz"lashi, "qizim", "bolam" deya murojaat qilishi ular o'rtasidagi muloqotning iliq bo'lishini, o'zaro hurmat asosiga qurilishini ta'minlaydi. Bunday sotsiologik muhit ularni bir-biriga yanada yaqinlashtirib, muloqot jarayonining har doim ijobiy tarzda bo'lishini ta'minlaydi. Ammo, oiladagi turli xil vaziyatlar, ikir-chikirlar tufayli ba'zi kelinlarning qaynonasiga gap qaytarishi, hurmatsizlik ko'rsatishi ular o'rtasidagi sotsiologik muhitning buzilishiga olib keladi. Bunday holatlarning muttasil davom etishi esa, oilaviy munosabatlarning darz ketishiga sabab bo'lishi mumkin.

Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida quyidagi hikmatli so'zlarni yozadi:

Sening o'zing esonlik tilasang,

Tilingdan yaroqsiz so'zingni chiqarma.

Bu kabi o'gitlarga amal qilish sotsiologik vaziyat yuqoridagi singari salbiy tomonga burilishining oldini olishga xizmat qiladi.

Ma'lum bo'ladiki, o'zbek oilasida qaynona-kelin o'rtasidagi muloqot jarayoni, ayniqsa, nozik jihatlariga ega. Bu turdagi kommunikantlar muloqotining yuksak madaniy darajada bo'lishini ta'minlash uchun bo'lajak kelinlar ongi va ruhiga Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi ulug' mutafakkir ajdodlarimiz hikmatlarini singdirish yaxshi samara berishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek muloqot xulqi xalqimizning buyuk tarixi, shuning barobarida murakkab va ziddiyatli kechmishi jarayonida shakllangan. Asrlar davomida sayqallanib, rivojlanib kelmoqda. Milliy muloqot xulqining sotsiologik xususiyatlarini turli kommunikantlar misolida har tomonlama va chuqur o'rganish esa, sotsiolingvistikaning galdagi vazifalaridandir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Жабборов Н. Миллат сийрати мусаввири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012 йил 13 апрель.
2. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри... дисс. - Тошкент, 2000.- Б.136.
3. Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини. ("Юлдузли тунлар" романи мисолида): Филол. фанлари номзоди... дисс. -Тошкент, 1999, 11-б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.- Тошкент: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2-жилд, 2006, 636-б.

GRAFOLOGIK TAHLIL QILISH METODIKASI

Yo'ldosheva Yulduz Abdikarim qizi

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Bu maqola qo'l yozuvini grafologik tahlil qilishda kerak bo'ladigan yozuvning asosiy xususiyatlarini ochib beradi. Metodikasini aniqlaydi. Qo'l yozuvi misollar orqali tahlil qilinib, shu orqali grafologiyaning amaliy va nazariy ahamiyatini belgilaydi.

Kalit so'zlar. *grafologik ekspertiza, qo'l yozuvi tahli metodikasi, yozuv shakllari: bosim, katta, kichik, burchakli, o'nga burilish, chapga burilish, tikmalar, bo'shliqlar va chekkalar; temperamentni aniqlash.*

Annotation. This article will reveal the main features of writing that are necessary for graphological analysis of handwriting. Determines the methodology. Handwriting is analyzed through examples, thereby defining the practical and theoretical importance of graphology.

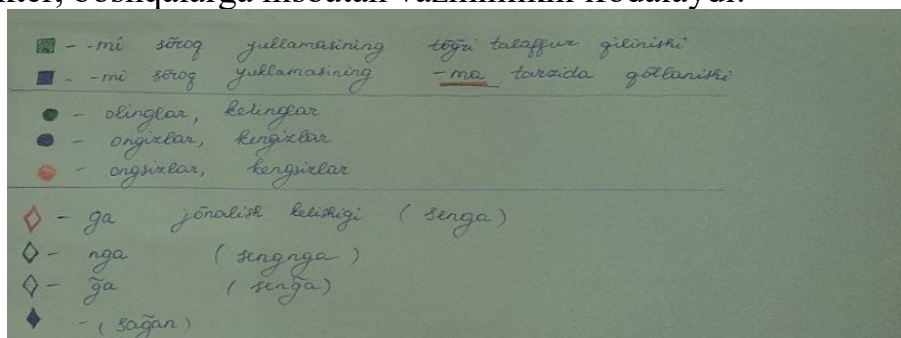
Key words. *graphological expertise, handwriting analysis methodology, writing forms: pressure, large, small, angular, right turn, left turn, stitches, spaces and edges; determining temperament.*

Grafologiya bugungi kunda juda katta talabga ega. Grafologlar rivojlangan davlatlarda katta-katta firmalarda xodimlarni tanlash, ish uchun ariza beruvchilarni qo'l yozuvi bilan baholash va raqobatchilarni tavsiflash, yangi lavozimlarga boshliqlar tayinlashda layoqati bor yoki yo'qligini aniqlash, soxta imzolarni tekshirib tahlil qilish va imzo egalarining xarakterini ochib berish, bolalarning institut yo'nalishlarini tanlash, ularning qiziqishlarini belgilash kabi vazifalarni bajaradi.

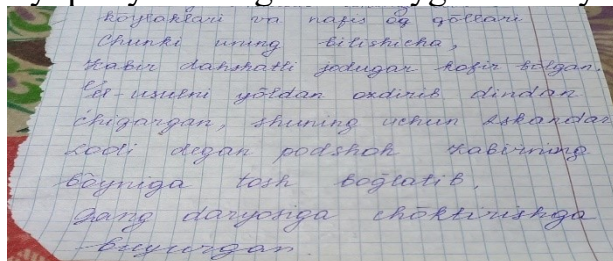
Har bir inson faqat o'ziga xos yozish uslubiga ega. Xat yozish uslubini sinchkovlik bilan o'rganish natijasida grafologlar odamning xarakteri, fe'l-atvori, tashqi ko'rinishi va hatto ish turi qo'l yozuviga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadigan ma'lum naqshlarni aniqladilar. Quyida yozuv xususiyatlari tahlil metodlarining

ayrimlarini keltiramiz. Ushbu uslub 25-45 yoshdagi odamlar uchun obyektivdir, bu yoshda shaxsning psixofizik xususiyatlari eng barqarorlashgan bo'ladi:

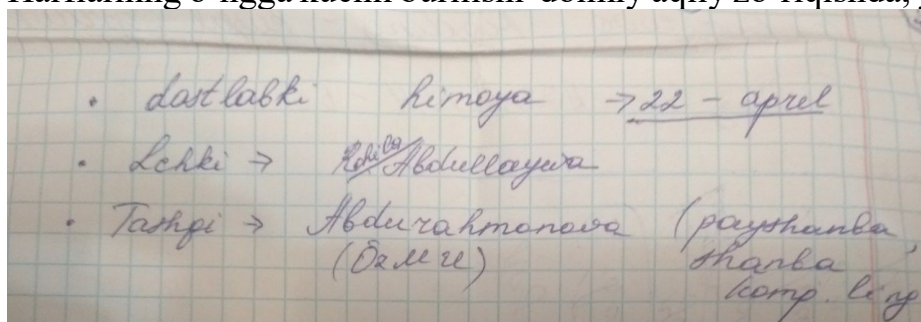
Egilgan. Bu xususiyat hissiylik va odamlarga munosabat haqida gapiradi. Harflarning vertikal joylashishi – o'z-o'zini hurmat qilish, xotirjamlik va xotirjam xarakter, boshqalarga nisbatan vazminlikni ifodalaydi:

Bir oz o'ngga moyillik – bu yumshoq tabiatning, yaxshi tabiatning dalilidir. Bunday qo'l yozuvi egasi his-tuyg'ularda ayniqsa tiyilmaydi:

Harflarning o'ngga kuchli burilishi doimiy aqliy zo'riqishda, ya'ni durtusel tabiat:

Harflar chap tomonga egilishi - sovuq, xudbin shaxsni ko'rsatadi. Kamroq chapga burilishi – bu jasur va ehtiyotkor odam, faqat o'ziga tayanadi. Kuchli "chap" tarafkashlik xarakterning yomon xususiyatlarini ko'rsatadi: qasoskorlik, xafagarchilik. Bunday qo'l yozuvi egasi san'atga moyil bo'lmagan, doimo yomon kayfiyatga ega bo'lgan melanholik bo'lishi mumkin.

Bosim bilan. Qalam bosish yozuvchining his-tuyg'ularini tavsiflaydi. Silliqlik yozish – aql-idrokka ega, romantik, ammo zaif irodali, boshqa odamlarning ta'siriga osongina mos keladigan, chuqur tajribaga qodir bo'lmagan odam. "Yozgan" da kuchli bosim bilan yozish insonning hissiy jihatdan portlovchi ekanligini ko'rsatadi.

Ehtiyotsiz. Ehtiyotsizlik bilan shoshib yozganda ularning qo'llari o'z fikridan oldinda bo'ladi. Bunday odamlar hayotda realist bo'lib, ular o'tkir va tez fikrlaydi, jahldor inson, lekin ular xafagarchilikni tezda unutadilar, ijodkorlikni yaxshi ko'radilar, ko'pincha ilhomlanadi va o'zlarining kelajagi haqidagi xayollarga beriluvchan bo'ladilar. Ehtiyotsiz qo'l yozuvining bir varianti qo'pollikdir. U saxiy, ochiqko'ngil va hamdard, ammo uzoqni ko'ra olmaydi, hayotda har doim ham

muvaffaqiyatli bo'lmagan odamga tegishli bo'lishi mumkin. Uning asabiyligi tufayli u tez-tez tartibsizlikka tushib qoladi, lekin u doimo noxush vaziyatdan muvaffaqiyatli chiqib ketadi.

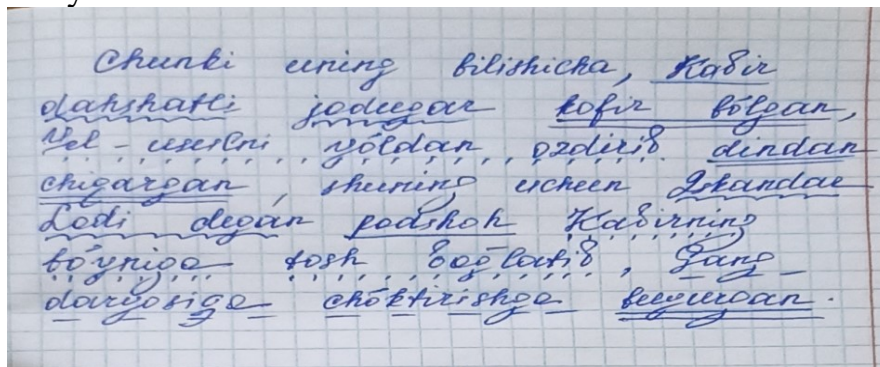
Kichik va o'qib bo'lmaydigan. Jiddiy qiyinchiliklarni yengishga qodir bo'lmagan uyatchan odamlarga tegishli. Bunday shaxslar ma'lum bir yashirin iste'dod va mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ega. Ular ko'pincha o'zini tuta olmaydi va muloqotga kirishmaydi.

Katta. U o'ziga ishongan, kompaniyaning yetakchisi va ruhini o'ziga tortadigan, aqlli va ochiq, ajralishga mutlaqo qodir bo'lmagan odamga tegishli. Salbiy xarakterli xususiyatlar – begonalarga haddan tashqari ishonuvchanlik, kundalik ishlarda amaliy bo'lmaslik.

Barcha harflar birgalikda yozilgan. Bunday xat to'g'ridan-to'g'ri, oqilona fikrlash qobiliyati, yaxshi sezgi bilan tavsiflanadi. Harflarning, so'zlarning, iboralarning tagiga chizish mehnatsevarlikdan, topshirilgan vazifaga jiddiy munosabatdan dalolat beradi. Bunday qo'l yozuvi egalarining oilaviy hayoti baxtlidir, ular shubhalar bilan azoblanmaydi. Uzlüksiz va ixcham xat mag'rur va mustaqil xarakterning dalilidir, bunday odamlar keraksiz tanishlarni yoqtirmaydilar va ulardan qochishga harakat qilishadi.

Belgilar orasidagi bo'shliq. Agar oz miqdor bo'lsa, bu ruhda aniq aql va uyg'unlikdan dalolat beradi. Ko'p bo'shliqlar mavjud bo'lsa vizual-majoziy fikrlaydigan, xayolparast va "loyqa" odam. Harakatlarida noaniq, unga e'tibor berishni yaxshi ko'radi. Harflar orasidagi kichik masofa ochiqlik, do'stona muloqotni ko'rsatadi. Katta bo'shliq - begonalar bilan aloqa qilish qo'rquvi mavjudligini bildiradi.

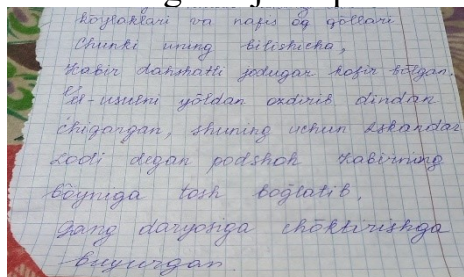
Burchakli qo'l yozuvi. Mustaqillik, tanqidiy fikrlash va o'z qadr-qimmatini ko'rsatish uchun har qanday urinishda, xoh sportda, xoh boshqa yo'lda raqobatni sevishni ko'rsatadi. Maktubdagi singan va yumaloq harflar – mustaqil odam, mehmondo'st, o'ziga jalb qilishni biladi, ajoyib didga ega, har doim o'z yo'lini topadi. Biroq bunday odam juda xudbin, qanday va nima qilish kerakligini aytishlarini yoqtirmaydi:

Jingalaklar. Kichik va pastroq harflar jingalakligi shaxsiyati oddiy, hayoti mazmunli va oddiy hayotga tez moslashadi. O'zining mustaqil qarori bilan ish ko'radi. U munosabatlarda yolg'onni yoqtirmaydi. Bir belgidagi jingalak - ma'naviy rivojlanish, oilaviy o'choqqa bo'lgan muhabbat, qarindoshlar va yaxshi do'stlar uchun ijtimoiy doira yopiladi. Keng pastki "jingalaklar" – maqsadlilik, moddiy boylik va muloqotga e'tibor berishni anglatadi. Pastdagi jingalak harfga mutanosib emas bo'lsa

dangasalik, sevimli ishi yo'qligini anglatadi. Yuqoridan va pastdan bir xil jingalak - erkinlikni sevuvchi belgi, bu odamni juda kamdan kam boshqarib bo'ladi.

Kalligrafik. Bunday qo'l yozuvi bo'lgan odam juda sezgir bo'ladi va ajoyib oila odamidir. Hayotda uning katta qiyinchiliklari, ishdagi muammolari yo'q, hamma narsa ruhni bezovta qiladigan sarguzashtlarsiz davom etadi. Hamma ular bilan do'st bo'lishni yaxshi ko'radilar. Bunday qo'l yozuvi egasining kamchiliklari o'ziga ishonchsizlikdir, bu esa o'zini diqqat bilan tinglashga va qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan odamdan yordam so'rashga majbur qiladi:

Uchli qo'l yozuvi. Aql-idroklilik va kuzatuvchanlik, tajovuzkorlik va ayyorlik xususiyatiga ega. Odamlarga, ularning turmush tarzi va tafakkuriga nisbatan ishonchsiz, befarq munosabatda bo'ladi.

Katta miqyosda. Bunday qo'l yozuvi har doim har qanday biznesda birinchi rollarda bo'lishni xohlaydigan, o'zini tasdiqlashga intiladigan mag'rur odamni tavsiflaydi. Bunday xat egalari romantik bo'lib, atrofa chiroyli ko'z bilan qarovchi insonlardir. Bunday odamlar haqoratni tezda unutishadi va kechiradilar, ular mehribon bo'lib, ta'sirchan yurakka ega va shuning uchun ularni ko'pincha "g'alati" deb bilishadi.

Bosilgan. Ba'zi odamlar faqat blok harflar bilan yozishadi. Bu murakkablikni ko'rsatishi mumkin: o'ziga ishonchi kamroq bo'lgan, boshqalarning fikriga tayanadigan, tanqidni ko'tarolmaydigan shaxslardir. Bunday odam bo'shashmaslik va zaif qalbini ko'rsatmaslik uchun o'zini doimo nazorat qiladi. Bu holat esa tashqaridan samimiy va ochiq ko'rinadi.

O'zgaruvchan. Harflar boshqacha, yozuv tez va ehtiyotsiz yoki sekin va tirishqoq bo'lgan yozuvlar hisoblanadi Bu o'zgaruvchan kayfiyatni ifodalaydi. Qo'l yozuvi uning o'zini yuqori hurmat bilan yoki aksincha, ishonchsiz, yashirin va shubhali holatda yozganligini ko'rsatadi. Faqat shaxsiyatning batafsil tahlili aniq javob berishi mumkin. Yana bir ko'rinishi vaziyatdan qat'i nazar, o'zboshimchalik bilan yoziladigan holatlar, ya'ni doimiy ravishda pala-partish yozadiganlarga nisbatan ochiqlik, hayotning ko'plab konventsiyalaridan xoli bo'lgan muallifning ichki erkinligi haqida gapirish mumkin.

Grafologiya jiddiy fan, ammo yakuniy haqiqat emas. Biroq qo'l yozuvini o'rganish xarakter va boshqa shaxsiy xususiyatlar haqida juda ishonchli ma'lumot beroladi. Grafologik tahlilga ko'ra chiqarilgan xulosa natijalari insonning aynan matn yozilgan paytdagi holatini ko'rsatadi, kelajakni oldindan belgilab berishga qodir emas, chunki u o'zgaruvchan bo'ladi. Xarakterga qarab yozuv ham o'zgarib boradi.

Grafik tahlil instituti qo'l yozuvini o'rganish markazi rahbari, grafolog, psixologiya fanlari nomzodi Inessa Goldberg("Qo'l yozuvi psixologiyasi")ning fikriga

ko'ra, grafologik tahlil to'liq bo'lishi uchun mutaxassislar quyidagilarga rioya qilishni tavsiya qiladilar, ya'ni matn yozish shartlari:

Qo'lyozma A4 formatidagi toza, chizilmagan varaqda yozilishi kerak;

yassi yuzaga ko'k sharikli qalam bilan qog'oz ostiga kamida uchta varaq qo'yib yozish zarur - bu bosim kabi xususiyatni hisobga olishga imkon beradi;

matn o'zboshimchalik bilan bo'lishi lozim: tayyor iboralarni qayta yozish yoki iqtibos keltirishda odam o'zini ko'proq nazorat qiladi. Grafologik tahlil uchun ichki va ongsiz jarayonlarni aniqroq aks ettiruvchi yozish erkinligi muhim;

bir nechta iboralar to'liq tahlil qilish uchun yetarli emas. Ideal holda, kamida ikki yoki uchta A4 varag'ida yozilishi shart;

mutaxassisning turli vaqtlar uchun qo'l yozuvi namunalariga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Bu shaxsiyatning rivojlanish dinamikasini hisobga olish va doimiy omillarni (kayfiyat, yomon sog'liq) o'zgaras shaxsiy xususiyatlardan ajratish imkonini beradi. To'g'ri bajarilgan namuna olingandan so'ng, to'g'ridan-to'g'ri yozilganlarni talqin qilishga o'tish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Minikar.ru/uz/testy/grafologiya-grafologicheskaya-ekspertiza-grafologiya-i-praktika/
2. [Mikelekontu.ru/maqola/Qo'l yozuvi va inson xarakterini grafologik tahlil qilish.](http://Mikelekontu.ru/maqola/Qo'l_yozuvi_va_inson_xarakterini_grafologik_tahlil_qilish)
3. Xolmatova G., Lingvistik ekspertizada grafologiyaning roli// –Scientific Journal Impact Factor ISSN 2181-1784 VOL 1, ISSUE 3, 2021.
4. [Iia-rf.ru/Qo'l yozuvi tavsifi.](http://Iia-rf.ru/Qo'l_yozuvi_tavsifi) Qo'l yozuvi tahlili yordamida shaxsning shaxsiy xususiyatlarini aniqlash. Grafologiya. Vaqt o'tishi bilan imzo o'zgaradi.
5. Inessa Goldberg. Qo'l yozuvi psixologiyasi
6. [Mikelekontu.ru/maqola/Misollar bilan qo'l yozuvi orqali belgilar tahlili.](http://Mikelekontu.ru/maqola/Misollar_bilan_qo'l_yozuvi_orqali_belgilar_tahlili) Grafologiya, qo'l yozuvi. Yozma harflar o'rniga bosma harflardan foydalanish.

LINGVOSTATISTIKA – TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY VA AMALIY SOHASI

Oydinniso Nasirdinova

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Tilshunoslikka miqdoriy tahlil metodi sifatida kirib kelgan lingvistik statistika til hodisalarini empirik shaffoflikda tadqiq etish imkonini beradi. Lingvostatistika til birliklarini hisoblash, ularni tartiblash va ma'lum tizim asosida tahlilga tortishni osonlashtiradi. Ayniqsa, fonetik, leksik va grammatik birliklarning og'zaki va yozma nutq shakllarida qo'llanish darajasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Bu metoddan foydalanish uchun lingvostatistikaning mohiyati, tarixi, o'zbek va jahon tilshunosligidagi natijalari hamda tamoyillarini o'rganish maqsadga muvofiq.

Kalit soʻzlar. *lingvostatistika, statistika, statistik usul, statistik tamoyil, statistik tahlil, chastota tahlili.*

Annotation. Linguistic statistics, introduced into linguistics as a method of quantitative analysis, makes it possible to study language phenomena in empirical transparency. Lingvostatistika makes it easy to count language units, sort them and analyze them based on a certain system. It is especially important in determining the level of use of phonetic, lexical and grammatical units in oral and written forms of speech. To use this method, it is appropriate to study the essence, history, results and principles of linguostatistics in Uzbek and world linguistics.

Key words. *linguostatistics, statistics, statistical method, statistical principle, statistical analysis, frequency analysis.*

Har bir tadqiqot ishida oʻrganilayotgan masalaning yechimi uchun aniq, bosqichma-bosqich va samarali metod – yoʻl, usulni tanlay olish tadqiqotchining asosiy vazifasidir. Bunda mantiq va falsafaning muayyan qonuniyatlari amaliy ahamiyat kasb etadi. Mavzuning aniqlanishi, zarur maʼlumotlarning toʻplanishi va maʼlum tizim asosida harakatlanish empirik tadqiqot metodlari (kuzatish, taqqoslash, oʻlchash, eksperiment), nazariy tadqiqot metodlari (abstraktlikdan konkretlikka koʻtarilish), empirik va nazariy tadqiqot metodlari (analiz va sintez, induksiya va deduksiya, modellashtirish, abstraktlashtirish va boshq.) [2; 9-10] asosida amalga oshadi. Fanlararo oʻzaro aloqalar ham tanlangan metodlar natijasida oʻz chegaralarini kesib oʻtadi. Bugungi kunda tilshunoslik sohasida yangidan-yangi va turlicha tadqiqot metodlari keng qoʻllanilmoqda. Jumladan, matn tadqiqida lingvostatistik metodning ommalashuvi lingvistik tahlil metodlari (fonetik, morfem, leksik, morfologik, sintaktik tahlil) natijalarining miqdoran tizimga solinishini, til birliklarining modellashtirishini, kompyuter lingvistikasi imkoniyatlariga yondashuvni, zamonaviy algoritmik maʼlumotlarning shakllanishini va korpus lingvistikasining rivojlanishini taʼminlaydi.

Lingvostatistika tilshunoslikning bir sohasi boʻlib, til materiallarini miqdoriy (statistik) usullar yordamida tahlil qilish bilan shugʻullanadi. Bu soha tilning turli jihatlarini, jumladan, soʻzlar va grammatik tuzilmalar tarqalishini, tilning evolutsiyasini, til variantlarining geografik tarqalishini va boshqalarni oʻrganadi. Lingvostatistika, shuningdek, tilni oʻrganishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish imkonini beradi, bu esa katta hajmdagi maʼlumotlar ustida ishlashni ancha osonlashtiradi.

Lingvostatistik metoddan amaliyotda foydalanish uning mohiyatini, tarixini, tamoyillarini va asosini mazmunan tushunishdan boshlanadi. “Maʼlumki, “statistika” atamasi lotincha “status” soʻzidan olingan boʻlib, hodisalarning holati, ahvolini bildiradi. Keyinchalik “status” soʻzi negizidan “stato” – davlat, “statusta” – davlatni biluvchi, “statistika” – davlat toʻgʻrisidagi muayyan maʼlumotlar yigʻindisi, degan tushunchalar kelib chiqqan. Hozirgi vaqtda statistika deyilganda, quyidagilar tushuniladi: a) oʻz obyekti va usuliga ega boʻlgan mustaqil fan: b) amaliy faoliyatdagi mustaqil tarmoq, yaʼni Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi, viloyatlarda iqtisodiyot va statistika bosh boshqarmalari, tumanlarda iqtisodiyot va statistika boʻlimlari; d)

ijtimoiy hayotning turli tomonlarini ta'riflaydigan umumiy ko'rsatkichlar, statistik raqamlar." [1; 6] O'z navbatida jamiyatni deyarli barcha tarmoq va sohalarida statistika me'yor va qonuniyatlariga ko'ra aniq yo'l – metod sifatida namoyon bo'ladi. Statistik metodlar ma'lumotlarni tahlil qilish va ular asosida xulosalar chiqarish uchun ishlatiladigan matematik usullardir. Bu metodning tub o'zagi bir necha bosqichli vazifalarni o'z ichiga oladi:

1. Ma'lumotlarni to'plash: Tadqiqot uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar yig'iladi. Bu ma'lumotlar so'rovlar, eksperimentlar, kuzatishlar yoki mavjud ma'lumotlar bazalaridan olinishi mumkin.

2. Ma'lumotlarni tahlil qilish: Yig'ilgan ma'lumotlar ustida turli statistik tahlillar o'tkaziladi. Bu tahlillar orqali ma'lumotlar o'rtasidagi munosabatlar, umumiylik va xususiylik kabi dialektik aloqalar aniqlanadi.

3. Model yaratish: Statistik modellar yordamida ma'lumotlar tahlil qilinadi va kelajakdagi voqelikni bashorat qilish uchun ishlatiladi.

4. Xulosalar chiqarish: Tahlil natijalariga asoslanib, ilmiy yoki amaliy xulosalar chiqariladi.

Statistik metod ichki tizim asosiga ega bo'lib, bir-biriga bog'liq va yondosh bo'lgan tahlil usullaridan iborat. Chastota, dispersiya, korrelatsiya, regressiya kabi tahlil turlari statistik metodning ma'lumotlar bilan ishlash qamrovini belgilaydi.

XXI asrda kompyuter lingvistikasi sohasida tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu soha til materiallarini kompyuter yordamida tahlil qilishni o'z ichiga oladi va lingvostatistika bilan o'zaro bog'liqdir. XX asrning 30-40-yillarida I.Kissen lingvostatistikaning asoschisi sifatida tanilgan. Keyinchalik, 60-70-yillarda lingvostatistik tadqiqotlarni S.Rizayev, S.Muhammadiyev, S.Otamirzayeva kabi olimlar olib borgan. Bu bo'yicha maxsus laboratoriya tashkil etilgan va mustaqillik yillarida ushbu sohaga yana e'tibor qaratilgan. [5]

O'zbek tilshunosligida lingvistik statistikaga asoslangan ilmiy ishlar o'tgan asrning 50-yillarida ommalasha boshlagan. Matn tilshunosligining shakllanishi va matn tahlili bilan bog'liq tadqiqotlarning birlamchi bosqichida lingvistik statistika til va nutq birliklarining matnda qo'llanish darajasini aniqlashda ko'p qo'llanildi. "O'tgan asrning 20-30-yillaridan boshlab o'zbek olimlari til hodisalarini o'rganishda statistik metodlardan foydalanishgan. O'zbek matbuoti tilining leksik tarkibini o'rgangan V.V.Reshetov o'zbek tilshunosligida birinchi bo'lib lingvostatistik metoddan foydalanishni boshlab bergan edi. " [2; 23] Bu yo'nalishda A. Borovkov, F.Abdullayev, M.Mirzayev kabi olimlar (matbuot tilining leksik tahlilida), I.Rasulov (o'zbek tilida harbiy leksika tadqiqida), G.Muhammadjonova (o'zbek tilida ruscha-baynalminal leksikani miqdoran o'rganishda), B.Bafoev (Alisher Navoiy asarlari leksikasi tadqiqida), I.Mirzayev (she'riy matnlarning leksik va morfologik tahlilida), Sh.Egamova (Alisher Navoiy asarlari tilidagi qadimgi turkiy leksika tadqiqida) kabi olimlar samarali natijalarga erishishdi. O'zbek tilshunosligida lingvostatistik metoddan oqilona foydalanish asosidagi leksikografik ishlarda bir guruh olimlarning sa'y-harakatlari bilan "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati" (2001) yaratildi. Chastotali lug'atlarning shakllanishi ham aynan lingvistik statistikaga asoslanadi.

Tilshunoslikka yangi talqinlar va qarashlarni tezkor va shiddatli zamonga mos ravishda tatbiq etayotgan jahon lingvistikasida statistik metoddan foydalanish eng samarali usullardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tilni modellash, kompyuter va korpus lingvistikasini rivojlantirish lingvostatistika orqali ko‘zlangan natijani beradi. Bunda miqdor va sifat (mohiyat) uyg‘unligi, umumiylik va xususiylik, tizimlilik va yaxlitlik o‘zaro taqqoslashlar, tahlillar asosida har qanday tadqiqot ishini osonlashtiradi. “...sifat tahlilining miqdoriy tahlildan farqi shundaki, bunda ma’lumotlarda topilgan yoki aniqlangan til belgilariga chastotalar, foizlar va shunga o‘xshash matematik amallar orqali yondashilmaydi. Miqdoriy tadqiqotlarda lingvistik xususiyatlar tasniflanadi, hisobga olinadi va bu kuzatilgan faktlarni tushuntirish uchun yanada murakkab statistik modellar tuziladi.” [3; 233].

So‘nggi yillarda tilshunoslar bir necha sabablarga ko‘ra statistik metoddan foydalanishmoqda: birinchisi – lingvistik farqlanishni aniqlashda, jumladan, nutq shakllari – og‘zaki va nutq farqlanishida muayyan til birliklarining nutqiy xoslanishi qay darajada ekanligi statistik tahlilga tayangan holda amalga oshadi. Nutq shakllariga asoslangan ilmiy ishlarda og‘zaki va yozma nutq birliklarining nutqiy holati – tildan foydalanuvchilarning yoshi, jinsi, adabiy va umumiste‘mol tarkibga oidligi, ijtimoiy jarayonlardagi namoyishi, turli uslublarga mansubligi nuqtayi nazaridan qo‘llanish darajasini aniqlash amaliy tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Ikkinchidan, tilni o‘qitish yoki o‘rganishda qaysi metod orqali harakatlanish samaradorligi empirik tarzda taqqoslashlarda statistik tahlilga tayanadi. Ayniqsa, til o‘qitish jarayonida leksik va grammatik bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda “oddiydan murakkabga” tamoyilini qo‘llash, dastlab, til birliklarini nutqda qo‘llanish darajasini aniqlash, ularni faol va nafaollik xususiyatiga ko‘ra aniq tizimga joylashtirishni taqozo etadi. Fonetik, leksik va grammatik til birliklarining nutqda qo‘llanish darajasi statistik metodning chastota tahlili asosida amalga oshadi. Tilshunoslikda chastotalar, tilning turli jihatlarini tahlil qilish va tushunish uchun juda muhimdir. Chastota tahlilidan tilshunoslar quyidagi maqsadlarda foydalanishlari mumkin:

a) So‘z va iboralarning qo‘llanish darajasini aniqlash: Og‘zaki va yozma nutqda so‘z va iboralarning qo‘llanish darajasini aniqlash orqali tilning leksik xususiyatlarini tahlilga tortish;

b) Til o‘zgarishlarini tadqiq etish: Vaqt o‘tishi bilan tilning qanday o‘zgarayotganini kuzatish, yangi so‘zlar va iboralar qanchalik tez yangilanayotgani yoki eskirayotganini tahlil qilish;

c) Til qoidalarini tizimlashtirish: Grammatik qoidalar va sintaktik tuzilmalarning qo‘llanish darajasi va tilning qurilish qonuniyatlarini amaliy jihatdan osonlashtirish;

d) Til birliklari va ularning variantlarini solishtirish: Turli shevalar yoki tillar o‘rtasidagi farqlarni aniqlashda chastota tahlili muhim ahamiyatga ega.

Tilshunoslikda statistikadan foydalanish empirik tadqiqotlarda shaffoflikni ta’minlaydi. Lingvistik statistikadan foydalanishda quyidagi asosiy tamoyillarga tayanish maqsadga muvofiq:

- **Namunaviylik:** Tadqiqot uchun tanlangan ma'lumotlar to'plami, o'rganilayotgan til segmentining xilma-xilligini va turli ijtimoiy guruhlarini aks ettirishi kerak.

- **Xilma-xillik:** Ma'lumotlar to'plami, tilning keng doirasini qamrab olishi va umumiy xulosalarga ega bo'lishi uchun yetarli darajada katta va xilma-xil bo'lishi kerak.

- **Xolislik:** Tadqiqot natijalari, tadqiqotchining shaxsiy fikrlari yoki oldindan qabul qilingan taxminlardan xoli bo'lishi lozim.

- **Aniqlik:** Ma'lumotlar to'plami va tahlil usullari, tadqiqot savollariga aniq va ishonchli javoblar berish imkonini taqdim etishi kerak.

- **Takrorlanuvchanlik:** Boshqa tadqiqotchilar tomonidan o'tkazilganida ham xuddi shunday natijalarga erishish imkonini beruvchi tadqiqot metodologiyasi ishlab chiqilishi shart.

- **Ishonchlilik:** Tadqiqot natijalari tasodifiy emas, balki ma'lum bir darajada ishonchli statistik ahamiyatga ega bo'lishi zarur.

Xulosa shuki, tilshunoslikda statistik metoddan foydalanish tadqiq va tahlilga tortilayotgan ma'lumotlarni – til birliklarini miqdoran aniqlashtirish, tartibga solish, tizimlashtirish va modellashtirish orqali ularni zamonaviy talqin – kompyuter va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanishiga yo'l ochadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev Y. Statistika nazariyasi (darslik). – Toshkent, 2002.
2. Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 273
3. Pascaul Cantos. Do we need statistics when we have linguistics? // www.researchgate.net, 2002 (January).
4. Shravan Vasish, Bruno Nicenboim. Statistical methods for linguistic research: Foundational Ideas - Part I // 2022.
5. Yo'ldoshev B. Kompyuter lingvistikasi: muammo, yechim va istiqbol // "Ma'rifat" gazetasi, 2013 (Oktabr).
6. Yo'ldoshev B. Matnni o'rganishning lingvostatistik metodlari. Uslubiy qo'llanma. 1-qism. – Samarqand: SamDU nashri, 2008. – B.90.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA OZIQ-OVQAT MAVZUSIDAGI MAQOLLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Nargiza Aytniyazova
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvomadaniyatshunoslikning o'rganish obyekti bo'lgan maqollarga to'xtalangan. Oziq-ovqat nomlari ishtirok etgan o'zbek va qoraqalpoq maqollaridan namunalar keltirilib, lingvomadaniy aspektda qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar. *til, maqol, lingvokulturologiya, paremiologik, madaniyat, izohli lugʻat.*

Abstract. This article focuses on proverbs, which are the object of study of linguistic and cultural studies. Samples of Uzbek and Karakalpak proverbs involving food names were given and compared in the linguistic and cultural aspect.

Keywords. *language, proverb, linguoculturology, paremiology, culture, explanatory vocabulary.*

Tilning paremiologik, yaʼni maqol va matallar fondi har bir xalqning madaniyatini, maʼnaviyatini, urf-odatlarini koʻrsatib beradigan javohirlar sandigʻidir. Maʼlumki, maqol va matallar folklorshunoslikda janr matnlari sifatida keng oʻrganilgan. Ammo biz maqol va matallarga lingvokulturologik aspektda yondashsak, uning tilshunoslikdagi xususiyatlarini ochib bergan boʻlamiz. Biroq har qanday maqol va matal ham lingvokulturologik tadqiqotlarning predmeti boʻlavermaydi. Bu oʻrinda faqat muayyan xalq yoki etnosning tarixi, madaniyati, turmushi, maʼnaviyati bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan maqol va matallar oʻrganilishi lozim boʻladi. Masalan, Andijonda mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qoʻshnilar dasturxon chiqazishadi. Shuningdek, oʻzbek xonadonlarida qoʻshnilar oʻrtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qoʻyishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol soʻrashadi, tansiq ovqat qilganlarida biror idishda shu ovqatdan uzatishadi. “*Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan*” [9:166] maqoli ana shu odatning taʼsiri tufayli yuzaga kelgan.

Qoraqalpoq xalq ogʻzaki ijodida xuddi mana shu maqolning “*Qonaq kelse esikten, Írisqali kirer tesikten*” [5:130] shaklida qoʻllanishini koʻrishimiz mumkin. Qoraqalpoq tilining izohli lugʻatida “*irisqal*” soʻzining maʼnosi quyidagicha keltirilgan: *Írisqal (irisqi) – adamniń kúndelikli kún-kórisi úshin napaqa, nesiybe, dáwlet, baylıq* [6:583]. Demak, xonadonga kelgan mehmon oʻz rizqi, nasibasi bilan keladi. Mehmonga uy toʻridan joy berish, dasturxon yozish, uni aziz insoni sifatida koʻrish milliy urf-odatlariga aylanib ketgan. Buning isboti sifatida qoraqalpoq folklorida “*Miyman kelse esikten, bále-qáde shigip keter tesikten*” degan ibratli gap ham keltiriladi.

Oʻzbek va qoraqalpoq xalqlari tarixi, tili, madaniyati, urf-odatlari azal-azaldan bir-biriga oʻxshash va chambarchas bogʻliq. Ular farzand tarbiyasida uning sabrli, qanoatli boʻlishi, oʻzida bor narsalarga noshukur boʻlmasligi kabi xislatlarga ega boʻlishiga katta eʼtibor berishgan. Ana shularni nasihat qilishgan, shu tarzda tilda quyidagi maqollar yuzaga kelgan:

“*Och qornim, tinch qulogʻim*” [10:328] → “*Ash qarınım, tınısh qulağım*” [5:144];

“*Oz oshim, gʻavgʻosiz boshim*” [10:328] → “*Azğana asım, ğawğasız basım*” [5:144].

Bu maqollar bilan: “Hayotingda har qancha yetishmovchilik sezganing, qiynalغانing taqdirda ham birovdan soʻrama, tilanma. Oz boʻlsa ham, oʻz mehnating, peshona tering bilan topilgan halol, beminnat narsangga qanoat qil. Aks holda biror balo-qazoga yoʻliqishing mumkin”, degan maʼnoda nasihat qiladilar.

Qoraqalpoqcha “*Puli arzanniñ sorpası tatımas, Eshek eti et bolmas, Sawdagerden dos bolmas*” [4:64] maqoli o‘zbek tilida “*Arzonning sho‘rvasi tatımas*” [9:228] maqoliga to‘g‘ri keladi. Ushbu ikki xalq maqolida ham biror narsani baholashda uning narxiga e‘tibor berish kerakligi ta‘kidlanadi. Arzon, oriqlar go‘shining sho‘rvasi tatimsiz bo‘ladi. Qadimdan ota-bobolar mol xarid qilganda eng yaxshi, nihoyatda sifatli olish, arzon ekan deb, yaroqsiz narsaga pul sarflamaslik lozimligini uqtirganlar. Chunki, qimmat narsa shak-shubhasiz har jihatdan yaxshi bo‘ladi, bir qancha arzon narsaning o‘rnini bosadi. Har ikki maqol mazmunan o‘xshash, lekin qoraqalpoq xalq maqoli tuzilishi tomonidan to‘liqroq, ya‘ni batafsil keltirilgan. Xarid qilinayotgan narsa (et, go‘sh)ning qanday ekanligi (mol go‘shimi yoki boshqa), shunga qarab baholanishi, u savdogar tomonidan sotilishi, savdogar moli sotilishi uchun uni maqtashi, aybini aytmasligi mumkinligi, ya‘ni do‘st bo‘lmashligi kabi to‘liq ta‘riflar keltirilgan. Bu o‘rinda ikkala xalq ham o‘ziga xos va mos bo‘lgan so‘zdan foydalanadi. Ya‘ni sho‘rva taomining o‘zbek va qoraqalpoq xalqlarida har xil turlari bor bo‘lib, uni sevib iste‘mol qilishgan, kasalliklarga davo uchun qo‘llashgan. O‘zbek tilining izohli lug‘ati sho‘rva so‘zi fors tilidan olingan bo‘lib, guruch, go‘shli suyuq ovqat; mastava, [7:700] deb izohlanadi. Qoraqalpoq tilining izohli lug‘atida esa “go‘shning qaynatilgan suvi, suyuq ovqat” deyiladi. Buni “*Et – etga, sho‘rva – betga*” [8:354], “*Et – etke, sorpa – betke*” [3:173] maqollarida ham ko‘rishimiz mumkin. Ya‘ni go‘sh tanga darmon bo‘lsa, sho‘rvasi inson yuziga sog‘lom jilo beradi.

O‘zbek tilidagi “*Arpa-bug‘doy osh bo‘lar, oltin-kumush tosh bo‘lar*” [9:228] maqoli qoraqalpoq tilidagi “*Arpa, biyday as ekan, Altin, g‘umis tas ekan*” [4:12] maqoli bilan tuzilishi va mazmun jihatdan aynan bir xil. Bu maqollar qanday yuzaga kelgani haqida esa quyidagicha rivoyat qilinadi: “Bir savdogar boy xurjunning bir yog‘iga oltin, bir yog‘iga kumush to‘ldirib, shu boyligiga ishongan holda hech qanday oziq-ovqat olmay, safarga jo‘nabdi. Uning yo‘li kimsasiz cho‘l-u biyobonga tushibdi. Zog‘ uchmaydigan bu yerlarda na suv bor-u, na ovqat. Haligi boy necha kun och-nahor yurib, nihoyatda holdan toyib, nima qilarini bilmay ketayotsa, qarshisidan bir gado chiqib qolibdi. Uning xaltasi to‘la non ekan. Boyning ko‘zi nonga tushib, suyunganidan sal bo‘lmasa o‘zidan ketayozibdi. U gadodan xurjundagi oltin-kumushlarga nonini ayirbosh qilishini so‘rabdi. Gado darhol rozi bo‘libdi. Oy unga oltin-kumushlarini berib, nonga to‘yib, darmonga kirib, yana yo‘liga ravona bo‘libdi. Gado esa xurjunni yelkasiga tashlab, bir kun yuribdi, ikki kun yuribdi, qorni o‘lguday ochibdi. Biror yegulik narsa yo‘q. Oltin-kumushni esa yeb bo‘lmaydi. Oxiri ochlikdan sillasi qurib, holdan toyib, qumga yiqilib yotib qolibdi. O‘lar holga kelganda oltin-kumushlarni oldiga qo‘yib, qo‘li bilan qumga o‘yib “Arpa-bug‘doy osh ekan, Oltin-kumush tosh ekan”, deb yozibdi-da, olamdan o‘tibdi [10:20].

Bundan ko‘rinadiki, o‘zbek va qoraqalpoq xalqlari boylik, xazinadan ko‘ra bug‘doyni, nonni azaldan hurmat qilishgan, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas deb bilishgan. Ota-bobolaridan qolib kelayotgan udum, an‘anaga binoan, hatto nonni dasturxonga teskari qo‘ymaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo‘ymaydilar, nonning ustidan xatlab o‘tmaydilar, agar non qo‘ldan yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o‘pib, peshonalariga suradilar. Ular nonni aziz ne‘mat deb bilib, ushug‘ini ham uvol qilmaslikni farzandlariga yoshligidan uqtirishgan.

Xonadoniga mehmon kelsa dasturxonga, eng avvalo, non qo'yiladi. Bunday fazilatlar, ya'ni nonni e'zozlash, xor qilmaslik, isrof qilmaslik har ikki xalq madaniyatiga xosdir. Ikkala tilda ham nonning turlariga ko'ra bir necha nomlari mavjud bo'lib, ularning har xil hududlarda tayyorlanish usullari va nomlanishi jihatidan farqlanadi. Yana bir farqli tomoni o'zbek oilasida nonni dasturxonga keltirgach, kelgan mehmonga noqulaylik tug'dirmasligi uchun nonni bo'lib oldiga qo'yishadi. Qoraqalpoq xalqida bu odat birmuncha farqlanadi. Agar nonni bo'lib mehmon oldiga uzatishsa, xuddi berilgan non miqdorini o'lchab, cheklab bergandek tuyuladi, deb mulohaza yuritishadi. Shuning uchun butun holicha qo'yib, har kim o'z nasibasini o'zi olishlarini ma'qul ko'rishadi.

O'zbek va qoraqalpoq tillarida "non" leksikasi bilan bog'liq maqollar ko'p uchraydi. Masalan, "*Non pishguncha kulcha kuyadi*" [10:275] maqoli mavjud bo'lib, ushbu maqolning "*Katta to'qoch pishguncha kichik to'qoch kuyibdi*" [10:275] shakli ham keng qo'llanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida "to'qoch" so'ziga quyidagicha izoh berilgan: To'qoch – shevaga oid so'z. 1. Katta bo'g'irsoq. 2. Kulcha non [8:521]. Tandirga yopilgan katta nonga issiq o'tguncha kulcha qizaradi, non qizarguncha kulcha kuyib ketadi. Ya'ni, barcha turkiy xalqlardagi kabi o'zbek oilalarida ham o'g'ilni uylantirish, qizni turmushga berish, ularni uyli-joyli qilishda ham odat, ham odob yuzasidan katta farzandlardan boshlashadi. Agarda kichik farzandlar kattalardan oldin shoshilsa, shunday hollarda mazkur maqolni istehzo tarzida qo'llashadi.

Bu maqollarning qoraqalpoq tilida "*Nan piskenshe g'ulshe kuyedi, Ras so'zge hámme basín iyedi*" [5:18] varianti mavjud. Ishlar yig'ilib qolgan paytda ularni to'g'ri yo'lga qo'yish, to'g'ri ketma-ketlikda bajarish kerak bo'ladi. Ana shunday holatda yuzaga kelgan ushbu maqol avval muhim va zarur ishni qilish kerak, degan ma'noni anglatadi, aks holda kech bo'lishi mumkin. Katta ishni qilguncha, kichigi kutib turadi. E'tibor berilsa, maqolning davomi ham bor. Rostgo'ylik, haqiqatning doim ustun kelishi haqida so'z boradi. Demak, bu maqollar ikki tilda ikki xil ma'no anglatadi.

Yuqorida izohlangan maqollarga fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda shuni xulosa qilish mumkinki, o'zbek va qoraqalpoq xalqlari uzoq yillardan buyon birga yashab kelayotgan bo'lsa ham bir jihatdan o'xshash, bir jihatdan farqli madaniyatlarni ko'rishimiz mumkin. Bu bir tarafdin yashash sharoiti bilan ham bog'liq. O'zbek va qoraqalpoq xalqlarining maqollarini lingvokulturologik tomondan tahlil etilishi ushbu xalqlarning madaniyatidagi o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatib beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bobojonov F. Lingvokulturologiya fanidan o'quv uslubiy majmua. – Nukus: 2019.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.
3. Qaraqalpaq folklori. – Nukus, 1978. 4-tom, 173 b.
4. Qaraqalpaq folklori – naqil-maqallar. – Toshkent, 2019.
5. Qaraqalpaq folklori – naqil-maqallar. Kitapxana.com
https://n.ziyouz.com/books/qaraqalpaq_kitapxanasi/folklor/Qaraqalpaq%20folklori.%20Naqil-maqallar.pdf
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi.- Nókis, 1992. 4-tom

7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. -Toshkent, 2023. VI jild, 700 b.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati.- Toshkent, 2023. V jild, 521
9. O‘zbek xalq maqollari. -Toshkent, 2013.
10. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. -Toshkent, 1990, 20-b.

COMPLEX SYNTACTIC WHOLES AND THEIR SPECIFICS

Zebiniso Xamrayeva

Senior teacher of SamSIFL

Abstract. The article refers to the concept complex syntactic whole, ideas are based on the definition of prose stanza which was developed by G.Ya. Solganik in his book “Syntactic Stylistic”. The transition from the syntax of a single sentence to the syntax of a whole text is important for the vast field of stylistics, covering literary editing, the basics of journalism and writing, translation, text analysis, and poetics. Article also includes data about structure of complex syntactic whole. Given theories are stated with the help of analysis of the literary text given from English literature.

Key words. *syntactic analysis, prose stanza, complex syntactic wholes, beginning, conclusion, supra-phrasal unity.*

When editing text, along with individual sentences and phrases, groups of closely related independent sentences are of particular importance. Such a qualitatively new unit - a combination of several thematically (in meaning) and syntactically interconnected sentences that serve for a more complete development of thought compared to a separate sentence - is called a complex syntactic whole (or prose stanza) [6].

If you do not go beyond the scope of a single sentence, then the analysis of the text will be impoverished and it will be difficult to grasp the stylistic originality of the work. It is the concept of a complex syntactic whole (prose stanza) that makes it possible to restore the missing links in the transition from the syntax of a sentence to the syntax of the whole text. On the one hand, prose stanzas reveal purely syntactic features (means of communication between sentences); on the other hand, prose stanzas are directly related to the composition, stylistic and artistic originality of the work.

Complex syntactic whole (or supra-phrasal unity) – it is a group of closely interrelated complete sentences that form a special syntactic and stylistic unit. Semantic relations that unite independent sentences into a complex syntactic whole are supported by various means, such as: *lexical* (repetition in the subsequent sentence of individual words from the previous sentence, the use of personal and demonstrative pronouns, pronominal adverbs performing the function of special bonds), *morphological* (correlation of aspectual forms of predicate verbs in combined sentences), *syntactic* (order of words and sentences, conjunctions, but, however, so many others used in the

connecting meaning, parallelism of construction), *rhythm-melodic* (intonation of parts and the whole), *stylistic* (anaphora, epiphora, lexical ring) [1]

The nature of the presentation of material in the text may be different, but it is always logically justified by the everyday practice of human thinking. The laws of formal logic, which determine the structural connections between individual thoughts, allow us to distinguish four ways of constructing a complex syntactic whole: *narration*, *description*, *reasoning* and *definition*.

A text component that is a series of statements united by a theme and having structural indicators of connection. According to some researchers, complex syntactic whole does not have its own grammatical meaning and clearly expressed grammatical form, but it more or less clearly distinguishes the elements of the composition of meaning: details, key statements, elements of parallel and chain communication, lexical duplication, the relationship between aspectual and tense forms of the verb are used.

Complex syntactic whole - theme-rhematic sequence, opening with an opening phrase - a core phrase that includes the content of the whole [7;59]. Being the largest syntactic unit, on the one hand, and at the same time the minimal unit of text, on the other hand, a complex syntactic whole (prose stanza) is characterized by a special structure, compositional and thematic division.

In its most general, "ideal" form, a stanza consists of a beginning (the beginning of a thought), formulating the theme of the stanza, a middle part (the development of thoughts, themes) and an ending, as if summing up the micro-theme not only semantically, but also syntactically. Both stanza plans (syntactic and compositional-thematic) are closely interrelated, but do not coincide. Thus, the beginning (the same applies to the middle part and ending) usually consists of one sentence, but can include two or even three sentences. A complete description of a stanza consists of analyzing it in syntactic and compositional-thematic terms [2].

The beginning plays an important role in the structure of the stanza. The syntactic specificity of the beginning is associated with its design in the form of the first sentence of the stanza, expressing the beginning of a thought. The first sentence begins the message, contains "new". Full common sentences are often used, starting with an adverb of time or place. The syntactic structure of beginnings is diverse. But it should be noted that their structure is stable for texts of various types. By introducing a new thought, the beginning largely determines its development and determines the style of the entire text that follows it. Often in the beginning, the first place can be occupied by the circumstance of place, organizing the local plan of the further narration.

For example: ***Sue and Johnsy lived at the top of a building with three floors.*** *One of these young women came from Maine, the other from California. They had met at a restaurant on Eighth Street. There they discovered that they liked the same kind of art, the same kind of food, and the same kind of clothes. So they decided to live and work together (O'Henry "The last leaf") [5;2].*

Statement given from O'Henry's "The last leaf" "***Sue and Johnsy lived at the top of a building with three floors***" can be pure example of the introduction of the

complex syntactic wholes, because it sets micro-topic of the whole stanza which should be described in following paragraph.

Sue and Johnsy lived at the top of a building with three floors. One of these young women came from Maine, the other from California. They had met at a restaurant on Eighth Street. There they discovered that they liked the same kind of art, the same kind of food, and the same kind of clothes. So they decided to live and work together (O'Henry "The last leaf") [5;2].

Special syntactic means are also used to design the ending of the stanza. In this function, the conjunction is widely used in its concluding meaning. If we repeatedly analyze the same paragraph given from O'Henry's short story we can see that the last sentence logically concludes micro-topic introduced at the beginning of the paragraph.

The syntactic design of the ending is also characterized by the use of the conjunction and in the connecting meaning at the beginning of the last sentence of the stanza. In addition, the conjunctions *and*, *so* are used. A stanza can also be completed by exclamatory or interrogative sentences, introductory words, direct speech, etc. In any case, the syntactic appearance of the ending changes compared to the preceding text (different word order, sentence structure, the nature of the syntactic connection of the ending with the preceding sentence, modal narrative plan, etc.). The special syntactic design of beginnings and endings allows to highlight stanzas in the text and organizes speech syntactically and stylistically.

Other transformations in the structure of a complex syntactic whole are also possible: *omission of the middle part*, *blurring of boundaries* and *wedging of foreign components*.

Isolating a complex syntactic whole on the basis of the semantic-structural unity of individual sentences does not at all indicate that any text is clearly and consistently divided into complex wholes and therefore represents the sum of such units. Complex wholes can be combined with individual sentences, simple and complex. The combination and various combinations of these units are subject to the logical and semantic structure of the text. The semantic-structural unity of a complex whole is precisely manifested as a result of such a combination, when individual sentences, occupying an independent position in the text, are not included in any of the complex wholes.

References:

1. Jerebilo Tatyana Vasilevna. Slovar lingvisticheskix terminov. Izd. 4-e, «Pilgrim», 2005. – S. 376 .

2. Katie Wales. A Dictionary of Stylistics. Third Edition. New York. Routledge. 2014. – 478 p.

3. Khamrayeva Z. COMPLEX SYNTACTIC WHOLE: PROSE STANZA //Международная конференция академических наук. – 2023. – Toshkent, 2. – №. 11. – С. 83-86.

4. L.I. Baykova Ucheb. posobie. - 3-e izd. - M.: Flinta: Nauka, 2000. – S.250

5. O'Henry. Last leaf.

(https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/the-last-leaf.pdf)

6. Solganik G. Ya. Stilistika teksta: Ucheb. posobie. - 3-e izd. - Moskva, Flinta: Nauka, 2001.

7. Valgina, N.S. Sovremenniy russkiy yazik: Sintaksis: Uchebnik/N.S. Valgina. — 4-e izd., ispr. — M.: Vissh. shk., 2003.

8. Xaydarovna X. Z. Means of correlation among sentences as a complex syntactic whole //Best Journal of Innovation in Science, Research and Development. – 2023. – T. 2. – №. 11. – C. 440-443.

MORFEMANING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISH TARIXI

Iroda Xaydarova

Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. O‘zbek tilshunosligida erishilgan ulkan ilmiy yutuqlar sirasiga morfema, morfemaning turlari va ularni belgilash, ilmiy tadqiq etish, morfemaning tildagi va nutqdagi funksional, semantik, kommunikativ jarayonlardagi xususiyatlarini yoritish kiradi. Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida morfemika bo‘limiga oid izlanishlar, ularning yutuq va e‘tirozli o‘rinlari hamda unga maqola muallifining shaxsiy munosabatlari ifodalangan.

Kalit so‘zlar. *o‘zak va affiks morfemalar, so‘z yasalishi, morf , allomorflar, leksik o‘zak morfema, grammatik o‘zak morfema.*

Abstract: Among the great scientific achievements in Uzbek linguistics are morpheme, types of morpheme and their definition, scientific research, elucidation of the features of morpheme in functional, semantic, communicative processes in language and speech. In this article, research on the morphemics department in Uzbek linguistics, their achievements and controversial positions, as well as the author's personal relationship to it are expressed.

Key words. *root and affix morphemes, word formation, morph, allomorphs, lexical root morpheme, grammatical root morpheme.*

Jahon tilshunosligining ajralmas bir qismi bo‘lgan o‘zbek tilshunosligida ham ulkan ilmiy natijalarga erishildiki, bu yutuqlar haqli ravishda fanimiz taraqqiyoti uchun xizmat qilmoqda. Ana shunday yutuqlar sirasiga o‘zbek tilshunosligida morfema, morfemaning turlari va ularni belgilash, ilmiy tadqiq etish, morfemaning tildagi va nutqdagi funksional, semantik, kommunikativ jarayonlardagi xususiyatlarini yoritish kiradi.

O‘zbek tilshunosligida ham morfemaning lingvistik tavsifini berish borasida tadqiqot ishlari keng ko‘lamda bajarilgan. Bunday ishlarda morfema so‘zning bo‘linmas, eng kichik ma‘noli qismi sifatida ta‘riflangan va bu ta‘rif ilmiy asoslab berilgan. Ayni yo‘nalishdagi tadqiqotlarda o‘zak va affiks morfemalar xususida batafsil ma‘lumot berilishi barobarida, morfemaning so‘z yasalishi tizimidagi tutgan o‘rni ham batafsil yoritilgan [1; 27].

Bu borada turkiyshunoslikda, xususan, o'zbek tilshunosligida A.N.Kononov, N.A.Baskakov, E.V.Sevortyan, A.G'.G'ulomov, S.Usmonov, G'.Abdurahmonov, I.Qo'chqortoyev, A.Hojiyev, A.Nurmonov, A.Berdialiyev, A.Abduazizov, Y.Tojiyev, N.Mahmudov, T.Mirzaqulov, R.Sayfullayeva, N.Mahkamov, J.Eltazarov, M.Jo'raboyeva, F.Sharipov, A.Uralov kabi olimlarning ishlarida masala mohiyati bilan bog'liq katta ahamiyatga molik ishlar amalga oshirilgan.

O'zbek tilshunosligida A.Berdialiyevning o'zbek tilida so'z yasovchi qo'shma affikslar tadqiqiga doir, T.Mirzaqulovning o'zbek tilida shakl yasovchi qo'shma affikslar tadqiqi bilan bog'liq, Y.Tojiyevning affiksal sinonimiya, so'z tarkibidagi tarixiy o'zgarishlar haqidagi, M.Jo'raboyevaning affiksal omonimiyaga oid, N.Mahkamovning affiksal pleonazm masalasi bilan bog'liq, N.Qodirovaning affikslarda polifunksionallikga doir, D.Ganiyevaning fe'lning vazifa shakllarida sinkretiklik va polifunksionallik sohasidagi tadqiqoti, M.Usmonovanning o'zbek tilida soddalanish masalasi tadqiqi xususidagi ishi, J.Eltazarovning so'z turkumlarining o'zaro aloqasi va ko'chishi masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlari, A.Uralovning morfemalarning shakl va mazmun nomutanosibligiga bag'ishlangan izlanishlari alohida ahamiyatga molikdir.

N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizovlarning "Umumiy tilshunoslik" kitobida morfemaga ta'rifi berilganida *morfema* tilning eng kichik ma'noli birligi ekanini qayd etilgan. Bu ta'rif, bizningcha, morfemaning barcha turlariga xos xususiyatlarni qamrab oladi. Shuningdek, A.Abduazizov morfemalarning har bir ko'rinishiga nisbatan *morf* terminini qo'llash mumkinligini ham eslatadi va morfemaning fonemalar kompleksi bilan, ba'zan esa yagona fonema bilan ifodalanishi mumkinligini, morflarning yig'indisi morfemani tashkil etishini bayon qilgan. Shu bilan birga, A.Abduazizov har bir morf boshqa morfga nisbatan qo'shimcha distributsiyada turishini, bir pozitsiyada (qurshovda) ishlatilishi mumkin bo'lgan morflar *allomorflar*, ya'ni morfemaning variantlari ekanligi xususida ilmiy asoslab bergan. Olim mazkur asarda nol morfema haqida ham ilmiy asoslangan fikrlarini bayon qilgan [2; 190].

A.Abduazizovning yuqoridagi qarashlari, albatta, asoslidir. Ammo olim yordamchi so'zlarni shakllantirish uchun qo'llanadigan morfemalar xususida fikr bildirmaganligini ham qayd etamiz. Olimning morfema va uning lingvistik tabiati xususidagi "... bir so'z sostaviga boshqa so'zlarni kiritish mumkin emas, biroq bir morfyema ichiga boshqa morfemani kiritish mumkin" deya bildirilgan qarashlari umumnazariy jihatdan asosli bo'lsa ham, o'zbek tili materiali misolida buni o'rganar ekanmiz, ushbu fikrning o'zbek tiliga xos morfemalarning lingvistik tabiati uchun tom ma'noda muvofiq emasligini ham qayd etamiz [3;78].

A.Abduazizov yuqorida keltirilgan fikri dalili uchun *ishq-i-boz* so'zini va bu so'z tarkibidagi *-i* infiksini misol tariqasida keltiradi. Olim bu fikrni bildirishda L.S.Barxudarov qarashlariga tayanadi. Bizningcha, mazkur holatda *-i* ni morfyema sifatida nazarda tutish to'g'ri, biroq uni bir morfema ichiga kirayotgan boshqa bir morfema sifatida qabul qilish asosli bo'lmaydi. Bordi-yu, uni bir morfema ichiga kiritilayotgan ikkinchi morfema sifatida tushunsak, pog'onlilik qoidasi buziladi [4;254].

O‘zak morfema ifodalaydigan ma’no affiks morfema ifodalaydigan ma’nodan farqli jihatga ega. Bu barchaga ma’lum. Biroq o‘zakdagi ma’noning so‘z ma’nosi bilan ham tenglashtirib bo‘lmasligi ham haqiqatdir. Ushbu muammoga aniqlik kiritilishi ko‘pchilikni qiziqtirishi ham aniq. Bu borada o‘zak morfema bilan shunday morfemaning evaziga vujudga kelgan so‘zning ma’nosi bir xilmi yoki boshqacha bo‘ladimi degan savolga javob topish masalasi munozaralidir. Bu borada aytilgan fikrlar ichida A.Hojiyevning “O‘zak ifodalaydigan ma’no so‘zga xos leksik ma’noning yadrosini tashkil etadi”, – degan fikrini har tomonlama asosli deb hisoblaymiz. Bunday fikr bildirishimizning ham o‘ziga xos asoslari mavjuddir[5;160]. Bizningcha, morfemalar xususida so‘z yuritilgan aksariyat ishlarda morfemaning grammatik ma’no ifodalashiga asosiy e’tibor qaratiladi. Bu qarash morfemalarning lingvistik tabiatini to‘la aks ettirmayotgani ham aniq. Chunki o‘zak morfema tushunchasi mavjud ekan, undagi ma’noni tom ma’noda affiks morfemadagi ma’noga mutlaq teng emasligini tavsiflashga ehtiyoj yo‘q. Zotan, aksariyat sodda so‘zlarning (masalan, ishchi, sportchi, boshla, ishla, suvli, oshpaz) o‘zak qismlari so‘zga tengdir. Bu o‘zaklar boshqa ma’noli qismlarga bo‘linmasligi aniq. Shu bois ham ularni morfema deb atash mumkin. Ana shu mulohazamiz asosida, A.Hojiyevning yuqorida keltirilgan fikri o‘zbek tilidagi o‘zak morfemaning tavsifi uchun alohida ahamiyat kasb etgani shubhasiz.

Sh.Rahmatullayev ham o‘z ishlarida morfemalar haqida mukammal ma’lumot bergan. Olim tomonidan morfema til qurilishining grammatik ma’no ifodalaydigan eng kichik segment birligi deb ta’riflanadi. Albatta, Sh.Rahmatullayevning mazkur fikri, bizningcha, asosli ekani izoh talab etmaydi. Biroq, bu o‘rinda affiks morfemalarga xos xususiyat nazarda tutilgan bo‘lsa, ushbu qarash qimmatlidir. Agarda bu ta’rif o‘zak morfemaga ham taalluqli deb qaralsa, u holda bunga yana qo‘shimcha tavsif kiritilishi lozim bo‘ladi. Ayni tavsif esa o‘zak morfemada namoyon bo‘luvchi ma’noni ham mujassam etmog‘i kerak deb hisoblaymiz. Sh.Rahmatullayev morfemaning asosiy belgisi – grammatik ma’no ifodalovchi birlik ekani ta’rifga kiritilishi lozimligini, shunda “lug‘aviy morfema”, “o‘zak morfema” tushunchalari va terminlaridan voz kechilishi mumkinligi haqida fikr bildiradi [6;115]

Sh.Rahmatullayev morfema haqidagi nazariy qarashlarni soddalashtirish, uni tushunishni osonlashtirishga harakat qilganini to‘g‘ri anglash va bu yondashuvni qadrlash lozimdir. Olimning o‘zak tushunchasi bilan aloqador qarashlarga bo‘lgan munosabati masalasi borasida biroz boshqacharoq fikr bildirish kerak bo‘ladi. Chunki morfemalar doirasida o‘zak tushunchasidan voz kechib bildirilgan fikrlar undagi lingvistik jihatlarini to‘la qamrab ololmaydi. Shu bois bo‘lsa kerak, Sh.Rahmatullayev ham mazkur darslikda tushunchasidan foydalangan. Bizningcha, “leksik tabiatli morfema” tushunchasi o‘zak morfemalarga xosdir. Buni inkor etish va inkor etishga harakat qilish haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi, nazarimizda. Shunday ekan, mazkur tushunchadan voz kechishga intilishdan ko‘ra buni ilmiy asoslash lozimdir [7;82]. Shu bilan birga, yordamchi so‘zlarda morfema tushunchasi bilan bog‘liq masalalar ham borki, bu o‘z navbatida, lingvistik tavsiflanishi lozim. Morfema fonema va so‘z o‘rtasidagi birlik maqomida ekan, har qanday morfema fonemadan tashkil topadi va har qanday so‘z morfemadan tarkib topadi, degan yondashuvga asoslanish bu o‘rinda

masala mohiyatini anglash uchun yo‘l ochadi. Shunday ekan, ko‘rinishi so‘z shaklida bo‘lgan bog‘lovchi, ko‘makchi kabilarnining hamitarkibida o‘zak morfema mavjud degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shuning uchun bunday so‘zlar tarkibida ham morfema bor ekanini, ushbu morfema morfemaning o‘zak morfema turiga mansub bo‘lishini, bu o‘zak morfema leksik o‘zak morfemadan farqli o‘laroq grammatik o‘zak morfema ekanini qayd etamiz va bu borada ayni fikr tarafdorlarining yondashuvlarini ma’qullaymiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O‘zbek tili. –Toshkent, 1978, 27-b.
2. Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 1979. –B.190.
3. Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 1979. –B.78.
4. Xayrullayev X. Tilshunoslik nazariyasi. – Samarqand, 2022. – B.254.
5. Hojiyev A. Morfemika // Sh.Abdurahmonov va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Toshkent, 1980. –B.160 .
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent, 2006. –B.115.
7. Xayrullayev X. Til va nutq birliklarining iyerarxik munosabatlari.: Filol. fanlari d-ri ... diss. – Toshkent, 2018. –B.82.

O‘ZBEK TILIDA MUROJAAT SHAKLLARI VA ULARNING GENDER XOSLANISHI

Nasim Xo‘jayev

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz o‘rganmoqchi bo‘lgan obyekt bu - til hodisalaridan biri bo‘lgan murojaat shakllari, ya’ni fatik kommunikatsiyadir. Fatik kommunikatsiya jarayonida adresant va adresatlarning jins jihatidan farqlanishi sodir bo‘ladigan nutqiy vaziyatda tahlil qilinadi. Murojaat shakllarining ijtimoiy xususiyatlari, undalma va murojaatning umumiy yoki farqli tomonlari, ifodalanish usul hamda vositalari, murojaat ifodalanishining ekstralingvistik va psixolingvistik vosita omillari, murojaat leksikanining tematik tasnifi yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar. *murojaat shakli, undalma, fatik kommunikatsiya, adresat, adresant, muammoli ta’lim.*

Annotation. The object we want to study in this article is the form of reference, which is one of the phenomena of language, that is, phatic communication. Phatic communication is analyzed in a speech situation where the gender difference between the addresser and the addressee occurs. Social characteristics of forms of address, common or different aspects of motivation and appeal, methods and means of

expression, extralinguistic and psycholinguistic tools and factors of expression of appeal, thematic classification of address lexicon are explained.

Key words. *form of appeal, motivation, phatic communication, addressee, addressee, problem education.*

Yer yuzida yashovchi jonzotlardan biri bo'lgan inson atalmish majudot o'zining aqliy va nutqiy takomili bilan boshqalaridan ajralib turadi. Uning aloqa-munosabat vositasi bo'lgan tilga ega ekanligi o'z maqsad muddaolarini, istak, orzu-xohishlarini namoyon qilish orqali boshqa turdoshlari bilan muloqot qilishini, ma'lumot-axborot almashishini ta'minlaydi. Bu jarayon hayotiy qonuniyatlarni muvozanatda tutib turishga xizmat qiladi.

Inson ham boshqa barcha tirik mavjudotlar singari bir turga mansub bo'lsada ikki jinsda farqlanadi. Ular nutqiy faoliyatidan kelib chiqqan holda tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham farqli jihatlariga ega. Tildagi lisoniy va nolisoniy birliklardan nutq jarayonida foydalanishda ham sezilarli tafovutlar mavjud. Shuning uchun ko'pgina lisoniy va nolisoniy birliklar u yoki bu jinsga tegishli ekanligi bilan gender jihatdan xoslanadi.

Ushbu maqolada biz o'rganmoqchi bo'lgan obyekt bu - til hodisalaridan biri bo'lgan murojaat shakllari, ya'ni fatik kommunikatsiyadir. Fatik kommunikatsiya jarayonida adresant va adresatlarning jins jihatidan farqlanishi sodir bo'ladigan nutqiy vaziyatda yaqqol aks etadi. (Tadqiqotimiz jarayonida sotsiolingvitaning tarkibiy qismi bo'lgan ushbu hodisani o'qitilish masallalariga ham etibor qaratamiz.)

Izohli lug'atda "Murojaat" so'ziga shunday ta'rif beriladi:

-ko'rib chiqish, taqqoslash;

-biror narsa so'rash, ishni qayta ko'rish;

-birovga qarata aytilgan gap, qilingan da'vat, chaqiriq. [O'zbek tilining izohli lugati 2006, 645]

Ma'lumot-axborot almashinish jarayoni, ya'ni muloqot I shaxs-so'zlovchi va II shaxs-tinglovchi o'rtasida o'zaro dialog, polilog (ba'zan monolog ko'rinishida so'zlovchining o'ziga murojaati) shaklida kechadi va uni mazmunli, chiroyli, to'g'ri amalga oshirish uchun turli unsurlardan: mimika (yuz harakati, qo'l harakati), grammatik vositalar (morfema, xususan, kichraytirish-erkalash, ko'plik-hurmat morfemalari), leksik birliklar (ko'chma ma'noli, bo'yoqdor so'zlar)dan unumli foydalanish muhim ahamiyatga egadir.

Murojaat shakli (fatik kommunikatsiya) ham nutqiy hodisanig bir qismi bo'lib, murojaat, asosan, kommunikantlar o'rtasida tinglovchi diqqatini tortish uchun xizmat qiladi. Til orqali ifodalanadigan muloqot jarayonida murojaat shakli tinglovchi yoki murojaat qilinayotgan shaxsga ilk ma'lumot yetkazish vazifasini o'taydi.

M. Qubonova bir maqolasida: "...jamiyatning barcha a'zolari uchun umumiy va tushunarli til bo'lmasa, jamiyatdagi ishlab chiqarish to'xtaydi, jamiyat sifatida yashash tugaydi va u parchalanib ketadi,"- deb ta'kidlaydi [Qurbonova 2014, 43]. Darhaqiqat til bugungi jamiyatlarning yashash tarzi, taraqqiyot omili. Aslida, ma'no va tushunchasiz til mavjud bo'lmaydi. Kishilar o'z murojaat va munosabatlarida ana shu ma'noga asoslanadilar. Inson va jamiyatning o'zi ham ma'no va tushunchalar, til va nutq tufayli mavjudligini etirof etmaslikning iloji yo'q.

Murojaat shakllarining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari Sh. Iskandarova, S. Mo'minov [Mominov 2000], M. Sulaymonov, Z. Akbarovalarning ilmiy ishlarida qayd qilingan Z. Akbarova tomonidan murojaat shakllarining ijtimoiy xususiyatlari, undalma va murojaatning umumiy yoki farqli tomonlari, ifodalanish usul hamda vositalari, murojaat ifodalanishining ekstralingvistik va psixolingvistik vosita, omillari, murojaat leksikanining tematik tasnifi keng yoritib berilgan. Tadqiqotchi Z. Akbarova undalma va murojaatning farqli va o'ziga xos tomonlarini yoritarkan, murojaat ifodalovchi so'z ham mohiyatan grammatik aspektda yondashilsa, u undalmaga to'la mos tushadi, lekin mazmunan murojaat obyektini ifodalovchi so'z murojaat shakli sifatida, so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsnigina emas, har qanday obyektini ifodalaydi degan fikrni bildiradi [Akbarova 2007, 21].

Yuqoridagi fikrlarga asoslanadigan bo'lsak, murojaat shakllari undalmaga nisbatan kengroq tushuncha ifodalaydi. Murojaat shakllarini ijtimoiy-lisoniy jihatidan tahlil qilganda, u adresant va adresat o'rtasida aloqani vujudga keltirish bilan bir qatorda, suhbatning qanday davom etishini, kommunikantlarning bir-biriga bo'lgan turli munosabatini, hurmati, yoshi, jinsi, shu bilan birga, milliy madaniyatini ham aks ettiradi.

Til orqali ifodalanadigan muloqot shaklida murojaat shakli tinglovchi yoki murojaat qilinayotgan shaxsga ilk ma'lumot yetkazish vazifasini o'taydi. Sotsiolingvist olimlarning murojaat so'zlarining qo'llanishiga oid chiqargan xulosalarning eng e'tiborga molik jihati shunda-ki, har qanday murojaat shaklining qanday sharoit, qaysi o'rinda qo'llanishiga oid qat'iy qoidalar mavjudligidir [Versehueren 2000. 313].

Albatta, o'rinli qo'llangan murojaat shakli muloqotning silliq va samarali o'tishini ta'minlaydi, aksincha, noo'rin shakl esa muloqotni o'z yo'sinidan chiqarib, salbiy ta'sir qilish vositasiga aylantirishi mumkin. Muloqotning samarali kechishi uchun so'zlovchi tinglovchining yoshi, lavozimi, mavqei hamda o'zaro aloqa va suhbat vaziyatini e'tiborga olgan holda tanlamog'i lozimdir. Tinglovchi so'zlovchi va murojaat qaratilgan shaxs(lar) o'rtasidagi munosabatni, o'zaro kayfiyat va tuyg'ularni qo'llanayotgan murojaat shakliga qarab oson aniqlab olishi mumkin bo'ladi.

Murojaat shakllari obyektning aniq yoki noaniqligiga ko'ra ikki turga ajratiladi:

a) mavhum murojaat shakllari (ey, hoy, sen, siz);

b) konkret murojaat shakllari. Murojaatning bu turida ism, laqab, taxallus, insonga xos bo'lgan belgi-xususiyat bildiruvchi leksik, insonni atovchi nominativ birliklar murojaat shakli vazifasini bajaradi.

Murojaat shakllarini jinsga ko'ra tahlil qilganda, erkak va ayol shaxsining nutqida qo'llaniladigan murojaat shakllari hamda erkak va ayol shaxsiga nisbatan qo'llaniladigan murojaat shakllari tarzida tahlil qilish kerak. Jumladan, ayollar nutqini mulozamat-manzirat shakllarisiz tasavvur etish imkonsiz, chunki bunday so'zlar ayollar nutqining shirin, muloyim bo'lishini ta'minlaydi. Ayniqsa, o'zbek ayoli bunday so'zlarga kundalik turmush tarzida deyarli doim murojaat qilib turadi. Ushbu holatni A.Oripov qalamiga mansub ushbu parcha orqali tahlil qilishga harakat qilamiz:

“Samoviy mehmon, besh donishmand va farrosh kampir qissasi” she'rida shunday misralar bor:

–Voy bechora bolaginam,

Dard zaptiga opti-ku!
Holdan toyib boshqa ko'zi
Yumilib ham qopti-ku!
Rangini ko'r somon deysan,
Suvdanmikan yo o'tdan!-
Shudoq deya farrosh kampir
*Bo'la ketdi **girgitton**.* [Oripov 2019, 228].

Ushbu parchada bir o'zbek ayolining allaqaysi sayyoradan yerga qulab tushib chalajon bo'lib yotgan maxluq sifat bir mavjudodga nisbatan sof onalik mehri bilan girgitton bo'lib g'amxo'rlik qilayotgani aks etadi. - *Voy bechora **bolaginam***, misrasida onaning chalajon kimsaga nisbatan achinishga yo'g'rilgan ehtirosli murojaati anglashiladi. Bunday murojaat faqat ayollarga xos ekanligi misrada aniq, ravshan ko'rinib tiribdi. Aslida falokat joyida bir nechta erkak olimlar ham ishtirok etadi. Lekin ular da biz bunaqa his aks etganini sezmaymiz. Aksincha ular "samoviy mehmonni titkilayverib, tekshirayverib, battar holdan toydirishadi. Erkaklar tabiatan ayollarga qaraganda qo'rs va qo'polroq bo'lishadi. Shuning uchun ham ular olim bo'lishsa ham yaradorni o'ziga keltirisholmaydi. Aksinch, ular eplolmagan ishni farrosh xotin qoyil qilib bajaradi:

Kampir bilmas, kim u maxluq,
Yo bilsa ham unutdi.
Ichaqolgin, ***jon bollam***, deb
Hatto unga suv tutdi.
O'shanda deng haligining
Qon chopdiya yuziga.
Duvva-duvva yosh ham keldi
Bittagina ko'ziga. [Oripov 2019, 228].

Kampirning uchinchi misrada ***jon bolam*** deya mehr ko'rsatishi, hatto, haligi chalajon bir ko'zli maxluqni tiriltiradi. Ayollarga xos kuyunchaklik, onalarcha mehribonlik emotsiyasi shu kichkinagina parchada to'laligicha namoyon bo'lgan. Bunday muomala, murojaat, munosabat shakli faqat ayol jinsigagina xos gender xususiyatdir..

Keyingi she'riy parchaga e'tibor qaratamiz:

*Kechir, **onam!***
Ko'zingda g'am,
Azob bo'ldim joningga
Bu kun bayram,
Men bu kun ham
Bo'lolmadim yoningda... "[Vohidov 2019, 361]

Ushbu parchada oqil farzndning (monolog tarzida) onasiga qarata aytgan dardli, alamli murojaati aks etgan (parcha E.Vohidovning "Ruhlar isyoni" dostonida mahbuslikda yotgan hind shoiri Nazrul Islom tilidan berilgan). Birinchi misradagi ***onam*** so'zi grammatik jihatdan qaralsa undalma, ammo bu so'zga mantiqan e'tibor qaratilsa unda dardni, alamni va yana alamga yo'g'rilgan mehrni guvohi bo'lamiz.

Birgina **onam** soʻzida aks etgan ana shu nozik maʼnaviy qirralar hamda uning emotsional jihatlari murojaat shakli sifatida oʻrganiladi.

Yuqoridagi parchalarda biz murojaat shakllarining jinsga xos jihatlari yaqqol guvohi boʻldik. Shuning bilan birga grammatik jihatdan undalmaga teng boʻlsada, lekin mazmunan murojaat obyektni ifodalovchi soʻz murojaat shakli sifatida, soʻzlovchining nutqi qaratilgan shaxsnigina emas, balki har qanday obyektni ifodalashiga ishonch hosil qildik. Biz maqola davomida murojaat shakllarining 1-2tagina unsurlari bilan tanishdik. Murojaat shakllarining biz tadqiq qilmagan hali koʻplab jihatlari borki, ularni tadqiq va tahlil qilish yangi izlanuvchilar hukmiga havola. Yana shuning bilan birga sotsiolingvistika darslarida murojaat shakllarini muammoli taʼlim asosida oʻrgatish metodik jihatdan yaxshi samara beradi deb oʻylaymiz.

Murojaatlar tizimidagi evolyutsiya ijtimoiy tuzilishdagi oʻzgarishlarni, maʼlum bir kommunikativ akt paytida u yoki bu shaklni tanlashni belgilaydi hamda ushbu tanlovni belgilaydigan ijtimoiy vaziyat parametrlarini koʻrsatadi. Diaxronik maʼnoda leksik vositalarni oʻrganishning ahamiyati, til va jamiyatning oʻzaro taʼsiri tarixi nechogʻli muhim ekanligini anglagan holda, murojaatlarni nafaqat kommunikativ pragmatik, shuningdek tarixiy-tadrijiy rivojlanishi jihatidan ham kognitiv asoslarini tadqiq qilish lozim. Buni ayniqsa, muammoli-modulli yondashuv asosida yotgan didaktik nazariyalar va uslubiy gʻoyalarning integratsiyasi taʼlim mazmunini loyihalash usullariga integrativ yondashuvni belgilaydi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Akbarova Z. Oʻzbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi: fil.fan.nomz.diss. –Toshkent, 2007, 21-b.
2. Musulmanova N.R. Ilmiy va ijodiy ish yozish asoslari. Oʻzga tilli guruhlarda oʻzbek tili taʼlimi yoʻnalishi uchun oʻquv qoʻllanma. -Toshkent: OOO “AKTIV PRINT”, 2021. –B. 184.
3. Musulmanova, N., Xoʻjayev, N. 2023. Tilshunoslikda genderolingvistikaning shakllanish jarayoni. Oʻzbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya. – Toshkent, №5(1), B. 105-113. <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/55>
4. Moʻminov S. Oʻzbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: filol. fanlari dokt. ...diss. –Toshkent, 2000.
5. Oripov A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2019. -B. 228.
6. Курбонова М. Гендеролингвистик тадқиқ янги парадигма сифатида // ЎТА, 2014. №2].
7. [Versehueren, J.2000. Understanding Pragmatics [M] Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press & London: Edward Arnold Publishers Ltd. – B. 313.
8. Oʻzbek tilining izohli lugati, 2 jild. –Toshkent, 2006. –B. 645.
9. Vohidov E. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2019. - B. 361.

САЯСИ КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ САЯСИ ДИСКУРС

Жарқын Арайлым

*7M01710-Қазақ тілі және әдебиеті білім беру бағдарламасының II курс
магистранты*

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі: Абдыжалил Аккузов

филол.ғ.к.

Tashenev University, Қазақстан, Шымкент қаласы

Қазіргі таңда саяси коммуникацияның рөлі мен маңызының ерекше болуы халық пен билік арасындағы көптеген саяси мәселелерді дұрыс түсінуге, адекватты түрде интерпретациялауға жетелейді. Ал саясаткердің ерекшелігі оның сөзінің дискурстық сипаттылығында, саясат тек сөз (речь) арқылы интерпретацияланады. Ал «әлемнің тілдік көрінісіндегі бір-бірімен тығыз байланысқан, бірі екіншісінің шарты болып табылатын, уақыт пен мерзімге бағынбайтын, көп жағдайларда ұлттық ұғымдардан да жоғары тұратын универсал-концепцияларға экономикамен саясат ұғымдарын жатқызамыз» [1, 56 б.]. «Саясаткер бұқара жұртты өзінің сөзі арқылы басқара да алады, манипуляция да жасай алады, үгіт-насихат та жүргізеді, ақпаратты өз арнасына қолайлы етіп қалың бұқара алдында жеткізе де алады» [2, 697 б.]. Сондықтан кез келген сөз саяси коммуникацияға қатысушыларға белгілі бір деңгейде әсер ету қасиетімен ерекшеленеді.

Саяси коммуникация – саяси әрекетке қатысушылар арасындағы қарым-қатынас; саяси партиялар мен әрекеттердің өзара қарым-қатынасындағы күрделі және көпаспектілі үдеріс. Коммуникация термині communico деген латын сөзінен шығып, қарым-қатынаста боламын, сөйлесемін деген мағыналарды үстейді. Қазіргі лингвист мамандар коммуникацияны ақпаратты кодтау, тасымалдау және қабылдау бойынша біріккен іс-әрекет деп біледі. Коммуникация барысына екі бірдей тарап қатысады: бірі адресант (жазушы не айтушы), бірі адресат (тыңдаушы не оқырман). Саяси маңызы бар ақпаратты жеткізудің вербалды түрімен қатар, бейвербалды (бейне, символ, қимыл, ишара түрлері) түрі де болады [3, 31-32 бб.].

А.А. Иманбаева өзінің «Қазақстан Республикасындағы саяси коммуникация: ерекшеліктері мен проблемалары» атты кандидаттық диссертациясында «саяси коммуникация – кез келген саяси институттың өмір сүруі үшін қажетті шарт, ол билік үшін күрес жолында және билік қызметтерін іске асыруға аса қажетті жағдай. Саяси коммуникация ...саяси өзара байланыстың барлық деңгейіндегі индивидтер мен топтар арасындағы өзара ақпарат алмасуда жүретін үздіксіз процесс», - деп анықтайды [7, 27 б.].

Саяси коммуникацияның зерттеудің алты түрлі бағыты бар:

– құрылымдық бағыт кибернетикамен байланыста болады: қарым-

қатынас әлеуметтік бақылау ұғымымен байланыстырылады;

- лингвистикалық бағыт бойынша саяси элитаның қызметі әлеуметтік бақылаудың амалы ретінде ерекше бір тіл арқылы жүзеге асады;

- символдық бағыт саясатты символдарды құру үдерісі, оларды арату және манипуляциялау ретінде қарастырады;

- функционалдық бағыт коммуникацияның тұрақтылығы мен әлеуметтану сияқты қызметтеріне (саяси жүйенің нормасына әлеуметтік тұрғыдан үйрену) баса назар аудара отырып, саяси құрылым үшін қарым-қатынастың маңыздылығына тоқталады;

- ұйымдастырушылық бағыт тұрғысынан өкіметаралық ақпараттық ағым және осы ақпарат ағымдарын шектейтін себептері қарастырылады. Үкімет үлкен бір мекеме ретінде қарастырылады. Оған да барлық мекемелер сияқты түрлі мәселелер мен шектеуліктер тән.

- экологиялық бағыт саяси жүйенің саяси коммуникацияға тигізіп отырған әсерін талдайды. Мемлекет белгілі бір әлеуметтік институттар құрып, қоғамдағы қарым-қатынас (белгілі бір тілдік саясат) үдерісін реттейді [5, 148- 149 бб.].

Ал Ж.К. Ибраева өзінің «Политическая лингвистика: билингвальное коммуникативное пространство» атты докторлық диссертациясында «саяси коммуникация – қайта құру кезеңінен кейін пайда болған қарым-қатынастың ерекше түрі. Оған концептуалдық, бағалауыштық және тілдік еркіндік тән», деп анықтайды [3, 56 б.].

Саяси коммуникацияның қатысушылары саяси партиялар мен институттардың өкілдері болып табылады. Сондықтан саяси қарым-қатынас үнемі идеологиялық сипатта болады. Идеология топ өкілдерінің құндылықтары мен сенімін көрсетеді. Ол саяси дискурсқа қатысушылардың ментальдық дүниесіне әсеретіп, коммуникативтік әрекетін басқара алу мүмкіндігіне ие бола алады.

Саяси коммуникацияның ерекшелігі – оның бұқара адресатқа бағытталуы, сондықтан саясат – адамдардың күнделікті күйбелең тіршілік жөніндегі қарым- қатынасының да тақырыбы. Осындай қарым-қатынас кезінде адамдардың белгілі бір оқиға, саяси партия, саяси көшбасшы, саяси жағдай туралы ой-пікірлері қалыптасып, кімге дауыс беру керектігі жайлы шешімдері беки түседі. Мұндай қарым-қатынас саяси дискурста көрініс тауып, нәтижесінде саяси дискурс күнделікті дискурс тіліне жақындайды. «Сөйлесімнің саяси рөлінің лингвистикалыққа қарағанда маңыздылығы аз емес. Сөйлесімнің әрекет етуі мен әлеуметтік көзқарасты өзгерту арасында тығыз байланыс бар. Егер кей жерде әлеуметтік көзқарас баяу, ақырын түрде не тіптен өзгеріске ұшырамаса, ол жерде сөйлесім тар, көлемі аз түрде жүреді. Ал егер әлеуметтік көзқарас құбылмалы, өзгермелі болып бір деңгейден екінші бір деңгейге өзгеріп отырса, ол жердегі сөйлесім қолданысы белсенді, тәуелсіз болып келеді деген сөз» [9, 347 б.].

Жалпы алғанда, саяси дискурсқа қарым-қатынастың институционал-ды формасы тән болғанымен, кей кезде саяси қарым-қатынастың мазмұны мен

қатысушылары институционалды емес қарым-қатынасты (саяси тақырыптағы күнделікті қарым-қатынасты) кіріктіре алады. Мысалы,

Назарбаев өлшемдері

Н.Ә. Назарбаев үшін «мынау ұлық, мынау кішік» деп бөлу, алалау жоқ. Ол үшін 17 миллионға жуық қазақстандықтардың бәрі бірдей. Бәлкім біздің «айымыздың оңынан тууы» Президенттің осынау тамаша ұстанымының жемісі шығар. Егер билік басындағы лауазымды тұлғалар үйреніп, бойына сіңіретін бір қасиет керек десе, мен Елбасымыздың осынау қасиетін баршаға ұсынар едім.

...Мемлекет басшысы 1997 жылы астананы Алматыдан Ақмолаға көшіру ойын жүзеге асырды. Мемлекеттік билік Президенттің өзі бас болып, жаңа орында, мемлекет басқаруға мүлдем лайықталмаған жаңа қоңыста жұмыс істей бастады. Тіпті мемлекеттің астанасын өзгерту туралы шешімге дауыс берген депутаттардың өздері де елде экономиканы «жөндеуге» де қаржы табылмай жатқан «қысқа жіп кірмеуге келмейтін» шақта астананы ауыстыра қояды деп ойлай алмағанын кейінірек мойындады. Десек те Елбасы өз ойын сол аса бір қиын шақтың өзінде жүзеге асырды.

*... Н.Ә. Назарбаев өлшемдері бүкіләлемдік құрметке ие болды. Осы өткен көктемнің алғашқы сәттерінде Оңтүстік Корея Республикасының астанасы Сеулда мемлекет басшыларының ядролық қаруға қарсы алқалы саммиті ұйымдастырылды. Міне, осы жиналғандар арасында АҚШ пен Ресей президенттері Барак Обама мен Дмитрий Медведев Нұрсұлтан Назарбаевты ортаға алып, мәлімдеме жасады. Иә, аталған алпауыт мемлекеттердің басшылары біздің Ұлт көшбасшысын құрметпен ортаға алып, Жер бетіне үлгі боларлық бастаманың авторы ретінде құрметтеді. Назарбаев өз өлшемдерінің ауқымдылығымен ғана емес, сонымен бірге, парасаттылығымен де әлемдік мойындау мен құрметке ие болды. Турасын айтқанда, **Назарбаев шыққан төр – қазақ шыққан төр!** (Е.Қ., 3шілде 2012). «Назарбаев өлшемдері» деп аталатын мақаладағы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың ерен еңбектерін, «мынау ұлық, мынау кішік» деп бөлмеу ерекше тұлғалық ерекшелігі мен «экономиканы «жөндеуге» де қаржы табылмай жатқан «қысқа жіп кірмеуге келмейтін» заманда астананы ауыстыруға шешім қабылдауын, ядролық қаруға қарсы бүкіләлемдік бастаманың авторы болуы Ұлт Көшбасшысының кемеңгерлігін паш ететінін көрсетуді иллюкутивтік мақсатына айналдырған. Яғни, бұл мақалада қозғалып отырған тақырып – оқырманды Елбасының кемеңгерлігімен таныстыратын, саяси мәндегі дискурстық, институционалдық мазмұнды мәтін. Мақаланың мазмұны саяси, институционалдық бағытта болғанымен, оның қатысушысы белгілі бір саяси институттың өкілі емес, алайда сол саланы жақсы білетіні көрініп тұр. Бұл типтес мәтіндер елдің саяси жағын орташа деңгейде білетін коммуниканттар арасында орнайтын күнделікті қарым-қатынас тақырыптарына айналып отыр.*

Сондықтан да бұл мәтінді саяси мазмұндағы коммуникативтік, яғни мәтіннің прагматикалық компоненті және когнитивтік тұрғыдан қарастыруға болады.

Елбасының халықты тең дәрежеде басқарып отыруы мәтінде *«мынау ұлық, мынау кішік» деп бөлу, алалау жоқтығымен* дәлелденіп қана қоймайды, адресаттың санасына когнитивтік тұрғыдан фразеологиялық оралымды қолдану арқылы әсер етеді. Қазақстан экономикасының қиын қыстау кезеңін тілдік амалдар арқылы аса назар аудартып, *«экономиканы «жөндеуге», «қысқа жіп кірмеуге келмейтін»* уақыттың қиындығына қарамастан ел Президентінің елорданы ауыстыру туралы шешімін айту – мақаланың көздеген прагматикасына жету үшін жасалған амал. Яғни, адресат бұл мақаланы оқып, Елбасыны одан ары құрметтей түседі. Адресант ұлт көшбасшысының қасиеттерін тізбелей келе, Н.Ә. Назарбаев өлшемдері *бүкіләлемдік құрметке ие* болуын, *«ядролық қаруға қарсы»* деген идеяның авторы болған біздің президентімізді АҚШ пен Ресей президенттері құрметтеп, бағалауы – Елбасыны әлемдік деңгейде мойындауы болып саналатынын жай ғана тізбелеп қана қойған жоқ. Автор, сонымен қатар, мақаласын *«Назарбаев шыққан төр – қазақ шыққан төр»* деп қазақ ментальдық ұғымындағы *«төр»* сөзінің қазақ халқы үшін аса құрметті, мәртебелі адамға берілетін орынды атайтын сөзді қолдана отырып аяқтауы осы аталған жетістіктердің, өлшемдердің барлығы халықтың жетістігіне теңдестіруі адресаттың когнитивтік әлеміне оң әсер етіп, жағымды ойлар туғызады. Нәтижесінде, автордың көздеген прагматикалық мақсаты орындалды.

Жоғарыда аталған мәселе бойынша тағы бір мысал келтірейік:

Мемлекеттік тіл мәртебесі бүкіл халықтық қолдауға мұқтаж

Мұхтар ШАХАНОВ, Парламент Мәжілісінің депутаты.

Егеменді еліміздің қайтсек көсегесін көгертеміз? Қазіргі заманның басты талаптарының бірі осы болса, оны жүзеге асыру үшін ең алдымен мемлекеттік тіл мәселесін біржолата шешуіміз қажет. Тілсіз егемендік – жартыкеш, бабасыз, анасыз егемендік. Қарнымызды тойдыруды кез келген елге барып шешуге болады. Ал қазақ тілі арқылы келетін рухани азықты ешбір елден таппайсың.

Еліміз егемендікке қол жеткізгенімен, тілдік егемендікке қол жеткізілді деп әлі толық айта алмаймыз. Егер тіліміз кетсе, онда қазақы түріміз, қарнымыз және сол қарнымыздың мүддесі ғана қалады (Е.Қ., 07.01.2010).

Мақаланың *«Мемлекеттік тіл мәртебесі бүкілхалықтық қолдауға мұқтаж»* деп аталатын тақырыбының өзі мақаланың саяси мазмұндағы мәтін екендігін көрсетіп, елдегі тіл мәселесі үлкен, әлі де шешімін таппаған мәселелердің бірі екендігін көрсетеді. Мақаладан алынған қысқаша үзінді Парламент Мәжілісінің депутаты Мұхтар Шахановтың дискурсына негізделген Қазақстандағы тіл мәселесін көтереді. Бұл мәселе институционалдық мәртебеге ие болғанымен, күнделікті қарым-қатынаста үнемі талқыланып жүрген мәселелердің біріне айналған. Бұл мәселе шамамен бұдан он жылдан бұрын уақыттан бері қарастырылып келе жатыр, алайда әлі күнге дейін мемлекеттік тілдің мәртебесі қарын ашыратындай халде. Әрине,

салыстырмалы түрде қазақ тілінің мәртебесі жылдан-жылға жақсарып келеді, алайда әлі күнге дейін шешімін толық таппаған. Мұхтар Шаханов сынды тіл жанашырлары бастаған қазақ тілі мәселесі әрбір отбасыда, әрбір мемлекеттік ұйымдарда талқыланып жүрген, күнделікті өмірге кіріп кеткен мәселе болып отыр. Сондықтан бұл мәтіндегі қарым-қатынас мазмұны саяси тақырыптағы күнделікті қарым- қатынасқа негізделген.

Б.А. Ахатованың пікірі бойынша, коммуникацияның саяси мәнін анықтайтын негізгі факторолоның мазмұны мен мақсаты, атап айтқанда: «билік үшін күрес және әлеуметтік бақылау, табиғи және материалды ресурстарды атқарушы және заң шығарушы өкімет тарапынан үлестірумен байланысты мәселелерді қарастыру болып табылады» [4, 67 б.]. Коммуникацияның саяси мазмұнын да оның мақсаты мен интенциясы анықтайды.

Ал Ж.К. Ибраева «саяси коммуникацияны мақсатталған коммуникативтік әрекет» ретінде анықтап, «ол бірнеше жүйелі сатылардан – бағдарлау, жоспарлау, жүзеге асыру және бақылаудан тұрады», деп атап көрсетті [3, 68б.]. Яғни саяси коммуникацияның жүзеге асуы алдын ала ой елегінен өткізілген, жоспарланған, белгілі бір мақсатты көздейтін әрекет ретінде түсінеміз.

А.П. Чудинов саяси коммуникацияны кең көлемде қарастырады. Зерттеушінің пікірінше, саяси коммуникация оны жүзеге асыратын арнайы элементтер тізбегінен тұратын кең көлемдегі саяси коммуникативті үдерісті білдіреді: 1) саяси тіл, 2) саяси мәтін, 3) мәнмәтін, 4) саяси сөз («речь»), 5) саяси тілдің стилі, 6) коммуникацияның саяси саласы мен оның түрлері, 7) саяси сөздің жанрлары, 8) саяси дискурс [1, 31-41 бб.]. Сонымен, А.П. Чудиновтың пайымдауы бойынша саяси дискурс саяси коммуникацияны жүзеге асырудың бір түрі болып табылады.

Осы орайда Ж.К. Ибраева «саяси коммуникацияны дискурстық бағыт тұрғысынан зерттеудің негізінде дискурстағы саяси мәтіндерді қарастыру жатыр, яғни сәйкес мәтіндердің пайда болу шарты мен жүзеге асу функциясына, сонымен қатар оның басқа да мәтіндермен арақатынасына, ұлттық мәдениет ерекшеліктеріне, елдегі және әлемдегі тілдік жағдаятқа аса мән беріледі» [3, 32 б.] - деп атап өтті. Сонымен, саяси коммуникацияда жүзеге асатын саяси дискурсты талдаған кезде әртүрлі экстралингвистикалық факторлармен қатар, тілдік ерекшеліктер мен ұлттық құндылықтар да үнемі есепке алынуы керек.

Саяси дискурс – «байланысқан мәтін және қоғамда болып жатқан саяси үдерістермен қандай да байланысы бар, бізді қоршаған уақиғалар мен шындық болмыстың тілдегі көрініс табуы» [10, 12 б.].

Б.А. Ахатова саяси дискурсты саяси әрекеттің вербалданған жиынтығы ретіндегі институционалды дискурс (белгілі бір әлеуметтік топ өкілдерінің қарым-қатынасы) деп қарастырады. Саяси дискурс саяси құралдар арқылы жасалған саяси активтілік болып табылады дейді [4, 28 б.]. Саяси дискурсқа белгілі бір интенция, коммуниканттардың мәртебелік-рөлдік ерекшелігі, өзгергіштік тән. Сондықтан саяси дискурстың мазмұны сөзді қабылдауға әсер ететін сөйлеуші мен тындаушы (жазушы мен оқырман) санасында бар

компоненттерден тұруы қажет. Бұл компоненттер құрамына мәтін мазмұны, автор мен адресат тарапынан ескерілетін басқа да мәтіндер, автордың саяси көзқарасы мен мәтінді құрау кезіндегі міндеттері, автордың адресат туралы ойы, сол мәтін құралған кездегі саяси жағдаят кіреді [1, 41 б.].

Саяси дискурстың негізгі ерекшеліктері:

1) саяси дискурсқа бағалауыштық және агрессивтік қасиет тән. Саяси дискурстың агрессивтігі пікірталаста, яғни ол сөз қолданыста көрініс тауып, саяси әрекетті театрланған түрде жеткізе білумен сипатталады. Саяси дискурстың пікірталастүрінде берілуі ол театрланған агрессияның өзіндік бір түрі болып табылады. Оның мақсаты саяси қарсыластар туралы жаман пікір қалыптастыру, мүлдем басқа бағалау құндылықтарын мәжбүрлеп оқырман санасына сіңіру, үгіттеу.

Саяси дискурстың бағалауыштық қасиеті айтылымның («высказывание») іс-әрекет констатациясы, сұрақ түріндегі жасырын айтылым, белгілі бір шешімге әсер ететін үндеу, көмек беру түрінде көрініс табуы мүмкін.

Ал ғалым Б. Момынова «бағалауыштық тек әлеуметтік категория ғана емес, бағалауыштық адам санасымен бірге пайда болатын психикалық құбылыстардың қатарынан орын алады. Сондықтан *бағалау дегеніміз = тіл + ойлау + шындық немесе ақиқат (реальды өмір)* трихотомиясының нәтижесі болса, ал бағалаудың семантикалық категориясына бағалауыштық (оценочность) жатады. Сондықтан да баға – адам санасында үнемі тоқтаусыз жүріп жататын процесс және ол адамның ойлау қабілеті арқылы іске асатын интеллектуальды-психикалық акт болып табылады» – деп тұжырымдайды [5, 63 б.]. Яғни баға беру адам санасымен, оның ойы мен ойлау жүйесімен тығыз байланыста болады.

Сонымен қатар зерттеуші баға категориясының бағалаушы субъектісі үш түрлі қызмет атқаратынын да атап өтеді:

а) бағалап отырған затты, процесті, құбылысты танып-білу арқылы іске асатын танымдық функция;

ә) өз тарапынан баға бере алуы функциясы (бағалаушы адамның затты, құбылысты және адам мен оның іс-әрекетін бағалауда практикалық бағыт-бағдарының болуы арқасында іске асады);

б) прагматикалық іс-әрекетпен байланысты эмотивті-квалификативті функция [5, 66-67 бб.].

2) саяси дискурстың тиімділігі оның мақсатынан көрінеді. Саяси дискурстың мақсаты сипаттау емес, адресаттың ниетін тудыра отырып сендіру, сендіру үшін негіз бере отырып іс-әрекетке итермелеу. Адресаттың тұжырымдарын тиімді бағытқа өзертуді қорғалатын тұжырымдарды дискурста қолайлы жерге орналастыру арқылы сөзді дұрыс құрай білу керек. Адресат тарапынан біреудің ой-тұжырымын өз ниетімен қабылдау туралы сезім туған жағдайда, қызығушылық танытқан кезде, қанағаттандырылғандай және сенімді болған кезде ғана сөйлеуші-шешен тарапынан тиімді үгіт-насихат жүргізілді деп айта аламыз.

3) саяси дискурста өз көзқарасынды қорғай білу, яғни дәйектеме басты рөл атқарады. Саяси дискурс тиімді болу үшін белгілі бір саяси талаптарға сай құрылуы тиіс. Саяси дискурс соғыс алаңындағыдай қарсыластың «соғыскүшін» жоюға бағытталған, яғни қаруын (дәйектері мен ойларын) және жеке құрамын (оппонент тұлғасын) дискредитациялау [8, 35-43 бб.]. Қ.Ө. Есенова бұл мәселеге прагматикалық тұрғыдан келе отырып, прагматикалық лингвистикадағы *дәйектеменің* негізгі ерекшеліктері мен оның әсер ету аспектісіне байланысты былайша тұжырым жасайды: «дәйектеме–сендіруші мен сендірілуші тараптардың қатысуымен жүзеге асырылатын күрделі әрекет, оның барысында «дәйектемені дамыту» міндеті орындалады, яғни әуел баста бір жақтан айтылған пікір бірте-бірте ұжымдық пікірге айналады. Сонда дәйектеу логикасы дегеніміз – нақты айтылымдар мен пікірлер арасын жалғастыратын желілерді құру принциптері болып табылады. Ал дәйектеу прагматикасы абстрактілі (дерексіз) дәйектеме қаңқасының адамдар қарым-қатынасы барысында қалайша жүзеге асырылатынын, ақиқатқа айналатынын зерттейді немесе қарастырады. Мұндай прагматика, біріншіден, дәйектер тізбегіндегі нақты ой-пікірлердің негізділігін және орындалғандығын, екіншіден, дәйектеме объектісінің нақты қарым-қатынас ситуацияларында қолданылуының орындылығын көрсетеді» [12, 134 б.].

Саяси дискурс – билік үшін күрестегі құрал. Саяси коммуникацияның арқасында ешқандай физикалық күшсіз компромиске келу мүмкін болып отыр, яғни мұндай кезде үгіттеу логикасы басымдық танытады. Алайда, саяси дискурста өзім/өзге оппозициясы көрінісі басым. Ал мұның өзі қоғамдағы қарама-қайшылықты көрсетеді, соған негізделеді. Орыс зерттеушісі Е.И. Шейгал саясат тілінің сегіз түрлі қызметін саралап береді:

1) әлеуметтік бақылау (индивидтердің сезімін, ниетін, ойларын және тәртібін бірегейлендіру, яғни әлеуметтік көзқарасты манипуляциялау);

2) билікті легитимизациялау (билікті және қоғамдық ресурстарды ұйымдастыру туралы шешімдерді түсіндіру және ақтау);

3) билікті жаңғырту (құрылымға бағынушылықты символдарды, ритуалды қолдану арқылу күшейту);

4) бейімдеу (мақсат пен міндетті анықтау арқылы қоғам санасында саяси шындық бейнесін құру);

5) әлеуметтік ынтымақтастық (барлық қоғам аясында не жеке әлеуметтік топтар арасындау интеграциялауды жүргізу);

6) әлеуметтік дифференциация (әлеуметтік топтарды мойындамау). Лексиканың әлеуметтік жағынан дифференциациялануына нормаланған әдеби тіл элементтерімен қатар әлеуметтік және кәсіби сөздер тобы, яғни тілдегі кәсіби лексикалық жүйе, сондай-ақ, әлеуметтік жағдайы аса төменгілердің тілі мен корпоративтік жаргондар және кәсіп иелерінің, мысалы, саудагерлердің сөздік қорының бірліктері жатады деп түсіну біржақты түсінік деп білеміз. Өйткені мұндай айырымға әлеуметтік-идеологиялық белгілеріне қарай қолданылатын жалпы әдеби сөздік қордың бірліктері де енеді. Осы әлеуметтік-идеологиялық лексиканың негізін

қоғамдық-саяси лексика немесе осы топқа жататын сөздер мен терминдер құрайды. Әрине, тілдік элементтердің әлеуметтік жақтан айырымға түсуінің басты себебі қоғамда түрлі әлеуметтік топтық бөліністердің жүруімен де тығыз байланысты [1, 52 б.].

7) үндестіктің болмауы (әлеуметтік жанжалға рұқсат беру және билік әрекеті туралы;

8) әрекеттестік (саясатты жұртты мобильдендіру және сананы тұмандату («нашақорлықтандыру») арқылы жүргізу: мүддесі ортақ адамдарды ұйымдастыру, ал сананы тұмандату («нашақорлықтандыру») арқылы көзқарасты басқа арнаға назар аударту арқылы зейінді бұру [13, 49 б.].

Адресаттың (халықтың) саяси оқиғалардың бақылаушысы болуы саяси коммуникацияның ерекшелігін айқындайды. «Адамдар қоғамдық өмірге қатысу формасы мен деңгейін өздігінен таңдайды. Олар біресе парламенттік дебаттарды, біресе коммерциялық сериалдарды, бірде сайыстар мен викториналық телебағдарламаларды бірінен кейін бірін оңай ауыстыра береді. Сондықтан адамдар саясат пен оның кейіпкерлеріне тым салмақты түрде қарамайды. Олар үшін саясат бұқара қолданушыға жетімді футбол не лотерея сияқты ойын-сауықтың қатарында тұратын әлеуметтік ойынның бір түрі ғана» [8, 32 б.].

Сонымен, бұқаралық ақпарат құралдары саяси коммуникацияны жеткізуші құрал ретінде маңызды саяси оқиғаларды бақылаушы болып табылатын халыққа жеткізуші жаршы болып есептеледі.

Саяси дискурс туралы зерттеушілер ойымен толықтай келісе отырып, саяси дискурсты интерпретациялағанда тек қана тілдік ерекшеліктермен ғана шектелмеу керек, өйтпеген жағдайда саяси дискурстың мәні мен мағынасы ашылмай қалады, соған назар аудару керек. Осы орайда мына пікірді келтіргіміз келеді: «саяси дискурсты түсіну дегеніміз сол аяны, автор мен аудиторияның үмітін, жанама уәжді, сюжеттік схемалар мен белгілі бір кезеңде болған логикалық айналымдарды білуді білдіреді»

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учебное пособие. – Москваб Флинта, Наука, 2007. – С. 256.

2 Ахатова Б.А. Проблемы словестного оскорбления личности в современной политической сфере//Вестник КазУМО и МЯ, Серия «Филология». – №1 (6). – 2006. – С. 27-30.

3 Ибраева Ж.К. Политическая лингвистика: билингвальное коммуникативное пространство: дисс. ... докт. фил. наук. – Алматы, 2010. – С. 240.

4 Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание: монография. – Алматы: Экономика, 2006. – С. 302.

5 Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалаушытық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – Б.140.

- 6 Кенжеқанова Қ.К. Саяси дискурс мәселелері: саяси коммуникация және саяси дискурс // ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. – № 1/2 (37). – Алматы, 2015. – В. 697-699.
- 7 Иманбаева А.А. Қазақстан Республикасындағы саяси коммуникация: ерекшеліктері мен проблемалары: саяси ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2010. – В.153.
- 8 Meadow R.G. Politics as Communication. – Norwood (New Jersey): Ablex Publ.Co., 1980. –Р. 269.
- 9 Тард Г. Мнение и толпа//Психологитолп. – М.: Институт психологии РАН, Издательство «КПС+», 1998. – С. 257-408.
- 10 Куличенко Ю.Д. Перцептивные образы политического дискурса: дисс. ...док. фил. (PhD). – Алматы, 2009. –С.162.
- 11 Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2002. –№ 3. – С. 32-43.
- 12 Есенова Қ.Ө. Газет мәтіндеріндегі дәйектеуші модальділік // Қазақтіл біліміндегі функционалдық бағыт. Конференция материалдары – Алматы, 2006. ББ.133-138.
- 13 Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: дисс. ... док. фил. наук. – Волгоград, 2000. – С.432.

SOLIQ SOHASIGA OID NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARIDAGI LINGVISTIK MUAMMOLAR

Azoda Beysenova
ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvistik ekspertizaning huquqiy asoslari, normativ-huquqiy hujjatlarning, xususan, soliq sohasiga oid ichki hujjatlarni lingvistik ekspertizadan o‘tkazishning muhimligi asoslab berilgan. Soliq sohasiga oid hujjatdagi xatolar sanab o‘tilgan va bu bilan soliq sohasi rus guruhi talabalariga o‘zbek tili fanida hujjatlar bilan ishlashning muhimligi aytib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar. *Normativ-huquqiy hujjat, lingvistik ekspertiza, lug‘at, uslubiy xato, orfografik xato, termin, grammatika.*

Annotation. This article explains the legal basis of linguistic expertise, the importance of linguistic expertise of normative legal documents, in particular, internal documents related to the tax field. Errors in the document related to the tax field were listed, and with this, the importance of working with documents in the Uzbek language was mentioned to the students of the Russian group of the tax field.

Key words. *Regulatory-legal document, linguistic experience, dictionary, stylistic error, spelling error, term, grammar.*

2020-yil 24-noyabrda qabul qilingan “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunida “normativ-huquqiy hujjat qonunchilikka muvofiq qabul qilingan, umummajburiy davlat ko‘rsatmalari sifatida huquqiy normalarni belgilashga, o‘zgartirishga yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy hujjatdir” [7] deb ta’rif berilgan. Ushbu qonunda normativ-huquqiy hujjatga qo‘yiladigan talablar belgilab qo‘yilgan.

Har qanday turdagi hujjat qisqa, lo‘nda, aniq va hamma tushunarli bo‘lishi muhim ahamiyatga ega. Zero, bu hujjatdan nafaqat ushbu soha xodimlari, balki oddiy xalq ham foydalanishi mumkin. Hujjatlardagi sinonim so‘zlardan foydalanish va har xil vaziyatlarda ushbu sinonimik qatordagi har xil so‘zlar ishlatilishi oqibatida, ba’zi savolli va dolzarb vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun hujjatlarni lingvistik ekspertizadan o‘tkazish davr talabiga aylanib ulgurdi. Bu o‘z navbatida iqtisodiyot sohasini ham chetlab o‘tgani yo‘q. Xususan, soliq sohasi hujjatlari ham ba’zi o‘rinlarda lingvistik ekspertizaga muhtojlik sezayotgani ko‘rinib qoldi. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti keskin rivojlanib borishi bilan bir qatorda, muqim ham emas. Ushbu faol va o‘zgaruvchan bozor iqtisodiyoti davrida har bir soliq to‘lovchi uchun tushunarli bo‘lgan sohaga oid hujjatlarni ishlab chiqish juda muhim. Jismoniy va yuridik shaxslarda paydo bo‘ladigan soliqqa oid savollar, sud jarayonlaridagi bahsli holatlar ham lingvistik ekspertiza orqali o‘z yechimini topadi.

Vazirlar Mahkamasining Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomida lingvistik ekspertiza o‘tkazishning muhimligi va o‘tkazish tartibi sanab o‘tilgan.

Har qanday hujjat davlat tili qoidalarini asosida tayyorlanishi, rasmiylashtirilishi kerak. Hujjatning davlat tili talablariga javob berish-bermasligini tekshirish lingvistik ekspertiza deb nomlanadi.

“Lingvistik ekspertizaning maqsadi va asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnini davlat tili qoida va talablariga moslash, yangi atamalarini to‘g‘ri qo‘llash hamda grammatika, imlo, punktuatsiya qoidalariga muvofiq bo‘lishini ta’minlash;

- normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnining davlat tili qoida va talablariga, jumladan, imlo, uslubiy, Grammatik va orfografiya qoidalariga mos bo‘lishini ta’minlash;

- normativ-huquqiy hujjat loyihasida soha atamalarining to‘g‘ri qo‘llanishi, yangi atamalar qo‘llanganda, ularga mos ta’rif berilishini tekshirish;

- normativ-huquqiy hujjat loyihasi matni aniq va tushunarli bayon qilinganligi, so‘z birikmalari to‘g‘ri tanlanganligiga va o‘zaro to‘g‘ri bog‘langanligiga baho berish;

- normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnidagi tushuncha va atamalarining ma’nosiga muvofiq yagona shaklda va to‘g‘ri qo‘llanishini ta’minlash.” [1,26].

Yuqorida keltirilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda, har qanday hujjat matnida leksik, punktuatsion, orfografik, sintaktik va mantiqiy xatoliklarning bo‘lmasligi kerakligi ko‘zda tutiladi. 1995-yilda qabul qilingan “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida”gi qaror orfografiya va punktuatsiyaning, o‘zbek tilining sinonimlar kitobi umumiste’moldagi so‘zlarni tanlashda, o‘zbek tilining izohli

lug‘ati va sohalarga oid lug‘atlar esa matnning mantiqiy uzviyligi asosini tekshirishda asos hisoblanadi.

Hujjatlar xatosiz yozilishi kerak, ularda arziyas yoki kichik xatoga o‘rin yo‘q. Bu nafaqat huquq sohasiga oid, balki har qanday hujjatga tegishli. Hujjatda xato qo‘llangan so‘z yoki belgi jumlaning ma‘nosini butkul o‘zgartirib yuborishi yoki g‘alizlik keltirib chiqarishi mumkin. Ishimizning obyekti sifatida “Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to‘lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o‘tkazish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori[5]ni oldik. Normativ-huquqiy hujjatlarni lingvistik jihatdan 2ga bo‘lib tahlil qilish mumkin va bular: stilistik va grammatik. Quyida ushbu qarorda yo‘l qo‘yilgan bir nechta grammatik va uslubiy xatolarni tahlil qilamiz.

Uslubiy xatolar sifatida so‘zlarning xato ishlatilishini keltirish mumkin. “Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to‘lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o‘tkazish to‘g‘risida”gi qarorning bir nechta bandini ko‘rib chiqamiz: *Sayyor soliq tekshiruvi — soliq organlari tomonidan soliqlarni hisoblab chiqarish va to‘lash sohasida soliq to‘lovchilarning ayrim majburiyatlarini, shuningdek, soliq to‘g‘risidagi qonunchilikda belgilangan boshqa majburiyatlarini bajarish bo‘yicha o‘tkaziladigan tekshiruv bo‘lib, unda hisobga olish hujjatlarining, tovar-moddiy qimmatliklar va pul mablag‘lari harakatining, shuningdek, soliq to‘lovchining faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa axborotning tahlili o‘tkaziladi* (9-bet). Ushbu gapda bir nechta uslubiy xatoliklarni ko‘rishimiz mumkin: “soliqlarni hisoblab chiqarish” jumlasida uslubiy jihatdan to‘g‘ri emas va ushbu jumla nizomning bir qancha joyida takrorlangan. O‘zbek tilining izohli lug‘atida “ishlab chiqarish” birikmasiga “muayyan ijtimoiy munosabatlar sharoitida kishi mehnati tufayli jamiyatning yashashi va taraqqiy etishi uchun zarur bo‘lgan moddiy boyliklarni yaratish jarayoni”, [3, 964] deb ta’rif berilgan. Ushbu jumla o‘rniga “soliqlarni ishlab chiqish” deb berilishi to‘g‘ri hisoblanadi. Izohli lug‘atda “ishlab chiqish” birikmasiga: “tayyorlamoq, yaratmoq” deya ta’rif berilgan. Nizomdagi boshqa o‘rinlarda “mahsulot ishlab chiqarish” [5] jumlasida berilgan. Mahsulot ishlab chiqariladi lekin, soliqlar hisoblab chiqiladi.

“To‘lash sohasida soliq to‘lovchilarning ayrim majburiyatlarini...” jumlasidagi “soha” so‘zi o‘rnida “bo‘yicha” so‘zi qo‘llanilsa, yoki “to‘lash sohasi” birikmasi olib tashlansa ham ma‘no saqlanib qolar edi.

Yuqoridagi bandedagi “tovar-moddiy qimmatliklar” birikmasi ham noto‘g‘ri ishlatilgan. “Tovar-moddiy boylik” termini iqtisodiyotda ishlatiladi, lekin “qimmatlik” deb ishlatilmaydi. Qimmatlik so‘zi hattoki, O‘TILda ham mavjud emas. Agar bu so‘z qimmatli qog‘oz ma‘nosida ishlatilgan bo‘lsa, “Tovar moddiy boyliklarini olishga ishonchnomalar berish va ularni ishonchnomalar bo‘yicha berish tartibi to‘g‘risida”gi nizomni tasdiqlash haqidagi Moliya vazirining buyrug‘ida “Tovar-moddiy qiymatliklar” kabi ishlatiladi[6].

Ushbu nizomda keltirilgan “*Xolislar kamida ikki nafar kishi miqdorida jalb etiladi*” bandeda “nafar, kishi” va bu so‘zlardan keyin “miqdorida” so‘zining berilishi tavgalogiyani yuzga chiqarib, g‘alizlik paydo qilgan. “Nafar” va “kishi” so‘zlari

insonlar uchun ishlatiladigan dona sonlardir, lekin “ikki kishi jalb etiladi” deyilsa ham ma’no o’zgarmaydi, balki aniqroq va tushunarliroq bo’ladi.

“*Soliq to’lovchilar zarur hollarda soliq to’lovchining shaxsiy kabineti orqali soliq organlariga soliq xavfi darajasi mezonlari bo’yicha tushuntirishlar yuborishga haqli*”. Biror so’zning ishlatilish o’rinlari aniq bilish uchun biz lug’atlarga murojaat qilamiz, lekin yuqoridagi jumlada berilgan “shaxsiy kabinet” birikmasi O‘TILda berilmagan. “Kabinet” so’zini ko’pchilik xona, ish xona, ofis ma’nolarida tushunadiva O‘TILda ham shunday beriladi[3]. Lekin bu yerda biror shaxsning internetdagi shaxsiy sahifalari anglashilgan. Hujjatlarda O‘TILda berilmagan so’zlar izohi berilishi kerak. Va bu o’z navbatida, O‘TILning soha mutahassislari tomonidan to’ldirilib borilishini ta’minlaydi. Yuqorida keltirilgan nizomda *kartochka* (4-bet), *bankrot* (5-bet), *shaxsiy kabineti* (7-bet), *videokamera* (8-bet), *kameral* (12-bet), *nazorat-kassa* (24-bet), *markirovka* (31-bet), *marksheyderlik* (32-bet), *QR-kod* (36-bet) va boshqa so’zlar O‘TILda mavjud emas. Ularning ba’zilari O‘zbek tilining imlo lug’atida ham mavjud emas.

Nizomda “*tekshiruvni o’tkazayotgan soliq organlarining mansabdor shaxslariga tekshiruv bilan bog’liq, shu jumladan, elektron axborot jismlarida saqlanadigan, hujjatlar va axborotni o’rganish hamda tahlil qilish imkoniyatini ta’minlash*” bandida keltirilgan “elektron axborot jismlari” jumlasiga g’alizlikni keltirib chiqargan. Keyingi o’rinda “*soliqlarni hisoblab chiqarish bilan bog’liq hujjatlarni, buyumlarni va elektron axborot saqlovchi jismlarni (soliqqa oid axborotni saqlovchi moslamalar, shu jumladan, kompyuterning qattiq diski, noutbuklar va boshqalar) Soliq kodeksining 148-moddasida belgilangan tartibda olib qo’yish*” bandida “axborot saqlovchi jismlar” kabi berilib, unga izoh yozib ketilgan. “Axborot vositalari” atamasini tilimizda ishlatamiz va shu kabi berilishi to’g’ri bo’ladi.

Nizomda ba’zi terminlar ham xato qo’llangan: “hisobvara-q-faktura” va “pul harakati”. “Hisobvara-q-faktura” atamasining O‘TILda yo’qligi hisobidan, leksografik muammosi hal qilinishi o’rinli. O‘TILda “Hisobvara-q” so’zi ta’riflangan, xolos. Lekin, moliyachilar o’rtasida bu atama “hisob-faktura” kabi ishlatiladi va soliq qo’mitasining saytida ham shunday ishlatilishini ko’rishimiz mumkin. “Pul harakati” atamasi moliya-bank terminlarining izohli lug’atida “pul aylanishi” [2,216] kabi berilgan.

Nizomda “*soliq tekshiruvini tayinlash to’g’risidagi buyruqning bir nusxasini soliq to’lovchiga taqdim etishi*” (15-bet) jumlasidagi “tayinlash” so’zi ortiqcha. Chunki buyruq nomi ham “soliq tekshiruvini o’tkazish to’g’risida” kabi va ushbu nizomning 2-bo’limida va qolgan bandlarda “soliq tekshiruvlarini o’tkazish” (7-bet) deb berilgan. Ushbu buyruq nusxasi berilishi to’g’risida “*Soliq auditini o’tkazish muddati soliq to’lovchiga (soliq agentiga) soliq auditini tayinlash to’g’risidagi buyruq topshirilgan kunda boshlanadi*” (40-bet) bandidan keyin “*Soliq auditini tayinlash to’g’risidagi buyruq nusxasi soliq to’lovchiga yoki uning vakiliga buyruqning ikkinchi nusxasiga uni olganligi to’g’risida imzo qo’ydirgan holda topshiriladi*” (40-bet) deyilgan. Birinchi bandda buyruqning nusxasi berilishi haqida aniqlik kiritilmagan. Va bundan buyruqning o’zi taqdim etilishi kerakligi tushunilib qolgan.

Ko’zdan kechirish davomida suratga olish va videoyozuvlar amalga oshiriladi, hujjatlardan nusxa olinadi yoki tekshirish bilan bog’lik boshqa harakatlar amalga

oshiriladi (41-bet). O‘TILda “amalg oshirmoq” – “yuzaga chiqarmoq, vujudga keltirmoq; bajarmoq, joriy qilmoq” [3,99] kabi talqin qilingan. Videoyozuvlar uchun tilimizda “tasvirga olmoq” fe’li mavjud.

“Agar olingan ma’lumotlar asosida soliq solish obyektini va soliq solinadigan bazani aniqlash imkoniyati bo‘lmagan taqdirda, soliqlar soliq hisobotini muntazam taqdim etadigan va o‘xshash faoliyat bilan shug‘ullanadigan soliq to‘lovchilar to‘g‘risidagi axborot asosida hisoblab chiqariladi”(42-bet). Ushbu banddagi “taqdirda” so‘zi shart bog‘lovchisi vazifasida kelgan. Lekin band boshida “agar” so‘zi ishlatilganligi sababli “taqdirda” so‘zi o‘rinsiz va bu so‘z ko‘proq badiiy uslubga xos. Hujjatlarda ko‘chma ma’nodagi so‘zlarni ishlatish mumkin emas. “bo‘lmagan taqdirda” o‘rnida “bo‘lmasa” kabi ishlatlsa bo‘ladi. O‘zbek tili qoidalariga ko‘ra, “agar ....(ma)sa” kabi ishlatiladi.

“Foydali qazilmalarning ro‘yxati va kavlab chiqarish hajmlari” (42-bet) bandidagi “kavlab chiqarish” birikmasi o‘rnida “qazib chiqarish (olish)” ishlatish o‘rinli.

Har qanday hujjatda kichik bo‘lsa-da xatoga o‘rin yo‘q, chunki, bir hujjat tasdiqlanishida bir necha o‘nlab mutaxassis va ekspertlar jalb qilinadi. Yuqoridagi nizomda **orfografik** xatolarni ham uchratish mumkin.

Nizomda “vebsayt” so‘zida imloviy xatoni ko‘rish mumkin. Imlo lug‘atida “vebsayt” [4,542] kabi beriladi, nizomda esa “veb-sayt” (7-bet) kabi berilgan.

Soliq auditining muddatini uzaytirish soliq auditini o‘tkazuvchi shaxsning iltimosnomasiga asosan amalga oshiriladi. Bunda iltimosnoma soliq auditining muddati tugashidan besh ish kun oldin berilishi kerak (39-bet). Ushbu bandda berilgan “besh ish kun” birikmasida grammatik xatolikka yo‘l qo‘yilgan. “Ish kuni” so‘z birikmasidagi “-i” qo‘shimchasi tegishlilikni anglatadi. “Besh ish kun” kabi berilganda ushbu tegishlilik ma’nosi yo‘qolgan.

Ko‘zdan kechirish davomida suratga olish va videoyozuvlar amalga oshiriladi, hujjatlardan nusxa olinadi yoki tekshirish bilan bog‘lik boshqa harakatlar amalga oshiriladi (41-bet). Ushbu banddagi “bog‘lik” so‘zining to‘g‘ri variant – “bog‘liq” [4,142] bo‘ladi.

Yuqorida berilgan va shu kabi soliq sohasiga oid hujjatlarni, albatta, soliq mutahassislari tuzadi va ushbu yaratiladigan hujjatlarda sanab o‘tilgan imloviy va mantiqiy xatoliklarni bartaraf etish uchun soliq sohasi talabalarida hujjatlar bilan ishlash ko‘nikmasini rivojlantirish muhim. Bunda, ulardagi mavjud grammatik va nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bir qatorda ilmiy uslub bilan ishlash kompetensiyalariga ham alohida e’tibor qaratish kerak.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ko‘chimov Sh. Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish. Metodik qo‘llanma. – Toshkent: Ozbekiston Respublikasi Adliya vazirligi Yuristlar malakasini oshirish markazi, 2022, 26-b.

2. Muhamedova S., Shirinova Y., Xudoyberdiyeva S. Bank-moliya terminlarining o‘zbek tilidagi izohli lug‘ati. – Toshkent: Kafolat print company, 2022. –B. 216.

3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. Madaliyev A., Xudayberganova D., - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. –B. 964.
4. O‘zbek tilining katta imlo lug‘ati. – Toshkent: Kafolat print company, 2023. –B. 648.
5. <https://lex.uz/docs/-5206072>
6. <https://lex.uz/ru/docs/-841978>
7. <https://lex.uz/docs/-5378966>

MUNDARIJA:

Kirish soʻzi.....	3

YALPI YIGʻILISH MAʼRUZALARI

Muxitdinova X. Xorijliklarga oʻzbek tilini oʻqitish: erishilgan yutuqlar, mavjud muammolar va istiqboldagi vazifalar.....	5
İbrahimova S. Azərbaycan və özbək dillərindəki bəzi sözlərin paralelliyi.....	9
Давлатова М.М., Хабибуллина Э.К. Развитие образовательного сотрудничества и изучение узбекского языка в Казанском федеральном университете.....	11
İsmayılova M. Latın qrafikalı azərbaycan əlifbasında tarixi islahatlar.....	16

I SHOʻBA. OʻZBEK TILINI XORIJDA OʻQITISHNING INNOVATSION METODLARI

Ян Бай. Об обучении узбекскому языку в качестве иностранного в Китае (на примере программы направления «русский язык + узбекский язык» в пекинском университете иностранных языков КНР).....	30
Abdirazakova Z. K. Xorijliklar uchun oʻzbek tili frazeologik birliklarini tushunishda va oʻrganishda uchraydigan muammolar va ularni tadqiq qilish metodlari.....	38
Ziyadullayeva M. Oʻzbek tilidagi lisoniy birliklarni xorijda oʻqitishning innovatsion metodlari.....	42
Pardayeva M. Xorijliklarga oʻzbek tilini maqsadli oʻqitishda yuzaga keladigan muammolar va muqobil yechimlar.....	47

II SHOʻBA. MULTILINGUALIZM MUHITIDA OʻZBEK TILI VA MADANIYATINI OʻRGATISH MASALALARI

Самситова Л.Х. Диалог языков и культур как основа формирования полилингвальной языковой личности в полиэтнической среде.....	51
Muhamedova S., Shirinova Y. Koʻp tillilik va koʻp madaniyatlik muhitida oʻzbek tilini oʻrgatish masalalariga doir.....	56
Abduqodirova N. Multilingualizm muhitida shakl va maʼno munosabatlarini oʻqitishning lingvokulturologik jihatlari.....	59
Qurbonova R. Multilingualizim muhitiga oʻzbek tili va madaniyatini fotolugʻatlar yordamida olib kirish	64

III SHO‘BA. O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI

Asilova G. O‘zbek tilini mutaxassislik tili sifatida o‘qitishda loyihaviy faoliyatni modellashtirish.....	69
Ahmedova G. Muomala odobiga oid vaziyatlar va qolip gaplarning qo‘llanilish xususiyatlari.....	71
Khidoyatova D. Views of eastern thinkers on interactive education and its principles.....	80
Turdiyeva K. Tibbiy yo‘nalishdagi rusiyzabon talabalarga o‘zbek tili darslarida tarqatma material bilan ishlash samaradorligi	83
Kadirova X. O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda mustaqil ta’limning ahamiyati.....	86
Bazarova D. Ta’lim rus tilida olib boriladigan guruhlarda “O‘zbek tilida so‘z tarkibi” mavzusini o‘rgatish tajribasidan.....	93
Iskandarova G. O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rganishda so‘z ma’nolarini o‘zlashtirish.....	95
Tursunova J. O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda realiyalarning o‘rni.....	100
Shodmanov T. O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda autentik materiallar uchun topshiriqlar tuzish metodlari.....	102
Abdirashidova D. Tibbiyot yo‘nalishlari talabalari uchun o‘zbek tili ta’limida tasviriy matnlarning ahamiyati	106
Fayzullayeva N. Boshlang‘ich sinflarda o‘zbek tili darslari orqali mustaqil fikrlashga o‘rgatish.....	110

IV SHO‘BA. O‘ZGA TILLI GURUHLARDA ADABIY O‘QISH MUAMMOLARI

Musulmanova N. Filologiya yo‘nalishi rusiyzabon guruhlarida o‘zbek adabiyoti fanini o‘qitishda asar tahlili muammolari	113
Isayeva Sh. Adabiy o‘qish darslarida ruhiyat masalalarining o‘rganilishi.....	116
Rasulova S. G‘arb adabiyotida sharqona asarlar talqini (V.Irving “Al-hamro” kitobining novellalari misolida).....	121
Do‘smuradova Y. Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.....	128
Turakulova O. O‘zbek tili mashg‘ulotlarida adabiy o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishning amaliy jihatlari.....	131
Davronov A. O‘zbek tilini badiiy filmlar va badiiy adabiyotlar vositasida o‘rgatish.....	134
Аликулова М. Анализ изучения языка и стиля произведений А.И.Куприна.....	137
Abilxayrova S. O‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunish ko‘nikmasini interaktiv metodlar asosida o‘rgatish (umumta’lim maktablari 7-sinflari misolida).142	

V SHO‘BA. TILNI ILMIY TADQIQ QILISH MASALALARI

İbrahimova S. Feilin növ kateqoriyasının oğuz qrupu türk dillərində yeri.....	146
Məmmədov X., Kadirova X. X (iks)-femik xarakterli özbək və azərbaycan atalar sözlərinin tipoloji xüsusiyyətləri.....	152
Elova D. O‘zbek tilining rəsmi axborot uslubini yaratishda nutq uslublarining ahamiyati.....	157
Abdulkhaimova O. O‘zbek muloqot xulqining sotsiologik xususiyatlari.....	167
Yo‘ldosheva Y. Grafologik tahlil qilish metodikasi.....	171
Nasirdinova O. Lingvostatistika – tilshunoslikning zamonaviy va amaliy sohasi.....	175
Aytniyazova N. O‘zbek va qoraqalpoq tillarida oziq-ovqat mavzusidagi maqollarning lingvomadaniy xususiyatlari.....	179
Xamrayeva Z. Complex syntactic wholes and their specifics.....	183
Xaydarova I. Morfemaning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilish tarixi.....	186
Xo‘jayev N. O‘zbek tilida murojaat shakllari va ularning gender xoslanishi.....	189
Жарқын Арайлым. Саяси коммуникация және саяси дискурс	194
Beysenova A. Soliq sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlaridagi lingvistik muammolar.....	202